

ІСТОРІЯ

8

клас

рідного краю

Зміст

Юний друже!	4
Урок 1	Топографія Запорізького краю: 500 років тому..... 5
Урок 2	Клімат і природа Запорізького краю у давнину..... 19
Урок 3	Козацька колонізація Запоріжжя..... 26
Урок 4	Господарське освоєння Запоріжжя..... 34
Урок 5	Кочівницький світ 46
Урок 6	Козацька слава Запорізького краю 50
Урок 7	Військове мистецтво запорізьких козаків 58
Урок 8	Запорізькі Січі 65
Урок 9	Побут запорожців 75
Урок 10	Духовний світ запорожців 86
Уроки 11–12	Запоріжжя в часи Нової Січі 94
Уроки 13–14	Експансія імперських структур на Запорозькі Вольності 111
Урок 15	Відомі люди Запорізького краю 124
Урок 16	Запорізький край у легендах і переказах 131
Урок 17	Збирачі Запорозьких старожитностей 145

ДОДАТКИ

Додаток 1	Кошові отамани Запорозької Січі: 157
Додаток 2	Курені в період Нової Січі : 158
Додаток 3	Каталог історико-археологічних пам'яток і пам'ятних місць козацької доби (Запорізька та Дніпропетровська обл.): 159
	ЗАПОРІЗЬКА ОБЛАСТЬ 159
	ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСТЬ 163
ПРОГРАМА	для загальноосвітніх шкіл з історії рідного краю 8 клас 170

Юний друже!

Запропонований тобі підручник присвячений історії Запорізького краю в XVI–XVIII ст. Цей період надзвичайно багатий на події. Значення їх виходило далеко за межі краю і набувало всеукраїнського, а нерідко і міжнародного масштабу. Такого характеру цим подіям надавало запорозьке козацтво. З'явившись за порогами Дніпра ще наприкінці XV ст., козацтво протягом трьох століть визначало напрямок історичних подій не лише у Запоріжжі, але й в Україні в цілому.

Протягом XVI–XVIII століть територія нинішньої Запорізької області належала до двох різних “світів”, між якими точилася постійна боротьба і вівся інтенсивний діалог. Тут зустрілися українська козацька колонізація і татарсько-ногайський кочівницький спосіб життя. Цим простором прагнули опанувати держави християнської цивілізації (Литва, Польща, Росія) з одного боку і мусульманської (Туреччина, Кримське ханство) – з іншого.

При цьому північна та західна частини області, безпосередньо осередок козацької української колонізації, були лише частиною однієї цілісної історичної області – Запорозьких Вольностей. Отже, вислів “наш край”, “Запорізький край” стосовно розглядуваних часів (XVI – XVIII ст.) означає досить великий регіон, який відповідає території сучасних Запорізької, Дніпропетровської, частково інших сусідніх областей. Цей регіон у зазначений період становив одне ціле як за природними умовами, так і за складом населення, формами господарювання, воєнно-політичною спрямованістю. Назва цьому регіону – Запорозжя, але в давнину цю назву розуміли дуже широко, включаючи до нього і Надпоріжжя – власне, всю територію так званих Запорозьких Вольностей, тобто земель, на володіння якими претендувало запорозьке козацтво на чолі зі своїм Кошем.

Південна і південно-східна частини нинішньої Запорізької області були частинкою великого світу, в якому хазяйнували орди.

Між означеними двома світами не існувало чіткої межі. Більше того, часом здається, що це були два обличчя одного й того ж світу. Простежуючи точки дотику, визначаючи фактори схожості, перш за все звертаємо увагу на однаковість природних умов. Це був Степ.

Враховуючи, що питання військової організації, воєнно-політичної історії Запорозжя досить детально представлені в курсі історії України для 9 класу, ці питання не розглядаємо детально, натомість більше уваги приділяємо господарству, побуту, проблемі взаємин людини і природи.

Проф. Ф. Г. Турченко, науковий редактор

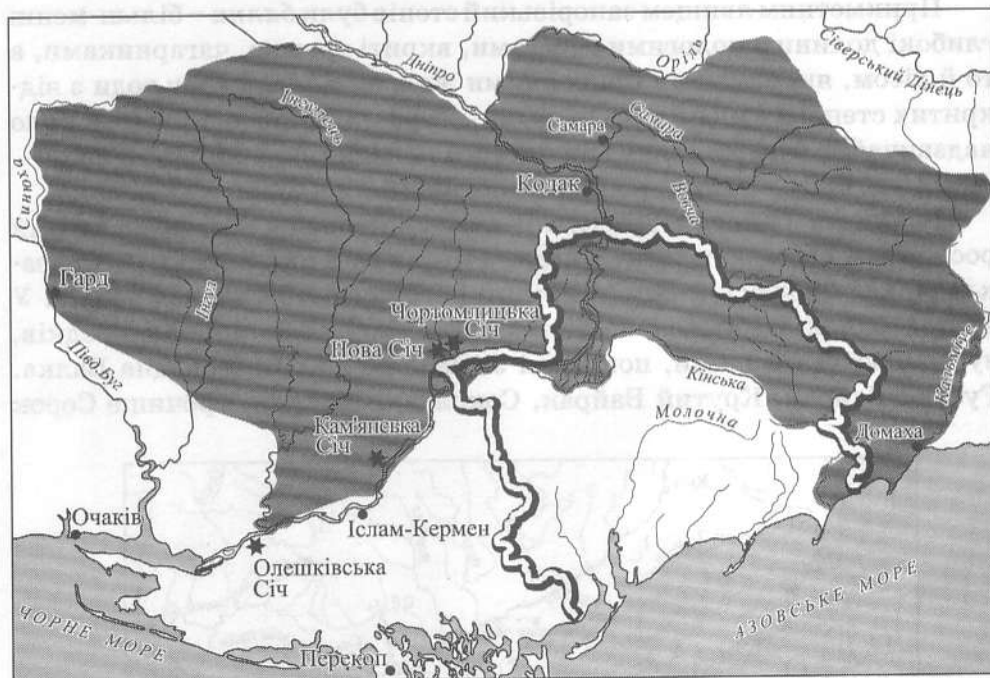
Урок 1 Топографія Запорізького краю: 500 років тому

*Відкритий, безмовний, всипаний природними пагорбами,
перетятий ярами й долинами, він іноді вражав
очі чудовою грою зелені, інколи здавався
висушеним пекучим промінням сонця.*

Із звіту природознавця XIX ст.

Пригадайте з курсу географії:

- ◆ У якій частині Європи знаходиться Придніпровський край?
- ◆ Які ви знаєте ріки України, що належать до Чорноморського і Азовського басейнів?
- ◆ Основні характеристики ріки Дніпро.

Порівняння меж сучасної Запорізької області та історико-географічної області Запорозжя.

Степ

Степовий регіон, до якого належить і наш Запорізький край, лежить між 46 і 49° північної широти. На цьому великому просторі у XV–XVIII ст. розгорнулася грандіозна, сповнена драматичного про-

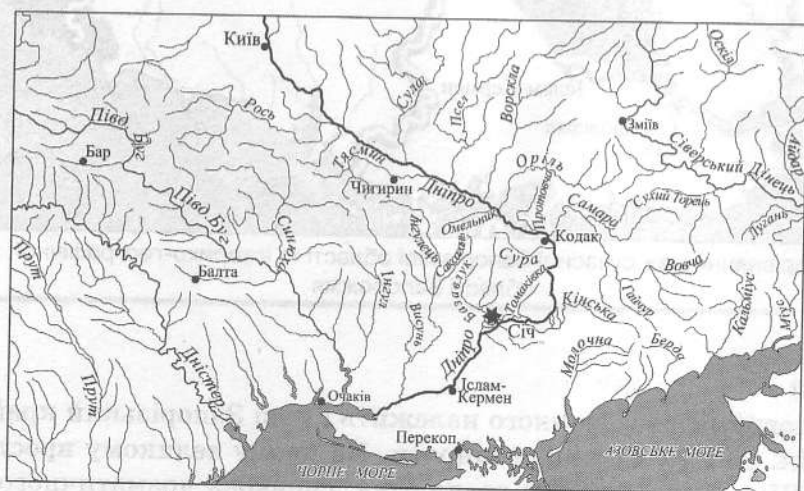
тистояння і дивовижної взаємодії боротьба цивілізацій, яка врешті завершилася виникненням особливої історико-географічної області – Південної України. Користуючись сучасними фізико-географічними визначеннями, можна сказати, що більшу її частину складають Причорноморська і Придніпровська низовини. На сході Південна Україна обрамлена Приазовською височиною і Донецьким кряжем, на північному заході – Придніпровською і Подільською височинами. За формою поверхні увесь цей край має вигляд западини, яка з північного сходу знижується в напрямку до Дніпра й Чорного моря, а з північного заходу – до Чорного моря.

За характером поверхні, кліматом і рослинністю запорізький степ був не однаковим: північна частина гористіша й вища, південна – рівніша й більш нахилена до берегів Чорного й Азовського морів; північна окраїна вологіша й родючіша, південна – безводніша й бідніша на рослинність. Південна частина степів, яка особливо страждала від спеки, отримала назву Дикого поля.

Прикметним явищем запорізький степів були *балки* – більш-менш глибокі долини з пологими берегами, вкриті травою, чагарниками, а то й лісом, які служили природними жолобами для стоку води з відкритих степових місць у ріки, річки, озера, лимани тощо. Балок було надзвичайно багато, деякі з них досягали великих розмірів.

Вкриті лісом балки та яри називалися *байраками*.

Балки та байраки звеселяли степовий ландшафт, збагачували рослинний світ, слугували притулком для всілякої живності; тут закладалися бурдюги й зимівники, які згодом розросталися у села. У назвах балок відбулося поетичне світосприйняття наших предків, зустрічаються й назви, пов'язані з іменами людей: Холодна Балка, Густий Байрак, Крутий Байрак, Соколовий Байрак, урочище Сорок

Річкова система Південної України у XVI–XVIII ст.

Байраків, балки Вербова, Калинова, Куца, Стрільча, Громушина, Намова, Совутина, Хомина та ін.

Невід'ємною рисою степового ландшафту були *могили* – курганні споруди різних історичних епох, які слугували мешканцям степу орієнтирами, спостережними пунктами, культовими місцями.

Річкова система

Всупереч уяві про давні південноукраїнські степи як про випалену сонцем пустелю слід зауважити, що наш край у давнину був далеко не безводний. Його перетинала велика й повноводна ріка Дніпро. Крім того, на цих степових просторах було кілька великих і багато малих рік з численними притоками й рукавами – степовими річками й низовими гілками.

Більшість степових річок протікала долинами завширшки від 1 до 10 км. У річок були ледь помітні береги, зрідка обрамлені лісом, а частіше – очеретом і травою. Були вони мілководними, текли повільно, переважно плесами, влітку частина з них пересихала і вкривалася болотяною рослинністю. Біля річок були й болота, але вони висихали у спекотне, сухе літо.

Дніпро та його притоки

Серед рік нашого краю особливе місце займав Дніпро з його численними притоками. Він був священною й заповідною для запорожців рікою. Його оспівували в козацьких думах і піснях, у яких він називався Дніпром-Славутою, Дніпром-братом, козацьким шляхом.

Дніпро протікав по самому центру володінь запорізьких козаків протягом 540 км, починаючи від місця, де в нього з правого берега впадала р. Сухий Омельник, а з лівого – р. Оріль. У цій своїй частині Дніпро мав і найбільшу ширину, і найбільшу глибину, і найбільшу швидкість.

З лівих приток Дніпра виділялася *Самара* (довжина 320 км) з її найбільшою притокою *Вовчою* (323 км). Вузьким серпантинном вона прямувала вільними степами. Після прийняття Самарою Тернівки та з наближенням до неї Вовчої, від сучасного м. Павлограда, її долина значно розширювалася, по берегах тіснилися озера, заболочені місця, лісові масиви, роблячи клімат більш м'яким. Ці місця здавна приваблювали людей; запорожці називали їх “райською землею”.

Північною межею східної частини запорізьких земель, природним рубежем між Запорозькими Вольностями і Лівобережною Україною вважалася р. *Оріль* (довжина 346 км), яка тече з північного сходу на південний захід і впадає у Дніпро на північних околицях сучасного м. Дніпропетровська. Правий берег Орелі значно вищий від лівого, і тому її долина поширювалася на лівому, південному боці; під час

весняних повеней вона заливалася водою, покривалася численними озерами, які влітку висихали, покриваючись густим очеретом. Тут були прекрасні пасовища. На правому березі Орелі росли ділянки лісу, окремі діброви (переважно з дуба, а на підвищених місцях – із сосни).

Ріка Кінська (Кінські Води, Конка) до створення Каховського водосховища текла серед плавнів паралельно до основного річища Дніпра уздовж лівого берега дніпровської долини, кілька разів то зливаючись із Дніпром, то відкидаючись від нього. Вода в Кінській, порівняно із жовтуватою водою Дніпра, здавалася зовсім синьою і прозорою; навіть там, де місцевість примушувала Кінську злитися з водами Дніпра, вона виділялася своєю синьою течією. До затоплення плавнів довжина Кінської сягала 500 км, ширина на окремих ділянках була від 5 до 200 м. У минулому вона була судноплавною.

По Кінській у XV–XVII ст. проходив кордон між Запоріжжям і Кримським ханством, а у XVIII ст. – між Російською й Оттоманською імперіями. Українські козаки, особливо у военний час, несли сторожову службу по її берегах.

У XVII–XVIII ст. по берегах Кінської знаходилися ногайські поселення. Через Кінську в її степовій течії проходили татарські Муравський і Кримський шляхи з переправами в урочищі Кінські Роздори біля сучасного с. Кіровоного (в минулому Аул) та Григорівки (колишня слобода Кінсьководська) Запорізької області.

Крім рік, річок і гілок (відгалужень) у південноукраїнських степах у давнину було немало озер, лиманів і прогнів – низовинних місць, що заливалися водою принаймні на півліта. Озер, гирл і лиманів уздовж обох берегів Дніпра налічувалося 465, уздовж лівого берега Орелі – 300, по обох берегах Самари – 24.

Дніпрові пороги

Знаменитою прикметою Дніпра були **пороги** – виступи гірських порід на дні ріки, суцільні пасма

Карта порожистої частини Дніпра

Дніпровський поріг Ненаситець / фото /

скель, які повністю, іноді у кілька лав (рядів), перегороджували Дніпро, залишаючи лише вузькі проходи для води, яка бурхливою масою проривалася крізь них. Дніпрові пороги дали назву козацтву – “Запорізьке”, тобто те, яке проживало “за порогами”.

Всіх Дніпрових порогів при запорізьких козаках налічувалося дев'ять: *Кодацький, Сурський, Лоханський, Звонецький, Ненаситець* (або *Дід-поріг*), *Вовнігівський* (або *Внук-поріг*), *Будильський, Лишний* і *Вільний*. Існував ще Таволжанський поріг, який у кінці XIX ст. став заборною.

Найбільшим і найстрашнішим з усіх порогів був п'ятий – *Ненаситецький*. Він тягнувся уздовж Дніпра на 2480 м і мав 12 лав. Загальна висота падіння води на цьому відрізку становила 5 м, швид-

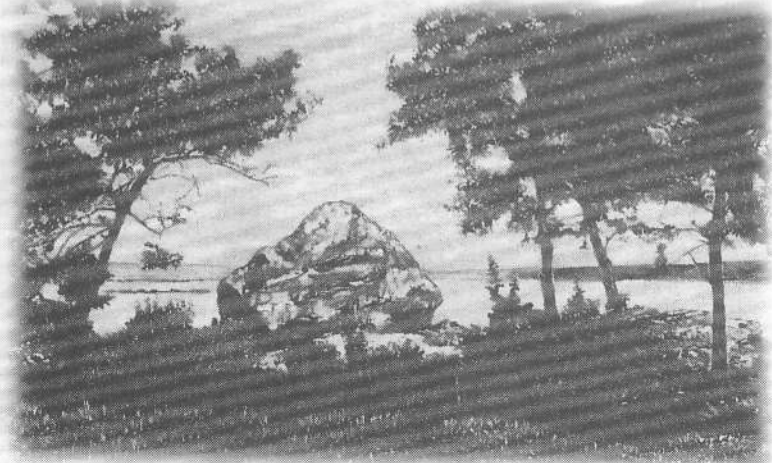
Ненаситецький поріг / гравюра XIX ст. /

кість течії досягала 4 м/с. З усіх порогів тільки він не замерзав навіть у найлютіші морози. Він мав репутацію найбільш непередбачуваного і складного для проходження. Від цього Ненаситець отримав і відповідну назву, бо ніколи не насичувався численними своїми жертвами. Фарватер Дніпра нижче Ненаситця називали Пеклом і вважали найбурхливішою частиною порогів.

Довжина порожистої частини Дніпра досягала 65 км. Пороги були значною перешкодою для судноплавства. Особливо тяжко було підніматися човнами проти течії. У такому разі на кожному порозі доводилося перетягати човни лінвами попід берегом, а в деяких місцях брати човни на плечі й переносити їх берегом до тихої води. На Запоріжжі виділився прошарок козаків, які займалися проведенням суден через пороги, – *лоцманів*.

Зараз можна тільки уявити вигляд Дніпрових порогів за спогадами сучасників і путівниками, серед яких виділяються перш за все книжки відомих збирачів запорізької давнини Д. І. Яворницького і В. О. Біднова. У 1932 р. після завершення будівництва греблі Дніпрогесу пороги було затоплено. Тільки за цією греблею (між нею та о. Хортицею) можна побачити рештки останнього дніпрового порога – Вільного, вкриті хмарами чайок.

Менші від порогів пасма диких гранітних скель, розкиданих по руслу Дніпра, називалися *заборами*. Вони не перетинали ріку всуціль від одного берега до іншого, а займали частину її, переважно від правого берега, завдяки чому від другого берега залишався вільний прохід для суден. Деякі забори мало чим відрізнялися від порогів, через що іноді називають більше число порогів – аж до 13. Усіх забор у Дніпрі в межах Запорозьких Вольностей нараховувалося 91; серед них найбільш великими і відомими були шість – Волошинова, Стрілча, Тягинська, Воронова, Крива й Таволжанська.

Камінь Богатир

Також привертати увагу і надавали мальовничості Дніпру поодинокі камені, що стирчали там і сям серед ріки чи біля її берегів. З безлічі каменів, розкиданих по Дніпру, найвідоміших було сім – Богатирі, Монастирко, Корабель, Гроза, Цаприга, Гаджола й Розбійники.

Острів Хортиця

У межах земель запорізьких козаків Дніпро мав 265 великих і малих островів.

Найбільшим і найвеличнішим з усіх островів на всьому Дніпрі була і є Хортиця. Це найбільший річковий острів у світі. Його довжина перевищує 12 км, а ширина сягає 2,5 км.

Розказували, що в давнину Новий Дніпро був вужчим і йшов ближче до лівого берега, ніж до острова, тому Хортиця була ширшою; але з часом Дніпро став залишати свій лівий берег й подаватися праворуч, до острова, розмиваючи його.

Південно-східна частина острова являла собою низовинні плавні, змережені річками, озерцями, ериками, лиманами, затоплювані щовесни водою і вкриті невеликим лісом. Північно-східна половина острова являла собою степову рівнину.

У північно-східному кінці острова, званому *Вищою Головою*, на лівому березі Хортиці була природна печера, точніше грот, що мала назву *Змієва*; з нею були пов'язані численні легенди. Береги Хортиці перетинали 12 балок. Між балками по берегах острова було кілька величезних гранітних скель, серед яких особливо примітними були *Думна* і *Вошива*; народні перекази пояснювали, що на першу заporожці сходили для своїх самотніх роздумів, а на другу часто вилазила заporізька голота, щоб бити на ній воші у своєму одязі.

Навпроти північно-західної околиці острова примітним було урочище *Царська пристань*: 1739 р. тут згідно з планами російського

командування була збудована верф; 1796 р. тут була заснована адміралом Рібасом Катеринославсько-Дніпровська корабельня.

Паралельно острову Хортиці лежить острів *Мала Хортиця* – у так званому *Річиці*, або Старому Дніпрі, відділена від материка невеликою протокою Вирвою.

1789 р. обидві Хортиці, Велика й Мала, були відведені під заселення німецьким колоністам із Данціга.

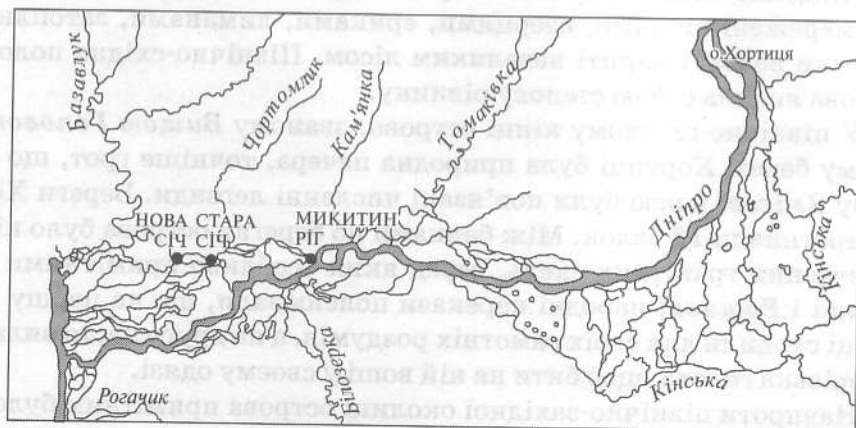
Зараз Хортиця є чудовою природною пам'яткою. Тут створений історико-культурний заповідник і розташований музей історії українського козацтва.

Плавні

У давнину майже весь береговий простір Дніпра, за винятком порогів, був укритий розкішними й малопрхідними *плавнями*. Це були низовини, вкриті трав'янистою й деревною рослинністю, перетяті в різних напрямках річками, відгалуженнями, ериками, затоками, лиманами, протоками, всіяні величезною кількістю великих і малих озер і порослі густим і високим непрохідним очеретом.

Плавні утворювали справжнє царство дикої природи. Казкові луки і в найспекотливіше літо не пересихали й давали надійну поживу худобі. Плавні були велетенським нерестилищем риби всього Азово-Чорноморського басейну.

На сьогодні унікальне плавне царство втрачене внаслідок затоплення у 1954 р. Каховським морем. Їх вигляд ми можемо уявити тільки за спогадами сучасників, письмовими свідченнями та написаними з натури картинами К. Айвазовського із зображенням Великого Лугу, найбільша з яких – “Комиші на Дніпрі” – знаходиться в картинній галереї у Феодосії.

Великий Луг

Великий Луг

З усіх плавнів особливо знаменитим був Великий Луг – урочище в долині Дніпра.

Великий Луг починався біля лівого берега Дніпра навпроти о. Хортиці і закінчувався біля о. Скалозубового. Його довжина (міряючи руслом Дніпра) становила близько 110 км, ширина – від 3 до 20 км, площа – понад 1000 км². Складався він з двох масивів: *Кінських плавнів* (від о. Хортиці до Микитиноного Рогу і Кам'яного Затону) і *Базавлугу* (від Микитиноного Рогу і Кам'яного Затону до о. Скалозубового).

Основу гідросистеми Великого Лугу становили річки Дніпро, Кінська й Базавлук, що з'єднувалися між собою численними протоками. Між густих чагарів, на заливних луках було безліч боліт, бакаїв (глибоких ям), озер і лиманів. Щороку у квітні–травні весь Великий Луг, за винятком його північно-східного закутку, затоплювався повінню; у середні червня вода починала спадати.

Великий Луг мав багатий рослинний і тваринний світ. Тут росли верба, осокір, дуб, осика, дика груша, лоза; береги проток, озер і лиманів заростали очеретом, рогозом, осокою, кугою та оситнягом; гряди й луки вкривалися високими травами. У лісових пущах і чагарях водилися вовки, лисиці, дикі кози, вепри, тарпани, олені, зайці, борсуки, куниці. Протоки озера й лимани кишіли рибою (осетр, щука, короп, лин, карась, окунь, сом, тараня, в'юн, краснопірка) та раками. По всій долині розкошувало птаство: орли, лебеді, баклани, пелікани, чаплі, дикі голуби, зозулі, пугачі.

Для запорожців Великий Луг був символом землі обітваної, що відбилося в прислів'ї: “Січ – мати, а Великий Луг – батько, отам треба й умирати”. Тут, у неозорому морі плавнів, в очеретяних хапцях, помережаних численними протоками, козак почувався у безпеці. Русло Дніпра тут було завалене так званими *холуями* – корчами, підводними пнями дерев, що росли по берегах ріки, щороку підмивалися весняними водами й у великій кількості падали на дно Дніпра. Великий Луг мав для запорожців винятково важливе військово-стратегічне й господарсько-економічне значення. На його правому березі в різний час стояли Томаківська, Чортотлицька, Базавлукська, Микитинська й Нова Січі. Тимчасові оборонні укріплення козаків були також у товщі Великого Лугу на Великому Городищі, яке знаходилося кілометрів за 5 від Дніпра майже навпроти теперішнього с. Біленького Запорізького району Запорізької області, на островах Скалозубовому й Сулими, на лівому березі протоки Підпільної проти с. Покровського і біля оз. Радут. Особлива роль відводилась *Військовій Скарбниці* – північно-східному куту Базавлугу між протоками Підпільною та Скарбною, де в темних місцях зберігалися січовий скарб і гармати та де стояли бойові судна-чайки. По всьому Великому Лугу росли так звані баш-

тові дерева (переважно вікові дуби), на верхах яких були влаштовані сторожові пункти з сигнальними засобами.

Умови проживання тут були непростими. Постійна вологість, мошкара і комарі докучали влітку, а весняні повені змушували постійно переходити з місця на місце. І все ж Великий Луг давав запорозцям усе необхідне для життя. Лагідний клімат, родючі землі, багата рослинність, безліч дичини, переповнені рибою озера та ріки – все це сприяло заняттю рибальством, бортництвом, скотарством, мисливством. На високих грядках, на Кучугурах, біля старих городищ було безліч козацьких зимівників і заводів, що заготовляли різний провіант (здебільшого в'ялену рибу) на замовлення Коша. Зимівники й заводи були й по берегах Великого Лугу. На їх місцях пізніше виникли такі слободи, як Балабине-Петровське, Кушугумівка, Краснокутівка, Розумівка, Біленьке, Вищетарасівка, Гологрушівка, Капулівка, Осокорівка та ін. На всю Європу славився кінський завод часів Нової Січі, який знаходився на місці теперішнього с. Григорівки Запорізького району Запорізької області (при вході р. Кінської у Великий Луг).

Великий Луг, як і всі дніпровські плавні, був затоплений водами Каховського водосховища протягом 1956–1957 рр.

Шляхи

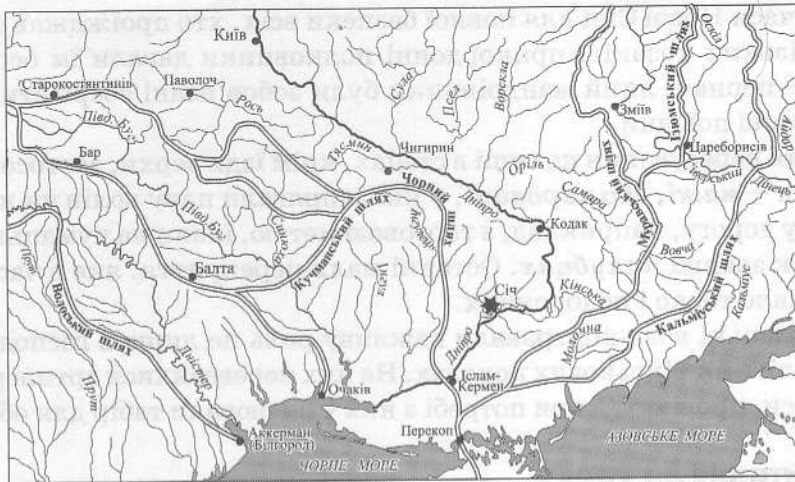
Через запорізькі землі в давнину проходили великі транспортні артерії, які сполучали між собою сусідні країни – Україну, Росію, Польщу, Крим.

Головний річковий шлях ішов Дніпром; його дніпровські лоцмани називали “Козацьким шляхом”.

Сухопутні дороги звалися *шляхами*. Їх ще звали *татарськими* або *битими шляхами*. Вони проходили вододілами річок, що дозволяло уникнути численних переправ через допливи і крутих узвозів. Крім того, вододільні шляхи, проходячи через підвищення, швидше висихали після дощу, а відкритий ландшафт зменшував небезпеку несподіваного нападу. У козацьку добу биті шляхи являли собою не дорогу в сучасному розумінні, а напрямки руху, що проходили через найбільш рівні ділянки степу, на яких найменше доводилося переїздити річок, крутих балок, байраків, місць з піщаним ґрунтом.

У XV–XVII ст. степовими шляхами в переважній більшості пересувалися татарські загони з Криму в Україну, а козацькі війська – на Крим. У XVIII ст. у зв'язку із зменшенням татарських нападів на Україну та розвитком торгівлі шляхи все більше використовувалися для пересування купців, чумацьких валок.

Найвідомішими з них були *Чорний шлях*, що йшов вододілом між Південним Бугом і Дніпром від Перекопу аж до Галичини, і *Муравський шлях*, що простував вододілом Дніпровського й Азовсько-Донсь-

Біті шляхи

кого басейну від Перекопу через Дике поле й Слобожанщину до Тули. Від Муравського шляху відгалужувалися інші шляхи: **Кримський, Ізюмський, Кальміуський.**

Кримський (або Чумацький) шлях відходив від Муравського шляху біля Вовчих Вод, ішов уздовж лівого берега Дніпра понад Великим Лугом, потім повертав від Дніпра в степ і доходив до Перекопу.

Ізюмський шлях відгалужувався від Муравського шляху у верхів'ях Орелі і знову з'єднувався з ним на Курщині.

Кальміуський шлях відокремлювався від Муравського біля р. Молочної, переходив через ріку в районі сучасного м. Мелітополя, йшов уздовж узбережжя Азовського моря, по правому берегу р. Берди повертав на північ, перетинав р. Картиш (ліва притока Берди), верхів'я р. Кальчика і р. Кальміуса. Від назви цієї останньої річки походить і його назва. Далі Кальміуський шлях прямував на північний схід, проходив р. Сіверський Донець і далі йшов на північ вододілом річок Красної і Айдар (лівих притоків Дінця), піднімаючись прямо на північ вододілом рік Осколу і Дону. Вище верхів'їв р. Осколу біля м. Лівни Кальміуський шлях знову з'єднувався з Муравським шляхом.

Інші шляхи були коротшими; вони з'єднували між собою вказані вище.

На великих ріках, які перетинали шляхи, були переправи. На переправах і перевозах у межах володінь запорізьких козаків стояли козацькі застави на чолі з полковником. З найбільш відомих козацьких переправ і бродів на Дніпрі було 22, на Південному Бузі – 9, на Інгулі – 2, Самарі – 7, а також кілька бродів через річки Мертвовод, Гарбузинку, Інгулець, Кам'янку, Бешку, Оріль, Вовчу.

У часи Нової Січі для повної безпеки всіх, хто проїжджав степами запорізьких козаків, прикордонні полковники давали їм особливий знак – пернач, який мандрівники були зобов'язані зберігати під час усієї своєї поїздки.

Для пересування по суші в степах, крім їзди верхи, застосовувалися вози – *мажі*, або *паровиці*, у які запрягали пару волів чи коней. У далеку дорогу, наприклад, з торговою метою, їхали на чумацьких возах і так званих *палубцях*. Останні мали перекриття, яке в час негоди захищало товар і подорожніх.

Козацькі вози відігравали важливу роль не лише в господарстві і торгівлі, а й у військових походах. На них перевозилися артилерія, боеприпаси, провіант, а при потребі з них утворювали табір для оборони.

Питання до уроку

1. Які території ми маємо на увазі, говорячи “наш край”, “Запорізький край”?
2. Які асоціації у вас викликає вираз “запорізький степ”? При описі степу використайте поданий нижче вірш П. Куліша.
3. Як козаки називали Дніпро? Як у цих назвах виявилось їхнє ставлення до Дніпра?
4. Звідки походить назва “Запоріжжя”?
5. Поясніть назви Дніпровських порогів.
6. Розкажіть, які асоціації у вас викликають назви балок, байраків, островів і каменів на Дніпрі.
7. Спираючись на карту-схему, опишіть о. Хортицю і прилеглі до неї урочища.
8. Про що нам говорять назви степових шляхів?
9. Що стоїть за виразом “Дике поле”?

Документи

1. СТЕП

Блакитне небо, мов дугасте море,

Безоднею порожньою стоїть.

Під сонцем степ, козацьке Дике поле,

Огнем переливається, жахтить.

Гарячий вітер хилить-нахиляє

Траву хвилясту стиха до землі,

І в прозірній золоченій імлі

Даль степова, мов тоне, пропадає.

Понад безкрайнім полем жар німий,

Переливаючись, пливе високо;

Розтоплюється воздух осяйний,

Тіснить у грудях дух і сліпить око.

Дивлюсь кругом: не фарбами – огнями
Картина світоіскрява горить;
Над нею любо попід небесами
Музика, мов срібло тонке, дзвенить.

То жайворонок, лірник одинокий,
Зайняв одрадну серцю вишину
І звеселяє світ шумно-широкий,
Співаючи про волю та весну.
Німує степ: йому байдуже воля,
Це немовлятко сонне в сповитку,
Судилась велетню дрімлива доля
На довгому, порожньому віку.

Закутався у свої зелені шати,
Пахущі мовчки нюхає квітки;
Над ним по вітру носяться крилаті
Метелики, як марево, легкі!

П. Куліш //

Українська Муза: Поетична антологія. –
Вип. 2. – К., 1908. – С. 198.

2. Поріг Ненаситець в описі Д. І. Яворницького

Страшним його роблять і сам рух води в ньому, і ті величезні віковічні камені, які частково стирчать посеред самого порога, а частково відходять від берегів ріки далеко до її середини. Ріка Дніпро, вільно й плавно несучи свої води вище Ненаситця, дійшовши потім до самого порога й зустрівши тут нездоланну перешкоду у вигляді лав, скель, гряд і мисів, з незбагненою силою вдаряється в різні боки, кидається з одного каменя на інший, внаслідок чого страшенно хвилюється, високо здіймає величезні вали сріблястого “буку”, розбивається мільйонами водяних бризок, розлітається на всі боки цілими потоками водяного пилу, викручує поміж скель бездонні вири, й усе здіймає такий страшний шум і стогін, котрий чути вже на великій відстані від порога й котрий на самій ріці поглинає будь-який інший звук – і крик птахів, і голоси людей... Картина воістину страшна й разом з тим воістину могутня й велична, її не опишеш ніяким пером і ніяким пензлем... Особливо величним і чарівним здається Ненаситець з висоти пташиного лету від правого берега ріки, у великий розлив ріки, коли вся його поверхня сріблиться білою перловою піною, а величезні камені, що стирчать з води, вкриваються безліччю гнізд місцевих птахів крячків, які невтомно снують над порогом, яскраво сяючи своїм пір'ям на південному сонечку... Часом він і реве, й стогне, й високо здіймає свої води, а потім відразу так стихає, що стає чутно навіть переливи його води з каменя на камінь, ковзання її з лави на лаву, що дає можливість місцевим жителям вгадувати по ньому зміну погоди... Дощана барка пробігала

всю довжину його, дві з чимось версти, за чотири хвилини, а лісовий пліт – трохи більше як за хвилину...

Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 26–27.

Література до читання по темі “Топографія Запорізького краю: 500 років тому”

- 📖 Кашченко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове. – Київ, 1992.
- 📖 Князьков Ю. П. Запорізька область: Історико-географічний і топонімічний словник. – Вип. 1, 2. – Запоріжжя, 2004–2006.
- 📖 Новицький Я. Острів Хортиця на Дніпрі, його природа, історія, старожитності. – Запоріжжя, 1997.
- 📖 Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Київ; Запоріжжя, 2006.
- 📖 Фоменко В. Звідки ця назва? – Дніпропетровськ, 1969.
- 📖 Чабаненко В. А. Великий Луг Запорозький. Історико-топонімічний словник. – Запоріжжя, 1999.
- 📖 Яворницький Д. І. Дніпрові пороги. – Дніпропетровськ, 1989.
- 📖 Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990.

Терміни для запам'ятовування

Запоріжжя – історична область, розташована між ріками Оріль і Самара на півночі, Кінською на півдні, Синюхою на заході і Кальміусом на сході.

Надпоріжжя – територія вздовж порожистої частини Дніпра.

Пороги – скелясті пасма, які повністю перегороджують ріку.

Забори – пасма диких гранітних скель, які не перетинають ріку всуціль від одного берега до іншого, а займають частину її, завдяки чому від другого берега залишався вільний прохід для суден.

Плавні – низовини, вкриті трав'янистою й деревною рослинністю, змережені річками, протоками й озерами.

Балка – яр чи русло висохлої річки зі схилами, покритими рослинністю.

Байрак – балка або яр, порослі чагарником чи лісом; степовий гай.

Урок 2 Клімат і природа Запорізького краю у давнину

Пригадайте з курсу географії:

- ◆ Якими рисами відзначається степова природно-кліматична зона?

Клімат

У давнину південноукраїнські степи мали дещо вологіший і м'якший клімат, ніж зараз. Ліси затримували не лише вологу влітку, а й тепло взимку. Густа мережа дрібних степових річок також пом'якшувала клімат.

І все ж тут літо було спекотним, гостро відчувався брак вологи. Засухи інколи бували такими, що висихали ріки. На цій безмежній рівнині особливо сильно відчувалися й літня спека, і зимовий холод. Весь липень, а особливо початок серпня часто минали зовсім без дощу, внаслідок чого степи втрачали всіляку привабливість і перетворювалися на суху, випалену, голу й курну рівнину.

Наприклад, літо 1575 р. видалося таким гарячим, що від страшної спеки трава у степу вигоріла й висохла вода в ріках; у серпні-жовтні в багатьох місцях через Дніпро навіть вівці переходили вбхід, а на дніпровському Низу, біля Микитиноного перевозу й річки Чортотлика, висохли всі плавні, так що татари вільно переправлялися з лівого берега Дніпра на правий і вільно нападали на табори запорізьких козаків. А в 1773 р. через р. Міус можна було переправитися вбхід; глибина Міуса в цьому році не перевищувала 45 см, а ширина – 30 кроків, тоді як у нормальні роки тут діяв пором; ширина Кальміуса становила не більше 20 кроків; а Сухий та Великий Єланчики перетворилися просто на “калюжі води”.

Характерною ознакою південноукраїнського краю в давнину була контрастна нерівномірність розподілу природних багатств, непостійність погодних умов, нестабільність умов господарювання. У дощове літо рослинність досягала тут неймовірних розмірів, урожай був гідний подиву; у спекотне і сухе літо рослинність гинула, неврожай призводив до страшного лиха. Тому різні письмові свідчення по-різному описують цей край: одні стверджують, що це найбагатша і найщасливіша країна, інші – що це дика, безводна, випалена сонцем пустеля.

Найродючішими були місця по низовинах або так званих подах рік Дніпра, Самари, Орелі, Омельника, Самоткані, Домоткані та ін.; найменш родючими були землі навколо рік Південного Бугу і Кальміусу.

Нижній Дніпро мав незліченну кількість островів, вкритих такою густою травою, таким нездоланим очеретом і такими густими заростями дерев, що тут легко можна було заблукати.

Рослинний світ

Переважаючим видом ґрунтів у степовій Україні був чорнозем. Його товщина коливалася від 20 см у приморській частині до 1 м – у північній.

У придніпровських степах буйно росли різноманітні трави, пахучі та поживні для худоби. Серед степових трав переважали: пирій, ковила, катран, богородичник, чебрець, бедринець, дягильник, чорнобильник, щавель, пижма, лобода, кропива, полин, лопух, волошки, м'ята, рум'янок та багато інших. У незасушливі роки протягом літа трава виростала настільки, що в ній важко було розгледіти вершника на коні, і була настільки густою, що по степу важко було проїхати на підводі: трава заплутувалася між спицями коліс, не даючи їм оберталися. По степу були розкидані густі порослі дрібнолісся.

Ліси тут росли лише в низовинних місцях, найвологіших, тобто по берегах рік, озер, лиманів, по річкових островах, схилах балок, ярів, пагорбів. У минулі століття в Південній Україні ліси були по правому і по лівому берегах Дніпра, іноді суцільно, іноді з великими проміжками, звідси далі на південний захід до Південного Бугу й на південний схід до Азовського моря. З усіх куточків нашого краю північно-східна частина, особливо Новомосковський і Павлоградський райони сучасної Дніпропетровської області, вважалися найлісистішими у всьому регіоні.

По лівому березі Дніпра ліси росли то суцільно, то з великими проміжками. Тут, зокрема, були Великий Луг, а нижче нього аж до Олешок – знаменита Геродотова Гілея. Як у Великому Лузі, так і в Гілеї росли величезні дерева з переважанням дуба.

Ліси росли по берегах рік Орелі і Самари. Орільські ліси служили межею між вольностями запорізьких козаків і володіннями гетьманських козаків. Переважаючою породою в орільських лісах був дуб; також тут росли берест, ясен, клен, верба, дикі яблуні й груші. У 50-и верстах на схід від орільських лісів по берегах р. Самари росли самарські ліси. Вони розляглися майже на 200 км при 21 км найбільшої ширини й справедливо вважалися “знатними”, “несходимими” лісами. Самарські ліси склалися з найрізноманітніших порід – ясена, клена, липи, береста, груші, яблуні, сосни, терну, ліщини, однак з переважанням, як і на Орелі, дуба. У самарських лісах запорожці найчастіше брали деревину для своїх будинків і зимівників. У межах лісу, особливо поблизу річок, були великі луки, сінокоси, озера, болота.

На схід від Самари невеликі ліси йшли по річках і по деяких степових ярах і пустирях. Найбільшими з цих лісів були Дібрівські на р. Вовчій; далі – Бахмутські. Великі ліси були в межиріччі Дінця і Тору (сьогодні Казенний Торець), а також при витоках Міусу.

Протягом XVIII–XIX ст. ці лісові масиви були майже повністю винищені в результаті безладної вирубки під час будівництва міст, фортець і укріплених ліній, на спорудження жител колоністам.

На запорізьких землях хліб часто давав чудовий урожай: жито й пшениця – сам-9–10, просо – сам-30–40. Найродючішими були ґрунти в заплавах рік. Мандрівники ще в XV ст. відзначали високі врожаї зернових (пшениці до сам-50, проса до сам-100), навіть при примітивному обробітку землі татарами в умовах ведення напівкочового рільництва.

Тваринний світ

У великій кількості водилися вовки, лисиці, зайці, дикі кішки, олені, лані, дикі кабани, сайгаки, ведмеді, лосі, борсуки, горностаї, тхори, бобри, тури, тарпани (дикі коні). Востаннє табунець диких коней бачили 1866 р. у херсонських степах...

Із птахів у степах водилися пелікани (яких звали баби), лебеді, гуси, качки, дрохви, стрепети, баклани, журавлі, лелеки, чаплі, тетеруки, куріпки, голуби, орли, соколи, яструби, чайки та ін.

У ріках, озерах і лиманах водилися білуги, осетри, севрюги, стерляді, соми, сазани (коропи), судаки, окуні, щуки, тарань, рибець, бички, камбала (піврибиця), язі, лящі, оселедці, карасі та ін., а також безліч раків. Часом у цих місцях виловлювали білугу до трьох сажнів (понад 6 м) завдовжки. А раки досягали розмірів 25 см.

Але багаті промислові місця були розкидані по безкраїх просторах. Лише окремі місця були сповнені рибою і дичиною, а оазиси багатих пасовищ знаходилися далеко одні від одних.

Чудові пасовища для худоби, безмежні нетрі для птахів, неоглядні степи для звірів, глибокі лимани й численні озера для риби робили запорізький край привабливим і заманливим. Представники столичних урядів та іноземні мандрівники бідкалися, що така багата земля є недоступною для експлуатації. Але в цілому умови життя в цьому краї були надзвичайно важкими. Збереглися численні свідчення очевидців про страшну спеку влітку, нестерпну холоднечу й люті морози на безмежній відкритій, нічим не захищеній місцевості взимку; шалені вітри, пошесні хвороби, які часто навідували наш край, нальоти сарани, хмари надокучливих комарів, мошкарі. Стихійні лиха періодично повторювалися, залишаючи свої страшні сліди.

Свідком нападів сарани став Боплан: “Незліченна кількість її в Україні нагадує мені кару, послану господом на Єгипет за фараона. Я бачив, як ця кара мучила Україну кілька років підряд, особливо 1645 й 1646 років. Сарана летить не тисячами, не мільйонами, а хмарами, займаючи простір завдовжки в п’ять чи шість миль і завширшки у дві чи три милі. Принесена майже щороку на Україну з Татарії, Черкесії, Бесси і Мінгрелії східним або південно-східним

вітром, вона пожирає хліб ще на корені й траву на луках; де лише промчать чи зупиняться на відпочинок її хмари, там за дві години не залишається й стеблинки, і дорожняча на харчові продукти буває жахлива... Для визначення кількості сарани бракує слів: вона цілком заповнює повітря й закриває денне світло. Політ її найкраще порівняти з лапатим снігом, який віхола сипле на всі боки. Коли вона сяде, то вкриває ціле поле, й чути лише шум, з яким вона пожирає рослини; оголивши поле за годину чи дві, хмара здіймається й летить далі за вітром. У цей час зникає сонячне світло й небо вкривається мовби грозовими хмарами... На вулиці вони кидалися в обличчя, сідали на ніс, щоки, брови, навіть падали в рот, якщо хтось хотів сказати слово. Це ще невелика незручність, якщо порівняти її з клопотами під час обіду: розрізаючи м'ясо на тарілці, ви мимоволі давите сарану, й ледь розкриваєте рота, щоб проковтнути шматок, тієї ж миті мусите випльовувати гадину, що влетіла..."

Головними розплідниками комарів і мошкари були дніпровські плавні й численні острови з непрохідним очеретом, болотяними травами і густими лісами; у відкриті степи вони долітали лише в тому випадку, коли вітер дув від Дніпра. А в самих плавнях їх була така сила, що нерідко вони буквально заїдали телят і навіть корів (від середини квітня до початку серпня). Мандрівники свідчили: часом мошкара з'являлася у такій кількості, що забивалася волам у ніздрі, і тваринам було важко дихати. Щоб врятуватися від мошкари, люди змушені були одягати на голову й руки спеціальні сітки, котрі змазували дьогтем.

Запорізькі степи були страшним випробуванням для людей, не звичних до них, не знайомих з усіма їхніми особливостями. Рідною домівкою цей край з його неприступними порогами, непроглядними очеретами, незліченними дніпровськими островами, безводними і дикими степами міг стати лише для мужніх і витривалих людей, і обов'язково – спостережливих. Облаштуватися в цьому краї було можливим лише за умови хорошого знайомства з місцями, докладного знання сезонних коливань погоди, вироблення ритму зміни сезонних занять.

Природоохоронні заходи запорізького козацтва

Запоожці більшу частину життя проводили віч-на-віч з природою і вросли в неї всім своїм корінням. Нічого так не впливало на формування психології запорожця, як природа. Запорожці відчували себе дітьми природи, яка була для них справжнім храмом. Самару вони називали "святою річкою", а Великий Луг – "батьком".

Впродовж всього часу існування запорізького козацтва запорожці користувалися багатствами своєї землі, ніскільки їх не зменшувачи.

Отримуючи дозвіл Коша на заснування хутора, козак зобов'язувався не тільки зберігати, а й примножувати навколишній ліс. Для того щоб зрубати кілька дерев на військові потреби, призначалася спеціальна комісія від Коша чи паланки.

До природних багатств запорожці ставилися бережно, по-господарському. Тих, хто нівечив ліси, пасовиська, по-варварському вилловлював рибу й полював на звірів і птахів, суворо карали. Січовиків дуже обурювала поведінка московських фортечних гарнізонів (70-ті рр. XVIII ст.), які знищували діброви по берегах Дніпра, Кушугума й Кінської, випалювали великолузькі сінокоси. Кошовий Петро Калнишевський з цього приводу неодноразово скаржився в сенат і цариці, але на його скарги ніхто не зважав.

Питання до уроку

1. *Перелічіть випробування, які чекали сміливців, що наважувалися оселитися за Дніпровськими порогами.*
2. *Що втратили люди із затопленням Великого Лугу в середині XX ст.?*
3. *Порівняйте умови життя у нашому краї в давнину і тепер.*

Документи

1. Спогади 116-річного старожила села Чернишівки І. Г. Розсолади про природні багатства Запорізького краю у минулому

“Привілля у них таке було, – каже 116-річний дід Іван Гнатович Розсолада, – що тепер такого не знайдеш ні близько, ні далеко. Та що тепер? Тепер так, що хоч вільний, та невдоволений, а тоді було так, що й вільний, і всім вдоволений. Недарма ж кажуть, що як жили ми за цариці, їли паляниці, а як стали за царя, то не стало й сухаря. Тепер, якщо сказати, як воно колись було, то й не повірять. Тоді всілякі квіти цвіли, тоді великі трави росли. Ось тут, де тепер у нас церква, тут була така висока тирса, як ось ця палиця, що у мене в руках: як глянеш, а вона мов жито стоїть; а очерет ріс, мов ліс: здалека так і біліє:, так і лисніє на сонці. А що ж до пирію, ковили, мурави, орошку, кураїв і бурунчуків, то як увійдеш у них, то тільки небо та землю й видно, – в отакених травах діти губляться бувало. От вона підніметься вгору, виросте, та й знову падає на землю, та так і лежить, наче хвиля морська, а над нею вже й інша росте; як запалиш її вогнем, то вона тижнів три, а то й чотири горить. Підеш косити, косою трави не відкинеш; поженеш коней, за травом і не побачиш їх; заженеш волів у траву, тільки роги мріють. А випаде сніг, настане зима, то й байдуже: хоч який буде сніг, а трави надовго не закриє. Пустиш собі коней, корів, овець, то вони так пустопаш і пасуться, тільки біля отар і ходили чабанці; а як заженеш овець у траву, то вони між нею наче мурахи, – лише увечері й побачиш, але тоді вже біля них роботи – тирсу вибирати, яка поналази-

ла їм у вовну!.. А що все між тою травою та різних ягід, і говорити нічого: оце було як вийдеш у степ та як розгорнеш траву, то так і бери руками полуниці. Цієї погані, що тепер порозводилась, ховрашків та гусені, тоді й не чували. От які трави були! А бджоли тої, а меду? Мед і в пасіках, мед і в зимівниках, мед і в бурдюгах – так і стоїть у липових діжках: скільки хочеш, стільки й бери, – найбільше від диких бджіл. Дика бджола скрізь сидить: і на очереті, й на вербах; де буркун, в буркуні, де трава, у траві; не було як і пройти через неї: вирубують, було, дупла, де вона сидить. А лісу того? Бузини, свидини, верби, дуба, груші – сила. Груш як нападає з гілок, то хоч бери граблі та горни у валки: так і лежать на сонці, доки не попечуться. Сади як цвітуть, то наче сукном вкриваються; так патока з них і тече. А товщина дерев? Верби, то їй-богу, десять аршинів у обводі... Земля свіжіша була, ніхто її не мучив так, як тепер, сніги лежали великі, й воду пускали велику, тому й дерево росло добре.

А звірів, а птиці? Вовки, лисиці, борсуки, дикі кози, чокалки, виднихи – так одне за одним і біжать, так і шугають степом. Вовків така сила була, що їх киями били, а із шкіри чоботи та шкірянки робили. А їжаків тих, їжаків?.. Годі й казати! Були й дикі свині, товсті та здоровенні; вони більше по плавнях шастали. Ото як побачиш у плавнях яку-небудь свиню, то бігом кидайся до дерева, а то хро-хро, чмак-чмак! та до тебе, та так рилом і пре! Виставить морду вперед та й слухає, чи хто не йде; як побачить людину, відразу ж до неї, товкиць рилом! Звалить з ніг, а тоді давай рвати... Були й дикі коні, вони ходили цілими табунами, – косяків по три, по чотири, так і ходять... А що вже птиці було, то боже великий! Качок, лебедів, дрохв, хохітви, диких гусей, диких голубів, лелек, журавлів, тетеруків, куріпок – то хо-хо-хо! Одна куріпка виводила штук двадцять п'ять пташенят на місяць, а журавлі як навиводять дітей, то тільки ходять та крукають. Стрепетів сільцями ловили, дрохв волоками тягали, а тетеруків, як настане ожеледиця, дрюками били. І яка ж сила тої птиці була? Як зніметься з землі – сонце застелить, а як сяде на дерево – гілок не видно; висить купою, а як спуститься на землю, то земля, мов долівка у хаті, так і зачорніє. Лебеді, бувало, як заведуться битися між собою, то знімуть такий крик, що батько вискочить з бурдюга та давай стріляти з рушниці, щоб порозганяти їх; а вони як підхопляться вгору, то тільки порось-порось-порось!.. Тепер нема й тої сили риби, що була колись. Оця риба, що її тепер ловлять, то й за рибу тоді не вважалася. Тоді все чечуги, пістряги, коропа та осетри на все; за одну тоню витягали її стільки, що на весь курінь вистачало. Та все тоді не так було: тоді й зими тепліші були, ніж тепер, – це вже кацапи своїми личаками понаносили нам холоду, а в той час його не дуже й чути було. Тому тоді й сіно мало хто заготовляв, хіба що на той час, коли збиралися йти в похід, для верхових коней. Тоді і врожаї кращі були, – хоча сіяли й небагато, а родило достатньо: чотири мішки як посіють, то нажнуть триста кіп, – лише женців треба було вісім

чоловік, щоб зібрати все до Покрови. Батечку мій, і де ж воно все те поділося? І очам своїм не вірю! Ось тут, де стоїть тепер наша Чернишівка, тут ні одної хати не було, тільки батькове привілля, а тепер де й того люду набралось й коли це все позавозили? Тепер і вода перемір'яна, й земля пере-різана, а що до лісу, то й казати годі: що на сани, що на полудрабки, що на олійниці, що на те, що на се, та так все й повирубували. Де пряменьке, хороше, міцне деревце, то його зараз же й знищать. А тут як пішла ще по лісі рогата худоба, то й пеньків не лишилося, а що вціліло, те саме позасихало й пропало. Та й сама худоба ходить, мов нежива. Як вирубали ліси, пішла на села мошкара; за нею тепер і світу божого не видно, а бідній худобі й перепочинку нема; так і ходить вся облита кров'ю. Тепер дайте ви цій свині, що ходить, шматок хліба, то вона здохне. А чому? Тому, що не звикла їсти!.. Та все тепер перевелось: гадюк менше стало, – повиорювали; у болотах і жаб не чути, – повиздыхали; та хто зна, чи й є тепер болота.

Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків.
– Т. І. – Львів, 1990. – С. 41–42.

2. Опис академіком С. Гмеліним тарпанів (диких коней)

Найбільші дикі коні величиною не можуть рівнятися з найменшими домашніми кінями. Голова у них, порівняно з іншими частинами тіла, надзвичайно товста, вуха досить гострі й бувають такі завбільшки, як у домашніх коней, або завдовжки майже як у віслюка, й опущені донизу; грива досить коротка й кучерява; хвіст у деяких густий, у інших рідкий, але завжди коротший, ніж у свійських коней. Кольором вони схожі на мишей, і ця ознака характерна для всіх диких коней у цих місцях, хоча, зрештою, письменники згадують лише про білих і попелястих. Втім, колір на животі у багатьох схожий на попелястий, а ноги, починаючи від коліна й до копита, чорні. Вовна на них досить довга й така густа, що на дотик більше нагадує хутро, ніж кінську вовну. Вони бігають із незбагненною швидкістю, принаймні удвоє швидше від доброго свійського коня. При найменшому шумі вони лякаються і втікають. Кожен табун має ватажка, жеребця, який іде попереду, а інші йдуть слідом. Дикий жеребець дуже охочий до домашніх кобилиць, і якщо йому вдається здійснити свій намір, то він, звичайно, не пропустить нагоди й поведе їх за собою, причому іноді може загризти свого суперника свійського жеребця. Спіймані в тенета живі дикі коні бігають із великим зусиллям і гинуть переважно через рік після втрати свободи.

Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. –

Т. І. – Львів, 1990. – С. 41–45.

Питання до документів

1. Що було реальним і що – перебільшеним у розповідях старожилів про багатства природи в давнину?

2. Які елементи дикої природи на Запоріжжі втрачені назавжди?
3. Чому так збідніла природа краю у ХІХ ст.?
4. Які природні багатства мав наш край у давнину?
5. Як ставилися мешканці Запоріжжя до природи?

Література до читання по темі “Клімат і природа Запорізького краю у давнину”

- ☞ Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове. – Київ, 1992.
- ☞ Новицький Я. Острів Хортиця на Дніпрі, його природа, історія, старожитності. – Запоріжжя, 1997.
- ☞ Фоменко В. Звідки ця назва? – Дніпропетровськ, 1969.
- ☞ Чабаненко В. А. Великий Луг Запорозький. Історико-топонімічний словник. – Запоріжжя, 1999.
- ☞ Яворницький Д. І. Дніпрові пороги. – Дніпропетровськ, 1989.
- ☞ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990.

Урок 3 **Козацька колонізація Запоріжжя**

Де вода і байрак, там і козак.

Народна приказка

Пригадайте:

- ◆ Етапи слов'янської колонізації Нижнього Подніпров'я, Північного Причорномор'я і Приазов'я Х–ХІІ ст.
- ◆ Дату звільнення українських земель з-під влади Золотої Орди.
- ◆ Обставини утворення Кримського ханства і перетворення його на васала Османської імперії.
- ◆ Які держави прагнули встановити контроль над Запоріжжям протягом ХVІ–ХVІІІ ст.?

Початок козацької колонізації Запоріжжя

З найдавніших часів природні багатства подніпровських степів приваблювали до себе людей, оскільки тут можна було займатися землеробством, скотарством, рибальством і мисливством.

Розміри і характер колонізації степових просторів значною мірою залежали від геополітичної ситуації в регіоні.

Протягом другої половини ХІV і першої третини ХV ст. Литовсько-Руська держава у невпинній боротьбі з татарськими ордами і хан-

ствами поширила свою владу аж до узбережжя Чорного моря. На відторгнутих від Золотої Орди степових просторах зводилися замки, які стали опорними пунктами для просування землеробського населення на південь. Переселенці, здебільшого українці, на Правобережжі доходили до узбережжя Чорного моря, а на Лівобережжі досягали Самари й Осколу (найбільша притока Сіверського Дінця).

Однак цей наступ осілої цивілізації виявився короткотривалим. Велике князівство Литовське втрачає свої позиції в Причорномор'ї. Кримське ханство звільняється від опіки литовських князів і майже одночасно потрапляє у васальну залежність від Османської імперії. Так склалися передумови для спільної турецько-татарської агресії проти Великого князівства Литовського, від якої найбільших втрат зазнало населення степової України. У 1482 р. кримський хан Менглі-Гірей з великими силами спустошив значну частину осілостей Степової України. Починаючи з цього року татари регулярно здійснюють руйнівні напади на Поділля, Волинь, Галичину, а також на південноросійські землі. Українське населення змушене було відходити зі степової зони у менш доступні для татар місця. У середині XVI ст. на Правобережжі населення збереглося під прикриттям замків на межі степу і лісостепу (Черкаського, Канівського), а на Лівобережжі – на північ від Сули та Удаю. За просторами на південь від цих місць, які залишилися без постійного населення, закріпилася назва *Дике поле*.

Північне Причорномор'я та Приазов'я займали кримські і ногайські татари. Обезлюділа частина причорноморських степів утворила своєрідну нейтральну зону між християнським і мусульманським світами. Татарам вона служила для полювання та випасу худоби в посушливі роки, а жителям руських порубіжних князівств – місцем відхідних промислів. На тривалий час степи нижнього Подніпров'я, Північного Приазов'я та Північного Причорномор'я стали ареною напруженої боротьби між осілим і кочовим населенням.

Наприкінці XV – на початку XVI ст. покозачене українське населення закріпилося в районі Середнього Бугу та його притоки Синюхи, пониззя Тясмину й Росі, межиріччя Псла й Сули, тобто на межі лісостепу й степу. З цих рубежів наприкінці 20 – на початку 30-х рр. XVI ст. починається його просування на південь. У середині XVI ст. польсько-литовський уряд вживає деяких заходів щодо зміцнення степового прикордоння: посилює прикордонну службу, затверджує повинності на будівництво й ремонт замків, вводить новий податок на потреби оборони, поповнює гарнізони в прикордонних замках, зокрема в Каневі, Черкасах, Корсуні, Вінниці. Ці заходи певною мірою сприяли притоку нових поселенців у прикордонних старостах Київського, Брацлавського і Подільського воеводств, а також поступовому заселенню степової України. Найактивнішу участь в освоєн-

ні степів брали козаки Черкаського й Канівського староств, які мали промисли на “Низу” Дніпра, аж до Тавані. Але в цілому в колонізаційному русі брали участь вихідці з різних регіонів.

Уходництво

Озброєними ватагами, артілями, гуртами найбільш сміливі й активні мешканці південної Київщини, а також Волині, Поділля, Галичини приходили на сезонні промисли в запорізькі степи, Нижнє Подніпров’я.

Козаки, як називали себе ці люди, розгортали свої промисли (рибальські, скотарські, бортницькі, мисливські) перш за все понад річками – Дніпром, Південним Бугом, Орілля, Самарою, Домотканню, Самотканню, Вовчою, Томаківкою, Базавлуком, Сурою, Саксаганню, Інгулом, Інгульцем, Кальміусом та ін. Саме тут у спекотних степах зберігалися оазиси придатних для існування земель.

Особливо полюбляли козаки багату рибою та дичиною місцевість понад Дніпровськими порогами та за ними – місця при впадінні в Дніпро рік Орелі та Самари (сьогодні це територія сучасного Дніпропетровська та його околиць), у Великому Лузі і далі на південь по Дніпру. Ось чому козаки отримали назву запорізьких. При цьому слід враховувати, що у XVI–XVIII ст. під “Запорожем” сучасники розуміли не тільки землі “за порогами”, а й Надпоріжжя і Передпоріжжя, тобто простір починаючи десь від Мишуриного Рогу, що стоїть на березі Дніпра на півночі сучасної Дніпропетровської області.

Ще в XVI ст. були складені описи козацьких промислів на Запоріжжі. “Цей посполитий люд, що живе на Низу, займається рибальством (на річці, яка впадає у Дніпро), – пише польський хроніст. – Рибу вони сушать на сонці без солі й нею взимку харчуються. На зиму вони повертаються до близьких міст, таких як Київ, Черкаси та інші, заховавши човни на дніпровських островах у безпечному місці, а на курені залишають кілька сот чоловік, як вони кажуть, «при стрільбі»...”

Зрозуміло, що всі вони повинні були володіти зброєю і мати навички організації відпору нападам ординців. Все це були люди непрості – відважні і з певним досвідом фортечної служби, який набули у себе вдома. Ватаги уходників мали чітку організацію і були скріплені між собою круговою порукою. Керував ватагою обраний з їхнього середовища найдосвідченіший і найбільш авторитетний ватажок – отаман, ініціатор створення цієї ватаги.

На початку кожного сезону козацькі ватаги жеребкуванням ділили між собою ділянки найбагатших промислових угідь – *уходи*.

Основна маса козаків приходила на промисли навесні, а на зиму поверталася до своїх домівок. Зимувати на промислах залишалися лише ті, хто мав охороняти артільне майно. По закінченню промис-

лового сезону частина здобутого відправлялася на продаж в центральну Україну і в сусідні країни. Гроші від продажу йшли на придбання всього необхідного для нового сезону і розподілялися між членами вагаги.

Через уходи відбувалося поступове заселення козаками земель на схід і на захід від Середнього та Нижнього Дніпра – від Дністра до Сіверського Дінця. З часом коло їхніх занять розширювалося. На новоосвоєних землях, насамперед у північній частині Запоріжжя, козаки займалися хліборобством, городництвом, садівництвом, різними ремеслами. Вони орали цілину, прокладали шляхи, засновували поселення, будували мости, млини, укріплення. У гирлах річок, на островах, у балках і ярах будували собі хутори або, як їх називали, зимовища (від цього походить і назва запорізьких хуторів – зимівники), де зимувала, готуючись до наступного промислового сезону, частина промисловців.

Розгортання осілої народної колонізації Півдня

Частина освоєних козаками земель – ті, які лежали на межі степу і лісостепу (у районі Канева–Черкас), була відразу ж присвоєна державно-феодальними структурами, і тут козацтву довелося вести напружену боротьбу за свої права з панством і урядовцями. На Запоріжжі ж державні структури не змогли закріпитися: для державної колонізації цих суворих і небезпечних місць. Ні у Великого князівства Литовського, ні у королівства Польського не вистачило ресурсів. Впродовж XVI–XVII ст. урядові сили лише на короткий час затримувалися тут у ході військових виправ на ординців чи каральних експедицій на козацтво, але на встановлення стабільного контролю над територією не вистачало сил. Тут, на Півдні, повністю запанувала народна колонізація, яка не знала над собою монаршої влади і давала собі раду шляхом налагодження самоуправління.

Прибулі в Запоріжжя козаки приписувалися в той чи інший січовий курінь. Але на Січі жила їх незначна частина; козаки здебільшого розходилися по зимівниках, плавнях, рибних заводах, звіриних ловах.

Ріст чисельності козацтва, зосередження в його руках зброї, зокрема гармат, створювали передумови для заснування постійних укріплених поселень – засік, городків, січей.

З утворенням у середині XVI ст. Запорізької Січі, з оформленням Низового Війська Запорізького, яке взяло на себе захист православного населення від татарських набігів, території козацьких уходів починають заселятися постійним населенням. Успіхи запорожців у боротьбі з татарською агресією у другій половині XVI – на початку XVII ст., ріст престижу Війська Запорізького як захисника українсь-

кого народу посилили притік населення на південь та освоєння незаселених степів. У результаті в степовому порубіжжі поруч з сезонними формами проживання поширюються різні форми постійної осілості.

Перші постійні поселення на Запоріжжі

У XVI – першій половині XVII ст. населення Запоріжжя було ще досить малочисленним, здебільшого воно зосереджувалося вздовж берегів Дніпра і його приток: Орелі та Самари на лівобережжі, Тясмину, Синюхи й Південного Бугу – на правобережжі. У Середньому Подончів'ї воно зосереджувалося в межиріччі Тору та Сіверського Дінця.

До 1545 р. належить повідомлення про заселення *урочища Звонецького* при однойменному порозі на Дніпрі. У 1560 р. згадується козацький “дозор” на лівому березі Дніпра при Ненаситецькому порозі.

Козак з козачкою
/ мал. з книги Г. Боплана /

Наприкінці XVI ст. було засноване при Самарі постійне поселення, відоме під назвою *Стара Самара*. Містечко стояло на правому березі р. Самари, на шість верст вище її впадіння у Дніпро.

Незадовго до 1576 р. за 25 верст від гирла Самари, серед віковичної “дубової товщі”, на великому острові між рікою Самарою та її рукавом Самарчиком поселилися ченці-відлюдники. Невдовзі тут при участі запорожців була влаштована перша у Вольностях дерев'яна церква св. Миколи зі шпиталем, дзвіницею і школою. У 1602 р. перетворили її на *Самарський Пустельно-Миколаївський монастир*.

Наприкінці XVI ст. було засноване містечко Самарчик-Новоселиця (воно звалось також Самара, Самар, Самарчук, Самарчик, Нова Самара, Новоселиця, Новоселівка; наприкінці XVIII ст. перейменоване на м. Новомосковськ).

Близько 1596 р. запорожці, що переправляли через Дніпро людей, заснували на правому березі Дніпра, вище Кодацького порогу, слободу *Кам'янку*.

Наприкінці XVI ст. було засноване поселення *Микитин Перевіз* (на місці сучасного м. Нікополя), коли запорожець Микита на правому березі Дніпра організував переправу та збирався побудувати пристань з укріпленнями. Тоді ж починає згадуватися запорізький *Гард* на Південному Бузі (нині с. Богданівка Доманівського району Миколаївської області).

Містечко *Новий Кодак* було засноване у 1645 р. (нині це район м. Дніпропетровська).

Посилення народної колонізації Запоріжжя в другій половині XVII ст.

Визвольна війна середини XVII ст. посилила мобільність населення і тим самим сприяла посиленню міграційних процесів у межах України. Той факт, що в межах Гетьманщини об'єдналися всі землі українських козаків, включаючи й Запоріжжя, полегшив і посилив переселення населення з більш заселених місцевостей у менш заселені. Період Руїни ще більше підштовхнув міграції населення. Переходу українського населення з “волості” на південні степи сприяли такі події, як повернення польських магнатів на Правобережну Україну, хазайнування царських воєвод на Лівобережжі, запекла боротьба козацько-старшинських груп за владу по всій Гетьманщині.

У цей час на Запоріжжі вихідцями з Поділля й Волині на південь від Тясмину і на схід від Синюхи закладаються нові поселення: Трисяги, Ольховате, Глинськ, Цибулів, Нестерівка, Стецівка, Петроострів, Андрусівка, Табурище та ін., а при впадінні р. Синюхи в Буг зводиться укріплене містечко Орлів (з 1770 р. – Катерининський шанець, з 1781 р. – Ольвіополь, нині Первомайськ Миколаївської області).

На території Самарської паланки виникли поселення Богородичне (1688 р.), Кам'янка (1700 р.), Чаплинка (1707 р.). На правому березі Дніпра з кінця XVII ст. відоме село Романкове. У 1704 р. засноване поселення Тарамське (Кодацька паланка).

Відомо, що яр Степовий, що біля Ненаситецького порогу, запорожці заселили в 1675 р., яр Ягідний, при р. Кільчені, – у середині XVII ст., Гончарську балку, при р. Бику, – в 1707 р., яр Широкий, при р. Кам'янці, – в 1704 р., а Злодіївську балку – у 1696 р.

Заселялося й правобережжя Дніпра. У балці Варвиній у 1696 р. поселилося декілька родин вихідців з Волині, у балках Кобиній і Крутоярській, вище р. Омельника, у 1706 р. сиділи перестарілі запорожці, котрі займалися випасом худоби, розведенням бджіл, рибальством. З 1707 р. у балці Бородаївці відомий хутір козака Бородая, від якого отримала назву й сама балка, а в 1715 р. слобода Бородаївка була вже заселена сімейними запорожцями. Балки Колосникова, Гарасківка, Торкашева, Кузьмин яр (при р. Самоткані) числилися заселеними з 1690 р., Верхньошурівська балка, нижче Самоткані, Романківська і Тарамська – з 1704 р.

Запорізькі зимівники в цей час з'являються при витоках Кальміуса, Кривого Торця, Міуса та Лугані, тобто на теренах сучасних Донецької та Луганської областей. Так, у 90-і рр. XVII ст. згадуються

зимівники, які потім переросли в села Ясинувате, Землянки (нині входять до м. Макіївки), Олександрівку (у складі м. Донецька) та ін.

Початок масового заселення Запоріжжя

Події першої третини XVIII ст. не сприяли збільшенню постійного населення: зруйнування російськими військами Чортотлицької Січі і Переволочної у 1709 р. та наступний перехід запорожців у межі Кримського ханства, під протекторат Криму і Туреччини; участь козацького населення у повстанні Кіндрата Булавина та відповідні репресії урядових військ; епідемія чуми 1718–1719 рр., занесеної сюди військами.

Але у наступні десятиліття наступ осілої цивілізації знову посилюється.

Після російсько-турецької війни 1735–1739 рр. кордон був перенесений на узбережжя Азовського моря, турецько-татарська загроза значно поменшала. З цього часу наростання успішної колонізації степу стає безповоротним. Повернення запорожців на свої старі місця, перенесення кордонів на південь, припинення агресії з боку Кримського ханства створювали більш сприятливі умови для освоєння краю. Відновлювалися старі та засновувалися нові поселення. Часто їхні назви доносять до нас імена їхніх *осадчих* – засновників, запорізьких козаків. Так, нинішній райцентр Дніпропетровської області Петрівка бере свою назву від імені Петра Калнишевського, села Ковпаківка, Опанасівка – від запорізького полковника Опанаса Ковпака (Колпака).

Селище Новий Кодак, яке виникло в другій половині XVII ст., у XVIII ст. перетворюється на місто, центр Кодацької паланки. Тут знаходилися паланкова адміністрація, суд, канцелярія, школа, переправа через Дніпро, регулярно відбувалися ярмарки. Тут з самого заснування селища діяла церква св. Миколая. Між Старим і Новим Кодаками виникло поселення Половиця.

На території Кодацької паланки у 1740 р. виникли поселення Томаківка, Шолохове, Тритузне, Аннівка, Тарасівка, у 1745 р. – Звонецьке. Всього ж на 1745 р. у Кодацькій паланці нараховувалося 13 сіл, 29 висілків і 133 хутори, у яких числилося 1596 козацьких і 1624 селянських дворів.

На території Самарської паланки у 1740 р. виникають поселення Байбаківка, Гупалівка і Колпаківка, у 1745 р. – Кільчень (Голубівка), у 1746 р. – Курилівка; а всього на 1745 р. тут числилося 12 великих поселень, з яких найдавнішими були Новоселиця (нині Новомосковськ) і Богородичне).

Інші території Вольностей заселялися повільніше.

Розгортається урядова колонізація. З 1753 р. на території між Синюхою, верхів'ями Інгулу і Дніпром поселяють вихідців з Балкан і

утворюють так звану Нову Сербію. Напередодні утворення Нової Сербії на цій території тут проживало понад 12 тис. осілого населення, але за розпорядженням уряду осілі тут раніше козаки і посполиті були примусово виселені; вони здебільшого заснували нові поселення на південь від Новосербії, у межириччі Дніпра і Південного Бугу, де був створений так званий Новослобідський козацький полк.

У 50–60-і рр. XVIII ст. українське населення розселяється ще південніше – на території так званої “Ханської України” (Очаківської області) в межириччі Південного Бугу й Дністра, а також у межириччі Дністра й Дунаю.

Зростало населення і Слов’яносербії, розміщеної між Сіверським Дінцем, Бахмутом і Луганню. У 1763 р. населення Слов’яносербії становило 10 076 осіб чоловічої статі, з яких іноземці складали лише 3992 особи. Переважну більшість населення Слов’яносербії складали українці. Тут були також молдавани, серби, росіяни, татари, турки, калмики та ін. – представники 30 етносів.

У середині XVIII ст. нові поселення виникають також на тих запорізьких землях, на які ще поширювалася влада Коша.

У другій половині XVIII ст. населення Запоріжжя, разом з січовим козацтвом, мешканцями зимівників і слобід, жінками і дітьми, становило біля 200 тис. чол.

Питання до уроку

1. Якими рисами характеру мали володіти люди, здатні прижитися на запорізьких просторах?
2. Перелічіть місця на Запоріжжі, у яких козаки найбільш охоче розгортали свої промисли.
3. Які території Запоріжжя раніше і щільніше були заселені? Чому?
4. Які можна виділити етапи колонізації запорізьких земель?
5. У чому полягала різниця між народною і урядовою колонізацією?
6. Чому Запоріжжя в XVI–XVII ст. заселялося виключно в ході народної колонізації? Які це мало наслідки для подальшої долі цього краю?

Література до читання по темі “Козацька колонізація Запоріжжя”

-
- Бойко А. В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття. – Запоріжжя, 1995.
 - Історія міст і сіл Української РСР: Запорізька область. – Київ, 1967.
 - Кашенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове. – Київ, 1992.
 - Князьков Ю. П. Запорізька область: Історико-географічний і топонімичний словник. – Вип. 1, 2. – Запоріжжя, 2004–2006.

- 📖 Мицик Ю. А. Козацький край: Нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст. – Дніпропетровськ, 1997.
- 📖 Пірко В. Заселення степової України в XVI–XVIII ст. – Донецьк, 1998.
- 📖 Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Київ; Запоріжжя, 2006.
- 📖 Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1–3. – Львів: Світ, 1990–1991.

Терміни для запам'ятовування

Дике поле – історична назва земель, розташованих у XV–XVII ст. за південною межею прикордонних на той час територій України. Назва відображає малозаселеність регіону та відсутність тут влади будь-якої держави.

Уходництво – сезонні промисли в незаселених або малозаселених прикордонних областях півдня України.

Зимівник – господарський осередок і житло запорізьких козаків; степовий хутір.

Чумацтво – торговельно-транспортна корпорація людей, яка склалася в XVI ст. в Південній Україні з метою постачання солі з Північного Криму в Україну.

Урок 4 Господарське освоєння Запоріжжя

Козак поза війною – табунник, скотар, а особливо рибалка.

Свідчення старожила

Козацький зимівник

Зимівники – це запорізькі хутірці, розкидані по степу.

Зимівники виникли з першими козаками, які, ведучи промисли в степу, змушені були тут залишатися на зимівлю. Тут вони зберігали й обробляли здобуте, готували знаряддя промислу до наступного сезону. У XVIII ст. адміністрація Нової Січі хуторами називала переважно господарства мешканців Запоріжжя, які не належали до козаків, – посполитих. Для означення ж козацьких осідлиць використовувався виключно термін “зимівник”.

Зимівники закладалися біля води, на добре захищеному місці. Більшість зимівників розташовувалася в устьях балок, які виходили до води або мали свої джерела. Ось чому переважна більшість наших балок мають назви, утворені від імен і прізвищ запорожців, які тут “сиділи” зимівниками. Житло будувалося не на дні балки, а на одному зі схилів, що підступав до води. Зимівники також були розкидані по берегах річок, островах і байраках. Жили в них або сімейні запорожці, або абшитовані (такі, що вийшли у відставку) неодружені старшини, котрі покинули січову службу й віддалилися у степ зі своєю челяддю, хлопцями й наймитами.

Здебільшого зимівники склалися з 2-3 хат для людей і різних господарських будівель. Хати будували посеред великого подвір'я, оточеного тином або частоколом; на подвір'ї були хліви, клуні, стайні, льохи, омшаники (зимові приміщення для бджіл), часом були млин, кузня тощо. Площа садиби залежала від кількості мешканців, розміру господарства, заможності власника, са також від господарської спеціалізації. Здебільшого вони займали від 1000 до 1300 м².

Запорізький зимівник
/ гравюра кінця XIX ст. /

Зимівники мали свою нехитру фортифікацію, і деякі з них були схожі на невеликі степові фортеці. Вони були огорожені кам'яним валом-стіною, за якою можна було вести оборону, обсажені живоплотом з колючого терену. Часто козаки обкопували свої будови протипожежним ровом, який мав і оборонне значення.

Справжніми господарствами-хуторами зимівники стають лише за часів останньої Січі (1734–1775 рр.). Деякі з них досягали значних розмірів. Один із зимівників Петра Калнишевського знаходився на р. Кам'янці, у 50 км від Нової Січі. Він складався із численних споруд, де були три хати, дві клуні, дві стайні, пташник, майстерні, кузня, вітряк, два льохи тощо. Тут постійно працювало тридцять робітників. Вони обробляли поля і доглядали худобу, у тому числі сотні коней, стільки ж рогатої худоби, тисячні отари овець. Крім цього зимівника, у П. Калнишевського було ще два на р. Багатій та Інгульці. Після арешту їх власника у 1775 р. усе майно було оцінене на суму понад 10 тис. рублів.

При найбільших зимівниках розгорталось активне громадське життя. У період Нової Січі з 62 культових споруд, які діяли на Запоріжжі, 10 знаходилися при зимівниках – це 9 каплиць і 1 похідна церква.

Зимівник рідко будував один господар; переважно об'єднувалися 3–4 господарі. У кожного господаря було по 3–6 козаків, а при них по 10 молодиків.

Зимівчани обробляли землю, розводили коней, рогату худобу, овець, заготовляли сіно на зиму, тримали пасіки, садили сади, обробляли городи, полювали на звіра, ловили рибу й раків, вели дрібну торгівлю, добували сіль, а у XVIII ст. ще й утримували поштові станції.

При зимівниках тримали корів, овець, свиней, гусей, качок, курей. Нарешті, при кожному житлі малися собаки і коти.

Офіційно козаки-зимівчани звалися *сиднями* або *гніздюками*, глузливо – *гречкосіями*; вони складали *поспільство*, тобто були підлеглим станом щодо січових козаків. Гніздюків кликали на війну лише у виняткових випадках. Крім того, їх викликали для несення сторожової служби, охорони кордонів, а також на лагодження і спорудження фортифікаційних будівель. Навіть будучи одруженими, вони мусили беззаперечно виконувати військову службу. Та головним обов'язком гніздюків було годувати січових козаків. Частина всього достатку запорізьких зимівників доставлялася в Січ на потреби січових козаків, решта залишалася на харчування самих зимівчан та їхніх родин.

Кількість зимівників швидко збільшується з поширенням на Запоріжжі землеробства у XVIII ст. У 1766 р. в Запорозьких Вольностях нараховувалося до 4 тис. зимівників.

Найбільш щільно зимівники розташовувалися по берегах Самари й Орелі, у дніпровському Надпорожжі, по периметру Великого Лугу, у районі Гарду на Південному Бузі, у місці перетину Муравського шляху з р. Кінською. Деякі зимівники розташовувалися за межами південних кордонів Запорозьких Вольностей, власне на території татарських володінь.

Рибальство

Серед степових промислів рибальство було стародавнім, споконвічним, найбільш прибутковим і найбільш поширеним. Численні громадські та приватні рибальські заводи забезпечували запорізьку торгівлю одним з найголовніших експортних продуктів – соленою та сушеною рибою, а товариство – одним з найбільш улюблених продуктів харчування.

Головними місцями лову риби були ріки Дніпро та Південний Буг з їхніми лиманами, Самара, Оріль, Домоткань, Самоткань, Азовське море з його затоками та Кальміуською, Бердянською, Білосарайською та Сійською косами. Крім того, запорожці рибалили і поза межами Запорозьких Вольностей – на косах у Чорному морі, на Кубані, Дністрі, Тилігулі.

На найближчих до Січі та найбагатших місцях лову організовувалися громадські курінні рибальські промисли. Займатися риболовлю могли й окремі запорожці, а за дозволом Коша і прибулі промисловці, які брали на відкуп рибні місця.

Головними знаряддями лову риби були неводи, косяки, мережі, самолови, малі й великі рибальські сіті.

Найбільш ефективним був метод лову риби за допомогою *гардів* – споруд, які перекривали річку і збирали рибу в одному місці. Для влаштування гарду вибиралася неглибока й неширока ділянка річки,

яка загачувалася за допомогою каменів, забитих у дно і переплєтених хмизом кілків, опущених у воду плетнів тощо. На певній відстані від цього місця влаштувалася система перегородок, які, як своєрідні лійки, спрямовували і концентрували рибу. Скупчена таким чином риба виловлювалася чи вичерпувалася підсаками. На різних річках і річечках запорізьких володінь традиційно влаштувалися 34 гарди, у тому числі 11 – на Південному Бузі, де розміщувався і найвідоміший гард, який дав назву Бугогардівській паланці.

Промислове рибальство в запорізьких козаків організовувалося навколо спеціальних заводів з куренями при них для житла в зимовий час і вкритих очеретом будами для життя влітку. Рибними заводами завідували особливі господарі, вибрані з-посеред товариства. Наприклад, на Південному Бузі були головні рибалки – *гардівничі*; їх помічники звалися *тарівничими*, бо керували *таром*, чи неводом. Найчастіше рибальські заводи організовувалися одним чи кількома власниками – *односумами*. Вони спільно купували сіті, мотузки, човни, бочки, котли, корзини, сіль для засолювання риби, будували навіси та житла для робітників. Крім того, вони наймали рибальську артіль – *тафу*, яка мала ловити та засолювати рибу. За роботу тафа отримувала обумовлену грошову плату чи половину виловленої риби.

Побутувало на Запоріжжі і непромислове рибальство – для власних щоденних потреб.

Способи заготівлі червоної і білої риби були різними. Червону рибу перш за все патрали, при цьому туші, жир, ікру і клей склали окремо. Туші вимочували у воді, розплатували, надрізили у кількох місцях і засипали в надрізи сіль. Коли на промислі не вистачало солі, замість неї використовували попіл. Просолєну рибу промивали (“банили”) у воді, в’ялили на сонці. Ікра засолювалася у бочках і теж пров’ялювалася, а клей збивався у плитки і йшов на продаж без обварювання. Вирізаний жир різався смугами й шматками, засолювався й вживався з хлібом. Схожим способом засолювалася і біла риба. Нутроці склалися в казан, і з них виварювався жир, який засолювався.

Заготовлена риба вивозилася в Лівобережну Україну, Польщу, Крим, збувалася приїжджим чумакам, грецьким, вірменським і турецьким купцям. Велику червону рибу продавали поштучно, а дрібну на сотні. Камбалу продавали десятками, а солоних оселедців – тисячами в барильцях. Біла риба продавалася лише цілими партіями – *головами*, які мали свої назви: *крошевня* (найбільша риба, першого сорту, по 50–100 штук у голові), *рубанка* (по 200 штук дрібнішої риби, з надрізами на животі), *боківня* (по 500 штук ще дрібнішої, з надрізами на боках) та *голкова* (по тисячі штук у голові-партії; при в’яленні її нанизували крізь очі на мотузки за допомогою товстих голк). Отже, голови склалися із риби різних розмірів, але голова,

складена з малої кількості великої риби, була рівною голові великої кількості дрібної риби. Крім того, практикували козаки й обмін риби на потрібні товари. Зазвичай за бочку риби отримували бочку вина чи продовольства. У сезон масового збуту запорожцями своєї продукції ціни на рибу значно падали; після їх від'їзду ціни відразу зростали в 1,5–2 рази.

Скотарство

На Запоріжжі найбільше був поширений м'ясний і робочий напрям скотарства.

Степова велика сіра рогата худоба відзначалася високим зростом, силою і плодючістю, хоча не була ні особливо гладкою, ні надто породистою. У її жилах була значна домішка крові диких турів. Сіра рогата худоба якнайкраще відповідала умовам степового господарства. На відміну від інших порід, вона не була молочною. Молока у корів ледве вистачало на відгодівлю телят. Решту часу вони зовсім не доїлися. Але за якістю м'яса ця порода не знала рівних. У роботі жодна інша порода не могла зрівнятися із сірою. Сірі воли були досить швидкими на ходу (в середньому 3 версти на годину, а при потребі і до 7 верст), легко перевозили вантаж, що удвічі перевищував їхню вагу. Ця худоба була міцна і терпляча, невибаглива щодо кормів, могла добувати собі корм з-під снігу. Товста шкіра, стійкість до хвороб дозволяли утримувати цю породу просто неба на підножному кормі.

Конярство також займало важливе місце у козацькому господарстві. Коням відводили найкращі й найбезпечніші пасовиська, особливо на дніпровських островах.

Козацький кінь походив від степового дикого коня – тарпана. Текла в його жилах і кров арабських скакунів, калмицьких і польських коней. Козацькі коні цінувалися на ринках Східної Європи, їх охоче закупували постачальники російської армії у XVIII ст. Запорізькі коні були середнього зросту, гнідої масті, непоказні з виду, з маленькими круглими копитами, зате вони відзначалися міцністю, силою, твердістю в ногах, витривалістю у довгих переходах, неперебірливістю в харчуванні, спокійним норовом, кмітливістю. Дослідник українських коней Я. Галета писав: “Легкість, рухливість, здатність пробігати без відпочинку 20, а нерідко й 30 верст, сміливість з одночасною обережністю, чуйність, особливо вночі, міцна пам'ять, лагідність, а при цьому гарячий темперамент, витривалість і невибагливість – все це дорогі якості степового коня”. Крайні коні у запорожців звалися огирями. Цьому слову надавалося значення чудового, сильного і швидко-го жеребця.

Більшість коней запорожці отримували зі своїх пасовиськ. Але крім власних коней козаки здобували немало їх кількість і в татар,

черкесів, турків шляхом купівлі чи обміну або просто умикаючи їх з чужих табунів. У XVIII ст. на Запоріжжі діяли великі кінські заводи. Головним місцем кінських заводів були місця біля Інгульця, Південного Бугу і Великого Лугу.

Про кількість коней на запорізьких пасовищах можна здогадуватися з описів надзвичайних ситуацій. У 1769 р., під час несподіваного нападу татар, лише у двох паланках запорожці втратили 1193 коней. Одного разу кошовий отаман Петро Калнишевський продав водночас 14 тис. голів коней, а у полковника Опанаса Ковпака татари під час набігу забрали до 7 тис. коней.

Козацькі чабани випасали величезні отари овець і кіз. На Запоріжжі переважала волоська порода овець. Пастухи – **чабани** – постійно мандрували разом зі своїми отарами, а свої речі тримали на дерев'яних **котигах** на двох колесах, які тягнули за собою. Ці пересувні пристанища, які називалися **кошами**, зовні були вкриті повстю, всередині знаходилася кабиця (піч), тут варили страву й ховалися від негоди. Чабани були одягнені в сорочки, просочені салом, у шаровари з телячих чи козячих шкір, взуті в постоли зі свинячої шкіри й перепоясані ремінним поясом з гаманом через плече, зі швайкою (товсте шило) і ложечником (шкіряний футляр для ложки) на боці.

Землеробство

До середини XVIII ст. запорізькі козаки мало обробляли свої землі. Зважаючи на брак хліба власного виробництва, запорожці потребували привозного хліба й завжди цінували хлібне жалування як Польщі, так і Росії. У рахунок хлібного жалування доставлялися борошно, крупи і пшоно.

Разом із збільшенням кількості поселень на Запоріжжі розширювалися і площі оброблюваної землі. Найбільше землі обробляли у найбагатших на чорноземі і найвіддаленіших від татарських орд паланках: Самарській, Кодацькій, Орільській. У мізерній кількості оброблялася земля в Кальміуській, Перевізькій і Бугогардівській паланках.

Землю для посіву хліба вибирали переважно біля рік чи по схилах балок і в долинах. Обрана ділянка експлуатувалася доти, доки земля не виснажувалася; тоді вона покидалася і обиралося нова ділянка, куди переносився зимівник. З усіх злаків на Запоріжжі найбільше сіяли гречку, ячмінь, овес і горох, менше жито і ще менше пшеницю.

Вирощений хліб запорожці звичайно ховали у спеціальних **ямах**. У сухому місці викопувалася кругла яма з вузьким отвором. Яму обмазували всередині глиною, просушували і добре випалювали. Наповнивши хлібом, її отвір закладали дошками, засипали землею і маскували. При розпечатуванні такого зерносховища дотримувалися обережності: уникали важкого хлібного духу, який міг на місці убити

людину, і провітрювали відкриту яму протягом цілого тижня, і лише після цього вибирали засипаний у неї хліб.

Копиці сіна обкопували ровами, щоб вберегти їх від степових пожеж.

Городництво практикувалося для задоволення власних потреб. Запорожці вирощували капусту, огірки, кавуни, дині, редьку, буряки, цибулю, часник, гарбузи, тютюн та ін.

Ще менше, ніж городництво, на Запоріжжі було поширене садівництво, його розвитку перешкоджав посушливий клімат.

Мисливство

Мисливство було менш прибутковим промислом, і вважалося, що це заняття переважно для бідних козаків.

Запорізькі землі були багаті на вовків, ведмедів, лисиць, зайців, оленів, сайгаків, косуль, лосів, турів, диких кабанів, бобрів, куниць, горностаїв, видр, які знаходили собі притулок у численних лісах, байраках, балках і ярах. В очеретах численних річок, озер і лиманів гніздилися лебеді, гуси, качки, чаплі, дрохви, тетеруки, куріпки, лелеки, стрепети, орли, яструби, соколи та інша птиця. Тому полювання здавна було поширеним серед козацтва і не тільки забезпечувало товариство продуктами харчування, а й постачало хутра та шкіри, які були однією зі складових Запорозького експорту

На Запоріжжі існував окремий цех козаків, який спеціалізувався на цьому непростому промислі. Вони жили переважно в Бугогардівській паланці, мали свій курінний лад. Цих людей звали *лисичниками*, оскільки головним предметом їхнього полювання була лисиця. Артіль мисливців з рушницями, собаками, сітками, капканами, ланцюгами та запасом продовольства вирушали в пустельні місцевості, копали собі землянки і починали вистежувати звіра, розшукували його нори, розставляли капкани й пастки. Вилловивши більшість дичини, мисливці переходили на інше місце.

Хутра були предметом торгівлі, митних виплат, подарунків і одягу. Їх продавали московським, польським, українським і татарським купцям, ними сплачували мито у військовий скарб і січову церкву, їх посилали в дар московським царям і вельможам. З них козаки виготовляли одяг, шили шапки.

Полювання у запорізьких краях було пов'язане з великими труднощами: щоб вистежити звіра, треба було поневіритися безмежними степами, залягати в глибоких балках, відшукувати звірині нори, розставляти сіті й капкани, а часом, женучи звіра, цілими днями терпіти голод і холод, спеку і спрагу.

Шкури вичиняли спеціалісти у цій справі – *гарбарі*.

Птахоловство було менш розвиненим, ніж полювання на звіра; у будь-якому разі, воно не було предметом торгівлі й промислу. Коли хто й вирушав у степ стріляти дичину, то лише в крайньому випадку, коли не мав ніякої іншої їжі, зокрема рибної.

Побутувало на Запоріжжі й непромислове полювання, головною метою якого було здобуття продовольства. Крім того, деякі козаки займалися полюванням для розваги. Саме таким було полювання з навченими соколами, яструбами та орлами, яке теж зустрічалося серед запорожців.

Бджолярство

Бджолярство було дуже шанованим видом занять у запорізьких козаків.

Багато козаків під кінець життя відходило на пасіки. Зокрема, кошовий отаман Іван Дмитрович Сірко під кінець життя відійшов на власну пасіку в Грушівку, де й закінчилося його життя.

Особливо відомими місцями бджолярства були урочища по Дніпру, Інгулу й Громоклії.

Торгівля

Розвиткові торгівлі на Запоріжжі сприяло його вигідне розташування на межі різних цивілізацій. Торгівля між Польщею, Литвою, Україною, Росією, Молдовою, Валахією, Кримом і Туреччиною була можливою тільки за обов'язкового посередництва запорожців.

Торгові валки з Лівобережжя або Правобережжя України чи з Росії ішли в Запоріжжя або суходолом – Чорним, Українським, Крюківським, Кримським, Переволочанським, Кизикерменським шляхами з боковими гілками, Муравським, Ізюмським, Кальміуським шляхами, або річковими шляхами – Дніпром від Мишуриноного Рогу і далі вглиб Запоріжжя до Січі. Для сплаву Дніпром різних товарів у запорізьких козаків існував особливий стан людей – *лоцманів*, до яких потрапляли найхоробріші козаки Кодацької паланки, що жили вище Дніпровських порогів. Вони були вільними від усяких повинностей, але мушили проводити купецькі судна через страшні пороги.

З Запоріжжя до Криму вивозили хутро, полотно, шкіру, залізо, зброю, коров'яче масло, частково хліб (у XVIII ст.). З Криму в Запоріжжя ввозили сап'ян, сап'янове взуття, сірі смушки, шовкові тканини, волоські горіхи, червоне вино і, що найголовніше, сіль. З кримськими татарами чи своїми безпосередніми сусідами ногайцями запорожці торгували деревом, взятим у Великому Лузі чи в самарських лісах.

Предметами вивозу до Туреччини були хутра, вовна, залізо, полотно, канати, конопля, яловичина, баранина, живі вівці, конопляна

олія, риба, ікра, пшениця. Частина цих товарів ішла безпосередньо з Січі, інші – через Січ з України, Польщі й Росії. Турецькі купці ввозили в Запорозжя зброю, кінську зброю, свинець, сіль, сукно, сап'ян, бавовну, шовкові тканини, шнурки, галуни, вино, лимонний сік, камфору, ножі, бритви, ножиці, різну бакалію: ізюм, виноград, лимони, шпоно, каву, горіхи.

З Запоріжжя у Польщу везли коней, велику рогату худобу, хутра, рибу, риб'ячий жир, сіль, сало, віск, сир та ін.

Велася також торгівля всередині Січі, але це була переважно дрібна торгівля. Відбувалася часом на січовій площі, але переважно на Гасан-базарі, Крамному базарі чи січовому форштадті, тобто передмісті. Крім Січі, торгівля велася і в паланкових селах: Кам'яному на Кальміусі, у Гарді на Бузі, Микитиному на Дніпрі. Тут були заїжджі двори, крамниці, шинки.

На території Підпільненської (Нової) Січі було 100 крамниць, кілька торгових рядів і простих яток, у яких продавали хліб, борошно, крупи, м'ясо, масло тощо, кілька шинків з виноградним вином, горілкою, пивом, медом та іншими напоями. Крамниці, ряди й шинки або становили власність війська й лише орендувалися купцями, або ж цілком належали купцям – приїжджим українцям, вірменам, татарам, полякам, євреям. Купці, як і ремісники, якщо були православними, зараховувалися до куренів і жили як справжні січові козаки, але строювої служби не відбували “заради свого ремесла”. Для нагляду за ладом і сумлінністю торгівлі товарами в Січі призначали *базарного отамана* і військового *кантаржія*, тобто хранителя зразкових мір і ваг.

На середину XVIII ст. на Запоріжжі вже виділилися торговельні центри. Переважаючою формою торгівлі була ярмаркова. З середини XVIII ст., у міру активного заселення краю, з'являлися нові ярмарки. У 70-х рр. у регіоні нараховувалося 205 ярмарків, які відбувалися у 62 населених пунктах.

На хід торгівлі впливала фіскальна політика російського уряду. Зі скасуванням у 1753 р. внутрішніх митниць у Кременчуці і Переволючній одразу були встановлені прикордонні митниці. Дещо пізніше такі митниці були встановлені в Царичанці і Бахмуті. Це відразу позначилося на скороченні товарообігу і принесло чималі збитки запорізькому козацтву.

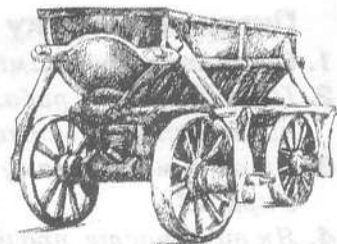
Чумацтво

У торговельних стосунках запорізьких козаків із сусідами провідну й незамінну роль грали *чумаки*. Вони торгували сіллям, рибою, лісом, кустарними виробами і т. ін. Товари вони перевозили на *мажах* – важких возах, запряжених волами.

Чумацтво було прибутковим видом діяльності, і серед чумаків були дуже заможні люди. Але разом з тим це було надзвичайно ризиковане заняття. Чумаки були водночас і торговцями, і промисловцями, і воїнами. У Запоріжжі чумаки утворювали артілі, а як воїни входили до складу низового товариства. Постійна небезпека, яка загрожувала чумакам, змушувала їх до чіткої організації, суворої дисципліни і озброєння. Озброєні ватаги чумаків налічували 100 і більше маж. Таке об'єднання мало назву чумацька валка, якою керував обраний чумаками отаман. На отамана чумаки обирали людину досвідчену, бувалу, яка знала всі шляхи, вміла передбачити всі небезпеки. Він вказував усій валці дорогу, визначав нічних і денних сторожів, вирішував спори і залагоджував суперечки, організовував відсіч степовим харцизам (розбійникам). Важливою особою був кашовар: він зберігав запас харчів, готував страву чумакам. Для безпеки чумаки мали рушниці й довгі списи.

Територію Запорозьких Вольностей чумаки проїжджали у супроводі спеціальних козацьких команд, на переправах і перевозах платили особливий вид мита – *мостове*. Кілька разів змінивши конвой і щоразу заплативши конвоїрам особливий *ралець*, чумаки врешті діставалися або до Микитиноного, або до Кодака. Далі рухалися східними степами Запоріжжя, а ті, хто їхав по сіль, отримували в Микитиному особливі ярлики і квитки татарською і турецькою мовами від запорізького товмача, переправлялися через Дніпро і далі вже вступали у володіння ногайських татар, тримаючи шлях на місто Перекоп. Перейшовши запорізький кордон, відразу вживали застережних заходів: для остороги від чуми вимащували свої сорочки й штани дьогтем, а для безпеки від степових хижаків готували зброю; у ногайських степах чумаки весь час були насторожі. У разі нападу чумаки влаштовували зі своїх возів табір і відбивалися, як у фортеці.

Дійшовши до воріт Перекопської вежі, чумаки платили за кожен віз *вежовий збір* і вже потім в'їжджали в місто; якийсь час вони відпочивали, навантажувалися сіллям і розплачувалися за неї. А в цей час запорожці знову очікували чумаків, знову брали з них мито за переправи, пороми, містки і гаті, зі своїх, звичайно, менше, ніж із чужих. Із Запоріжжя чумаки рухалися кому куди було потрібно.

Чумацький віз (мажа)

Ремесла

На запорізьких землях розвивалися різні ремесла. Серед запорожців були теслі, стельмахи, ковалі, зброярі, кожум'яки, римарі, шевці, бондарі, кравці.

Ремесла на Запоріжжі у розглядуваний час виконували обслуговуючий характер і не приносили такого прибутку, як рибальство чи скотарство.

При самій Січі жили різні майстри – котлярі, пушкарі, ковалі, слюсарі, шевці, кравці, теслі. Вони виконували замовлення запорожців за плату. Жили в передмісті Січі, але були приписані до куренів, як і інші козаки.

За межами Січі були відомими кушніри й ковалі.

Кушніри, римарі, шевці, кравці були у війську тим необхідним елементом, який підтримував на відповідному рівні й зовнішній вигляд армії, і значною мірою її боєздатність.

З небагатьох промислів на Запоріжжі найпоширенішим було *селітроваріння*. У природних умовах селітра (солі нітрату амонію) накопичуються у гумусі чорнозему, з якого її і добували. Тому Україна з її багатими чорноземним ґрунтами стала одним з найпотужніших центрів селітроваріння.

Питання до уроку

1. *Опишіть побут зимівчан.*
2. *Поясніть, чому рибальство і скотарство були найбільш поширеними господарськими заняттями запорізьких козаків.*
3. *Як ви думаєте, чому чумацтво виникло саме у Південній Україні?*
4. *Як ви думаєте, про що свідчить активність торгівлі на Запоріжжі?*

Документи

1. Академік В. Зуев про технологію лову риби у запорожців

Очевидець Василь Зуев переказує цінні й нічим незамінні дані про рибальство у запорізьких козаків. За його словами, головними знаряддями його були: неводи, косяки, мережі, самолови, крім того, звичайні малі й великі рибальські сіті. Неводи були дуже поширеними у запорізьких козаків, вони сягали 200 сажнів у довжину, не рахуючи мотузків, що їх прив'язували до боків, і вони були або такі самі, або й довші за сіті. Їх використовували для ловитви всілякої риби в усіякий час, “а наипаче в погоды”, у Дніпровському лимані; виняток робили тільки для великої білої риби: її ловили особливими 50-сажневими сітками з більшими, ніж у невода, вічками; до цих сіток брали інші, з дещо більшими вічками і просували перші

сітки крізь другі у вигляді рукавів у кількох місцях, що їх рибалки звали “проріжі”. Складеною таким чином сіткою ловили одночасно й велику, і дрібну рибу. Косяками називали великі сітки, завдовжки близько 40 й завширшки близько 3 сажнів, з вічками у квадратний піваршин, зв’язаними з тонких мотузочків; до одного боку косяка прив’язували важкі камені, до другого – пучки сухої куги й опускали його у воду серед відкритого лиману; камені змушували його занурюватись у воду, а куга – стояти стіною. Косяк був розрахований лише на ту рибу, яка плаває на самій глибині лиману, опустивши в воду, його залишали на цілу добу; через добу витягали з води й вибирали рибу, котра заплутувалася між його вічками. Витягши рибу з вічок, її вбивали довбнями. Мережами звали ті самі косяки, лише з дуже дрібними вічками; вони були розраховані на молодих осетрів, пістряг і велику білу рибу. Самоловом звали довгий товстий мотузок, до якого знизу прив’язували кілька каменів і багато невеличких мотузочків завдовжки в сім “корхів” чи п’ядей з гострими гачками на кінцях, а вгорі, також на окремих мотузочках, пучки куги чи поплавці для утримування гачків у перпендикулярному положенні на певній відстані від дна ріки. Самолови були розраховані на великих білуг та осетрів: пропливаючи повз гострі гачки у воді, риба спочатку чіплялася за один із них, починала битися й зачіплювалася за інші.

Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. І. – Львів, 1990. – С. 287.

Питання до документів

- 1. Чому на рибальських промислах використовували різні знаряддя лову риби?**
- 2. Як ви думаєте, якими були умови праці людей на рибальських промислах?**

Література до читання по темі “Господарське освоєння Запоріжжя”

- Бойко А. В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття. – Запоріжжя, 1995.
- Історія міст і сіл Української РСР: Запорізька область. – Київ, 1967.
- Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове. – Київ, 1992.
- Мицик Ю. А. Козацький край: Нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст. – Дніпропетровськ, 1997.
- Олійник О. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734–1775). – Запоріжжя: Дике Поле, 2005.
- Пірко В. Заселення степової України в XVI – XVIII ст. – Донецьк, 1998.
- Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Київ; Запоріжжя, 2006.
- Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1–3. – Львів: Світ, 1990–1991.

Терміни для запам'ятовування

Чумацтво – торговельно-транспортна корпорація людей, яка склалася в XVI ст. в Південній Україні з метою постачання солі з Північного Криму в Україну.

Урок 5 Кочівницький світ

Пригадайте:

- ◆ На які частини розпалася Золота Орда.
- ◆ Коли утворилося Кримське ханство і який державно-адміністративний устрій воно мало.

Більша частина сучасної Запорізької області належала до безкраїх степових просторів, зайнятих кочовими народами – кримськими татарами і їхніми близькими родичами ногайцями.

Улуси кримських татар до середини XVI ст., крім Північного Криму, розташовувалися на території від р. Берди на сході до Дніпровського лиману на заході. На півночі вони доходили до р. Кінської. З метою укріплення своїх володінь татари наприкінці XV ст. в місцях дніпровських переправ збудували фортеці Іслам-Кермен, Муберек-Кермен, Мустріт-Кермен і Кизи-Кермен. Після серії успішних походів українських козаків під проводом представників польсько-литовської адміністрації і при підтримці Московської держави в 50-х рр. XVI ст. кримські татари відійшли за Перекоп, значно його укріпивши, а у збудованих фортецях залишили гарнізони.

Ногайська Орда

На схід від Сіверського Дінця, у Подонні і Поволжі кочували ногайські орди. Наприкінці XIV – на початку XV ст. внаслідок розпаду Золотої Орди виникла *Ногайська Орда*, яка в середині XVI ст. розпалася на Велику, Малу і Алтиульську ногайські орди. У другій половині XVI ст. Мала Ногайська Орда перекочувала на схід і розташовувалася у приазовських і причорноморських степах під зверхністю Кримського ханства. Найбільша кількість ногайців зосереджувалася в межах Азова та на звільнених кримськими татарами землях у низзі Дніпра. На зайнятих ними землях розташовувалися турецькі фортеці Азов при гирлі Дону, Очаків (колишній Дашів) при Дніпровському лимані, Аккерман при Дністровському лимані.

Ногайські орди у XVII ст.

Між Дніпром і Дністром кочувала залежна від кримського хана Білгородська орда, а на захід від неї – Буджацька. Згідно з повідомленням Боплана, у 80–90 поселеннях (кочовищах) Буджацької орди нараховувалося не більше 4–5 тис. чол. Це нечисленне населення

вільно пересувалося в повстаних двоколісних кибитках по степу в пошуках пасовищ для худоби.

Джамбуїлуцька (Перекопська) орда з'явилася на території Північного Причорномор'я у другій половині XVI ст. Вона кочувала між Перекопом, Дніпром і р. Бердою. Кордони її проживання постійно змінювалися. На чолі орди стояв *каймакан* – генерал-губернатор Перекопа, що призначався особисто кримським ханом. Найбільш відомим керівником Перекопської орди був мурза Тугай-Бей – союзник Богдана Хмельницького в боротьбі з поляками.

Під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Перекопська орда визнала зверхність Російської імперії (1770 р.). На той час вона нараховувала 5000 кибиток. У 1771 р. Перекопську орду переселили на Кубань, але у 1790 р. ногайців цієї орди повернули на попередні місця мешкання. Від цього часу вони перейшли до осілого способу життя, освоїли землеробство. Після Кримської війни 1853–1856 рр. залишки орди переселилися до Туреччини (1860 р.).

Єдисанська (Очаківська) орда у XVII–XVIII ст. кочувала на правому березі Дніпра, від р. Кам'янки до р. Кодими, правобережної притоки Південного Бугу. Головні селища орди розташовувалися навколо турецької фортеці Очаків. Звідси ще одна її назва – Очаківська орда. Вона була найчисленнішою серед ногайських орд: у другій половині XVIII ст. налічувала близько 40 000 кибиток. З Очаківською ордою вели запеклу боротьбу запорозькі козаки. У 1770 р. Очаківська орда визнала протекторат Росії і згодом була переселена у степи між Доном і Кубанню.

Єдичкульська орда з другої половини XVI ст. кочувала у Буджаку, тобто між Дністром і Дунаєм. У середині XVIII ст. за наказом кримського хана вона перейшла на лівий берег Дніпра, де зайняла територію від Кизикермена до гирла р. Кінської (з півдня на північ) та від Дніпра до верхів'їв р. Кінської і р. Берди (із заходу на схід). У другій половині XVIII ст. у Єдичкульській орді нараховувалося 20 000 кибиток.

Після поразки Кримського ханства в російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. Єдичкульська орда визнала протекторат Росії. У 1771 р. ногайців цієї орди було переселено на Кубань. Але на Кубані Єдичкульська орда мешкала недовго. Значна частина ногайців цієї орди втекла до турецьких володінь, а незначна решта на початку XIX ст., з дозволу російського уряду, повернулася в приазовські степи, де й осіла на землях уздовж р. Молочної. Тут ними було утворено два поселення (1388 душ чоловічої статі). Після Кримської війни 1853–1856 рр. залишки Єдичкульської орди емігрували до Туреччини.

Господарство і побут ногайців

Господарський уклад ногайців мав трагічну ваду: він був здатен забезпечувати повноцінне існування тільки при наявності значних просторів пустих земель. Ногайці ж опинилися затиснутими в геополітичному просторі, який не залишав перспектив кочовій цивілізації. Повелителі ногайців – володарі Османської імперії – штовхали їх на шлях історичної безвиході: консервуючи традиційний уклад на обмеженій території, компенсувати брак засобів до існування участю в грабницьких нападах.

Головним джерелом існування ногайців було напівкочове скотарство. Ногайці розводили коней, велику рогату худобу, овець, верблюдів.

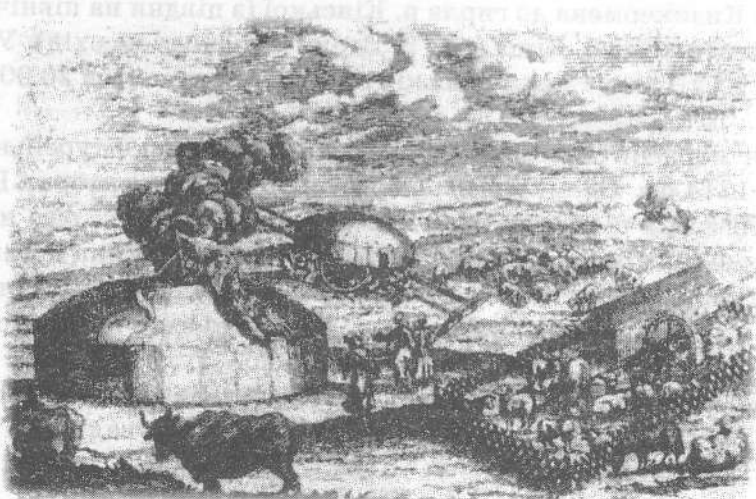
У невеликих розмірах ногайці займалися і землеробством. Вони сіяли просо і ячмінь.

Предметом торгівлі ногайців були ячмінь, просо, масло, мед, віск, вовна, шкіри, ягнята, коні, бики.

Ногайці жили здебільшого в юртах. Вони були круглими в плані. Каркас із жердин покривався матами з очерету, а поверх них – ще й войлоком, крізь який не проходили ні вітер, ні дощ. Отвір посередині куполоподібного даху служив одночасно вікном і димарем. Входом служили низькі і вузькі двері-занавіска.

Посередині палатки розташовувалося вогнище. Циновка, набиті волосом матраци, невелика скриня, зброя складали все домашнє “убранство” ногайського помешкання.

Біля помешкання розташовувалися стійла й амбари з очерету. Вся садиба обносилася огорожею з очерету.

Татарське житло / гравюра XVIII ст./

У ногайських поселеннях були невеликі кам'яні мечеті, чотирикутні в плані, покриті черепицею.

У їжу ногайці вживали просо, ячмінь і гречку, конину, баранину, телятину, кобиляче молоко.

Одяг ногайців складався з короткої сорочки з бавовняної тканини, широких штанів з грубого сукна або овечих шкір. Носили також кафтани з ситця, поверх яких одягали ще баранячий кожух.

За релігією ногайці були сунітськими магометанами, були віротерпимими. У них також збереглося багато язичницьких монгольських забобонів. Наприклад, вони вішали кінські голови на загорожі, кожен тринадцятий рік вважали нещасливим.

Питання до уроку

1. Коли з'явилися ногайські орди в Нижньому Подніпров'ї, Північному Причорномор'ї і Приазов'ї?
2. Простежте по карті території розселення ногайських орд.
3. Назвіть головні джерела існування ногайців.
4. Дайте опис побуту ногайців. Порівняйте його з побутом запорізьких козаків.
5. Чому ногайці покинули південноукраїнські землі наприкінці XVIII – в XIX ст.?
6. Які сліди перебування ногайців залишилися на території Запорізької області?

Література до читання по темі “Кочівницький світ”

- ☞ Гваньїні. Хроніка про татарську землю. – Запоріжжя, 2000.
- ☞ Тунманн. Крымское ханство. – Симферополь, 1991.
- ☞ Челебі Е. Книга подорожі. Північне Причорномор'я. – Одеса, 1997.

Терміни для запам'ятовування

Орда – військово-адміністративна організація кочівників.

Урок 6 **Козацька слава** **Запорізького краю**

– Дніпре, брате, чим ти славен?
Чим ти славен, чим ти красен?
Чи своєю довжиною, чи своєю глибиною?
Чи своєю бистриною, чи своєю шириною?
Чи крутими берегами, а чи жовтими пісками?
А чи темними лісами, чи зеленими лугами?
– Ой я славен козаками, молодими бурлаками!

Народна пісня

Пригадайте:

- ◆ Якими були причини виникнення українського козацтва?
- ◆ Звідки походить слово “козак” і що воно означає?
- ◆ Яким був військово-адміністративний устрій запорізького козацтва?
- ◆ На які періоди поділяється історія запорізького козацтва?

Центр національно-визвольної боротьби українського народу

Природні багатства Запоріжжя приваблювали, незважаючи на близьке сусідство з татарами, сміливих і завзятих людей. Тут була воля. Тут було життя суворе, повне небезпек. Тут люди жили в жорстких умовах, часто терпіли голод і всіляку нестачу, далеко від осілого людського побуту. Тут з тимчасового промислу козакування перетворювалося на спосіб життя і закріплювалося у традиціях і характері особливого сорту людей – козаків-запорожців.

Постійно маючи справу з татарською небезпекою, козаки добре призвичаїлися до способів степової боротьби, вивчили татарські звичаї, знали їхні стежки, за різними прикметами вміли вгадувати наближення ворога. Багато хто з козаків знав і татарську мову. Від татар козаки запозичили чимало елементів побуту. Через козацтво в українську мову ввійшли такі слова, як “козак”, “кіш”, “сагайдак”, “кобза”, “чабан”, “паланка”, “кармазин” та ін. Невід’ємною частиною козацького побуту ставали “луплення” татарських чабанів, переймання степових грабіжників на переправах. Від оборони козаки з часом перейшли до наступу на бусурман.

Запорожці вправно володіли зброєю. Вони говорили: “То й не козак, коли в нього погана зброя”.

Військо, яке виставляло Запоріжжя, ніколи не було особливо великим. У більшості походів запорожців виступало 3–5 тисяч. Небагато було таких походів, коли Військо виступало у складі 10 тисяч.

Основна маса запорожців проживала за межами Січі: на уходах, у зимівниках, хуторах і селах, містечках Запорозьких Вольностей. На Січі вони збиралися, як правило, з важливих okazji: на великі свята, до яких приурочували ради, під час підготовки походу чи після завершення його. У таких випадках Січ перетворювалася на справжній мурашник.

Сила запорожців була не у їхній кількості, а в організації. Козацька громада виробила своєрідні звичаї й закони, пристосовані до суворох умов постійної війни. Січові козаки не були зв'язані ні майновими інтересами, ні сімейними клопотами. Вона мали дбати тільки про січове товариство і про оборону рідного краю. Великої сили запорожцям надавала традиція побратимства. Щоб зовсім розстатися з вантажем "цивільного" минулого, запорожці на Січі користувалися не старими прізвищами, а прізвиськами. Всякому було вільно покинути Січ, як вільно він і прийшов до неї, але в такому разі він втрачав право участі у військових радах. Тут, за порогами, козаки підпорядковувалися лише своїй старшині, яку самі з-поміж себе вибирали. Обраний кошовий отаман мав над січовим товариством необмежено владу. Але у зносинах з сусідніми державами він не міг діяти без відома всього товариства. На Січі існував звичай усі листи розпечатувати і зачитувати привселюдно, на раді.

Билися козаки завзято, забуваючи про своє життя. І ворогам не було од них милосердя. Полонених не брали. Під час походів на турецькі володіння бранців захоплювали лише для обміну на своїх земляків.

Козаки виробили тактику бою табором у степу. У такому випадку вони могли відбити десятикратно сильнішого ворога. Часто застосо-

Козацька зброя
/ із зібрання Я. П. Новицького /

Запорізькі порохівниці
/ мал. О. Сластіона /
Кінець XIX ст.

Козацькі гармати
/ із зібрання О. М. Поля /

ували такі прийоми, як засідки, удари в обхід. Козацьке військо мало неперевершену розвідку.

Ставши потужною силою, козацтво звернуло на себе увагу литовського і польського урядів, а також урядів інших європейських держав, заклопотаних проблемою турецько-татарської агресії. Спираючись на свою січову організацію і на здобуті власними силами засоби, низове козацтво дозволяло собі не тільки самовільні походи на татар і турків, але почало вести власну міжнародну політику. Запорожці “окурювали мушкетним димом” турецькі фортеці.

Наслідком козацьких походів було визволення бранців. Запорожці завжди були готові прийняти тих, хто звільнився з полону, надавали їм матеріальну підтримку, забезпечували харчами на весь час перебування у Січі. Колишнім невольникам допомагали дістатися в рідні місця, давали харчі на дорогу, виділяли провідників.

Значну частину походів запорожці зробили разом з донськими козаками. Запорізьке й донське козацтво створили бар’єр проти турецько-татарської агресії.

На Низу Дніпра, за порогами, формувалося вільне козацтво, не зв’язане ні королівською, ні панською владою. Сюди не сягала рука королівських намісників і панів. Тому до січового товариства приставали всі незадоволені польським режимом. Коли в Україні запанувало кріпосництво, на Запоріжжя стікалися всі ті, хто не хотів миритися з кріпосницькими порядками.

Запоріжжя було центром всього українського козацтва. Тут була лицарська школа козацької молоді. Вишкіл проходили молодики, джури, хлопці, слуги-товариші. Існувало правило: “Молодики повинні були Богові добре молитися, на коні реп’яхом сидіти, шаблею відбиватися, списом добре колоти і з рушниці влучно стріляти”.

Козацька рада в Січі / мал. XVIII ст. /

Запоріжжя виступало в ролі арбітра у взаєминах “городового” і реєстрового козацтва. З Запоріжжя приходили на “волость” загони для розправи над душителями народу.

На козака простий люд почав дивитися як на ідеал вільної, незалежної людини. Козацтво оспівувалося в піснях і набувало надлюдських рис у народних переказах.

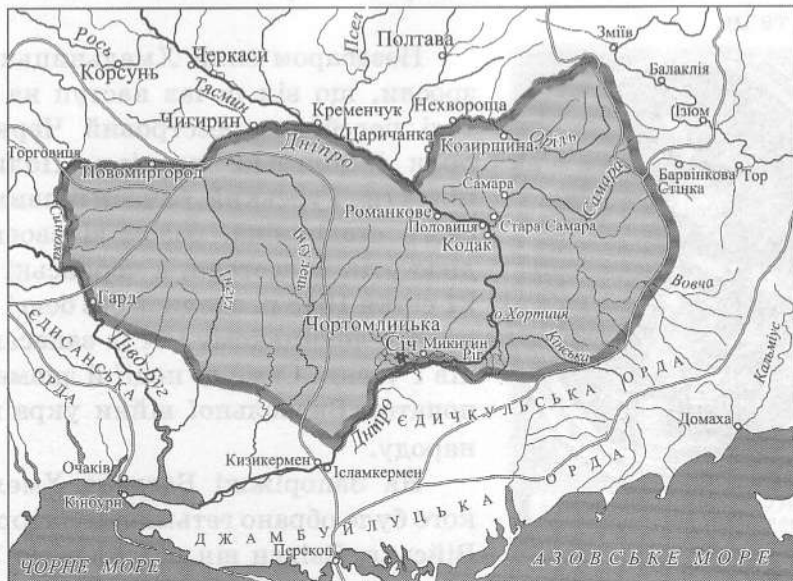
З кінця XVI ст. Запорізька Січ перетворюється на політичний центр українського народу. Січ виховала видатних полководців, керівників народних рухів, політичних діячів: Тараса Федоровича, Павла Бута, Івана Сулиму, Дмитра Гуню, Петра Сагайдачного, Богдана Хмельницького, Івана Сірка, Семена Палія, Костянтина Гордієнка.

Запоріжжя продовжувало впливати на хід подій в Україні і в наступні десятиліття, особливо після смерті Б. Хмельницького. Запоріжжя стало гніздом опозиції проти гетьманів і старшинської верхівки на Гетьманщині. Запорожці висувають своїх кандидатів у гетьмани – І. Брюховецького, П. Суховія, Петрика.

Після скасування гетьманства у 1764 р. в межах Російської держави певний час залишався лише один осередок козащини – це Запоріжжя.

Межі Запорізьких Вольностей

На правому боці Дніпра межа Запорозьких Вольностей ішла від місця впадіння Тясмину в Дніпро, прямувала до Чорного лісу, а далі – річкою Виссю до Синюхи. Від устя Синюхи межа запорізьких володінь ішла по Південному Бугу аж до лиману і ще й лиманом стільки,

Вольності Війська Запорозького в другій половині XVII ст.

поки “кінь копитами дна дістає”. Від лиману межа йшла на схід степом, перетинаючи річки Інгул та Інгулець, до того місця, де в Дніпро впадала річка Кам’янка. Від Кам’янки межа йшла Дніпром до річки Кінської, а потім уздовж Кінської аж до її верхів’я. Від цього місця межа знову “зникала у степах”, підходила до річки Берди, а з Берди йшла морем до устя Кальміуса. Піднявшись далі Кальміусом до його верхів’я, знову зникала в степах. Тут, на сході, межі запорізьких володінь часто змінювалися. Часом запорожці посували свої межі аж за р. Міус та Кринку до р. Лугані і нею на Сіверський Дінець. Здебільшого ж межа з Кальміуса переходила на Кривий Торець і, захопивши трохи лісів за Дінцем, йшла до устя Береки, а з останньої переходила на Оріль і Орільлю тяглася до Дніпра.

Татари довго не хотіли знати ніяких меж з запорожцями. У мирні часи вони кочували зі своїми табунами по запорізьких степах, а в лихі часи переходили через запорізькі землі, щоб напасти на українські та російські землі. Доки на Запоріжжі було мало постійних поселень, запорожці мало звертали уваги на порушення своїх кордонів, а з початку XVII ст. почали приділяти значно більшу увагу обороні своїх меж.

Початок Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького

Б. Хмельницький прибув на Запоріжжя на початку січня 1648 р. Разом зі своїми товаришами він оселився спершу на острові Буцькому, на милому нижче від Січі. Б. Хмельницький почав укріплювати свій табір ровами і палями. Незабаром навколо нього стали збиратися запорізькі промисловці – “пластуни”, “луговики”, “лисичники”, рибалки та ін.

BOHDAN CHMELNICKI EXERCITUS
ZAPOROZHEN PRINCEPS BELLI SERVILIS AUCTOR
REBELLIONIS COSACORUM ET PLERUMQUE
DUX.

Гетьман Б. Хмельницький
/ гравюра В. Гондіуса. 1651 р. /

Незабаром сили Хмельницького так зросли, що він почав наступ на Січ, де тоді перебував реєстровий Черкаський полк і польські жовніри. Полковник-шляхтич Гурський, бачачи безвихідність свого становища, разом зі своєю гвардією утік із застави, а черкаські козаки 21 січня 1648 р. здалися без бою і передали Хмельницькому Січ із запасами харчів і човни. Саме ці події й знаменували початок Визвольної війни українського народу.

На Запоріжжі Богдана Хмельницького було обрано гетьманом Запорізького Війська. Звідси він розсилав по Україні

універсали із закликом піднятися на боротьбу за визволення...

У квітні 1648 р. повстанці вирушили з Запоріжжя назустріч урядовому війську. Вони просувалися вздовж р. Базавлука, звичайною “запорізькою дорогою”, а далі, на верхів'ях Саксагані, перейшли на Чорний шлях.

У верхів'ї річки Жовтої на лівому її розгалуженні, окресленому теперішніми селами Дмитрівка, Жовтоолександрівка, та біля урочища Княжі Байраки, уздовж балки якого розташовані теперішні села Жовтоолександрівка, Ровеньки, Григорівка, Холодівка та Грамівка П'ятихатського району Дніпропетровської області протягом 29 квітня – 16 травня 1648 р. відбулася перша переможна битва повстанців з поляками.

Питання до уроку

1. Яке місце серед усіх українських земель у XVI–XVII ст. займало Запоріжжя?
2. Завдяки чому Запоріжжя стало відомим у Європі?
3. У чому була сила запорізького козацтва?
4. Які важливі історичні події відбулися на Запоріжжі?

Документи

1. Михайло Литвин про втечу пригноблених селян і міщан на Запоріжжя (1550 р.)

Київ славиться скупченням народонаселення на його землі; на Борисфені і його притоках розміщені багатолюдні міста і села, жителі яких з дитинства звикли до плавання, судноплавства, рибної ловлі і мисливства; багато з них, утікаючи від батьківської влади, праці, рабства, покарань, боргів та інших неприємностей або ж просто відшукуючи більш вигідний заробіток і кращу маєтність, збираються на Київщину, особливо навесні. Ознайомившись з вигодами життя в низових містах, вони ніколи не повертаються до своїх, у скорому часі набувають досвідченості і хоробрості й ознайомлюються з небезпеками, полюючи на ведмедів і зубрів. Тому в цій країні дуже легко набрати добрих воїнів.

2. Пам'ятна записка великого князя литовського і короля польського Сигізмунда I до литовського сейму (1524 р.)

...Писали до нас пан Семен і пан Криштоф, сповіщаючи, що вони немало, мовляв, козаків набрали були...

Зібравши невелике число козаків, на чолі їх Дніпром до Києва і далі до Тавані на службу нашу ходили і, там будучи, послуги своєї нам немало вчинили, і тих людей неприятельських, татар усіх, які в державу нашу ввійшли були, тиждень через Дніпро не пропускали, і кожного, мовляв, дня бій з ними не раз мали, і багатьох із них, мовляв, повбивали, а інші, мовляв, самі тонули, яка послуга їх нам добре вдячна є. А тому його милість господар наказав сказати вашій милості: якщо вони з таким малим числом людей такі послуги нам, господареві, чинили, то ми з цього бачимо, що якби там тисяча або дві (тисячі) людей наших козаків на Дніпрі жило, то, мабуть би, без сумніву, була від них велика і знаменита послуга й оборона державам нашим. Отже, і про це бажаємо (просити) вашої милості – рад наших: благоволіть про це радитись і обдумати, щоб видно стало вашим милостям там по Дніпру козаків мати на наступний рік для оборони державам нашим, і щоб ваша милість благоволив обрати з дворян наших якого-небудь гідного доброго чоловіка і завчасно наказали йому невдовзі по Великодні до Києва їхати і козаків збирати, і щоб ваша милість наказали до того часу сукон і пенязів на них декілька сот кіп послати, а тих козаків по Дніпру на переправах порозміщувати, щоб нам і Речі Посполитій земській служили і тих переправ (через Дніпро) стерегли і боронили...

3. Г. Боплан про боротьбу запорізьких козаків проти турецько-татарських загарбників (друга чверть XVII ст.)

Найбільше вони (козаки) виявляють спритності і відважності під час бою табором, під прикриттям возів (бо вони влучно стріляють з рушниць, які є їхня звичайна зброя), і при захисті укріплень; непогані вони й на морі, але верхівці їх не належать до найкращих. Мені доводилося бачити, як лише 200 польських верхівців примушували тікати 2000 чоловік з їхнього найкращого війська. Але правдиво й те, що 100 цих козаків під прикриттям таборів не лякаються 1000 поляків або навіть більше ніж 1000 татар, і якби вони були такі сильні на конях, як у піхоті, то я вважаю, що вони були б непереможні...

Коли вони мають намір підготувати морський похід, то беруть на це дозвіл не в короля, а в гетьмана. Далі вони збирають "Ruds", тобто раду, і обирають отамана, що має стати на чолі експедиції, додержуючись тих же церемоній, як і під час обрання гетьмана, але обирають його лише на певний час. Потім вони йдуть до військової скарбниці, яка є й місцем збору, і починають будувати човни завдовжки 60 футів, завширшки 10 або 12 футів і завглибшки 12 футів. Таке судно не має кіля; в основі його човен з верби або з липи, довжиною приблизно 45 футів; дно й борти обкладаються й підвищуються дошками в 10–12 футів довжини і приблизно

1 фут ширини, які скріпляються і прибиваються цвяхами так, що кожна дошка виступає над попередньою, як будуються річкові судна, аж поки вони не досягають 12 футів висоти і 60 футів довжини, поступово розширюючись угору.

Тут бачимо жмути очерету завтовшки, як барило, зв'язані один з одним кінцями так, що вони, облямовуючи судно, простягаються від одного кінця його до другого. Вони міцно прив'язані до судна вірьовками...

Козаки будують свої судна так же, як звикли будувати й наші тесляри, з перегородками й поперечними лавами; потім осмолюють їх. Судна оснащені двома кермами, по одному з кожного кінця, бо через свою велику довжину вони (судна) потребували б багато часу для звертання на другий галс, якби з'явилася така потреба для відступу назад. Вони мають звичайно від 10 до 12 весел з кожного боку і пливуть швидше, ніж турецькі весельні галери; вони мають також щоглу, на якій підіймається досить поганий парус, але лише в добру погоду, а під час негоди козаки воліють плисти на веслах. На цих суднах немає палуби, і коли вони наповнюються водою, прив'язаний навколо бортів очерет заважає їм потонути в морі.

Козаки зберігають свої сухарі в бочках з 10 футів довжиною і 4 фути в діаметрі, міцно прив'язаних; вони виймають (сухарі з бочок) через дірку. У них також є бочка з вареним пшоном і бочка з рідким тістом, це вони їдять, змішавши разом, дуже люблячи цю страву, яка править їм за їжу й за питво і має кислуватий смак; вони звуть її саламаха, тобто чудова їжа. Щодо мене, то я не знаходив у ній особливого смаку і коли вживав під час моїх подорожей, то лише тому, що не мав кращої.

Цей народ дуже тверезий, і якщо знайдеться між ними п'яний, то командуючий наказує кинути його за борт. Їм заборонено брати з собою горілку, бо вони дуже шанують тверезість під час своїх походів і експедицій...

60 чоловік беруться за будівництво кожного судна і роблять його протягом двох тижнів, бо, як я зазначив, вони знають усі ремесла. Отже, через 2 або 3 тижні в них готові вісімдесят або сто суден вищезгаданої конструкції. У кожному судні вміщається від 50 до 70 чоловік, озброєних кожний двома рушницями й шаблею, на боках ставиться від 4 до 6 фальконетів, а також додається потрібна кількість харчів. На кожен човен припадає також 6 фунтів пороху, достатня кількість олова і запас ядер для фальконет. На кожному є також годинник...

Питання до документів:

1. Що приваблювало мешканців "волості" в козацтві?
2. Як оцінював володар України військові можливості козацтва?
3. Які роди козацьких військ були найбільш боєздатними?
4. Що брали козаки в морський похід? Для чого їм потрібен був годинник?

5. Співставте опис технології виготовлення козацьких човнів з ілюстраціями, на яких зображені чайки.

**Література до читання по темі
“Козацька слава Запорізького краю”**

- ☞ Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – Київ, 1991.
- ☞ Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – Київ, 1993.
- ☞ Величко С. Літопис. – Т. 1–2. – Київ, 1990–1991.
- ☞ Іван Сірко / Серія “Кошові Запорозької Січі”: Збірник для середнього та старшого шкільного віку. – Київ, 1992.
- ☞ Кашенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове. – Київ, 1992.
- ☞ Кобалія Д., Нефьодов В. “Запорозька чайка”: Історія однієї знахідки. – Запоріжжя: Дике Поле, 2005.
- ☞ Мицик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С. Як козаки воювали. – Дніпропетровськ, 1991.
- ☞ Самійло Кішка / Серія “Кошові Запорозької Січі”: Історичні розвідки, думи, оповідання: Для середнього та старшого шкільного віку. – Київ, 1993.
- ☞ Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Київ; Запоріжжя, 2006.
- ☞ Шпитальов Г. Г. Військова служба запорозького козацтва в російсько-турецьких війнах 1735–1739 та 1768–1774 років. – Запоріжжя: Прем’єр, 2004.
- ☞ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1–3. – Львів: Світ, 1990–1991.

Терміни для запам’ятовування

Кіш (Кош) – військове товариство, громада козаків Запорозької Січі; центральний орган управління Запорізькою Січчю. Слово походить від татарського слова “кхош”, що означало велику отару овець, яка складається з багатьох менших отар і управляється радою чабанів з одним вибраним старшим – отаманом. Найпоширеніше значення цього слова тотожне слову “Січ”. Але його слід розуміти не тільки в значенні центру, столиці Війська Запорозького, а і в значенні уряду чи адміністрації, який складався з багатьох інституцій, якими керувала певна кількість козацьких посадовців.

**Урок 7 Військове мистецтво
запорізьких козаків**

*Можна відверто сказати, що на всій землі
не знайти людей сміливіших, які менш турбувалися
б своїм життям, менш за все боялися б смерті.*

Турецький хроніст Мустафа Наїма про запорізьких козаків

Озброєння

Запорізьке Низове Військо було озброєне вогнепальною та холодною ручною зброєю; козак-піхотинець, зокрема, мав мушкет, шаблю

й ратище, кінний козак мав мушкет, шаблю, ратище й чотири пістолети, два з яких носив за поясом, а два в кобурі біля передньої луки сідла; порох і кулі піший носив у чересі навколо пояса, кінний – у ладунці через плече. До цього слід додати кинджали, ятагани, ножі, сокири, стріли й дротики, які використовували ті й інші.

Рушницями, пістолетами й шаблями запорожці особливо любили шикувати і звертали на них велику увагу, оздоблюючи дорогою оправою та прикрасами й завжди намагалися утримувати їх у великій чистоті (через що й побутував вислів “ясна зброя”). Тільки перед походами запорожці змочували рушниці й пістолети розсолем, щоб вони приіржавіли й “не грало враже око на ясній зброї”.

Списи й ратища запорожці також широко використовували: “Козакові без ратища, як дівчині без намиста”.

Шаблі використовували не надто криві й не дуже довгі, середньою довжиною в п’ять четвертей, зате дуже гострі. Шабля була настільки необхідною запорізьким козакам, що в їхніх піснях завжди називалася “шаблею-сестрицею, ненькою рідненькою, панночкою молоденькою”. Запорожець віддавав шаблі перевагу перед усілякою іншою зброєю, особливо кулею, і називав її “чесною зброєю”; використовувати шаблі слід було лише проти чесних воїнів.

До всього описаного озброєння запорізьких козаків слід ще додати ятагани, кинджали й ножі, а також лук і стріли.

Бойова тактика

Запорізьке військо розподілялося на три роди: піхоту, кінноту й артилерію.

Сам характер місцевості, на якій діяли запорожці, робив їх переважно кінним військом.

Артилерія також була у запорізьких козаків. У Січі були особливі військові чини, так звані пушкарі, які відали військовою артилерією, а для самої артилерії існувало окреме приміщення – пушкарня. Запорожцям потрібна була легка й рухлива артилерія.

І все ж запорожці були універсальними воїнами. У них часто практикувалося і спішування кінноти, і дії піхоти з гарматами, і дії кінноти в пішому строю.

Запорожці знали і застосовували різноманітні бойові прийоми: лаву, або розгорнутий стрій; батовий, чи тришеренговий, стрій для оборони; тріангула, тобто трикутник або стрій гострою колоною; сакма, чи соганний хід. Битву мішаного характеру, своїх і чужих, вони називали галасом, битву окремими загонами, кожен на свій розсуд, називали розгардіяшем. Розповсюдженим засобом захисту від неприятеля під час степових походів був так званий табір.

Особливістю триперенгового *батового строю* козацької піхоти було те, що стріляла лише перша шеренга, яка складалася з досвідчених козаків і старшин; друга, яку становили молодики, приймала розряджену рушницю і передавала заряджену першій шерензі; третя шеренга, що складалася зі старих козаків і джур, заряджала рушниці. Перша шеренга приймала заряджену рушницю лівою рукою, а після пострілу передавала назад правою. У разі осічки в отвір ствола рушниці вставлявся шомпол, і після передачі зброя перезаряджалося. Внаслідок такої організації вогню перша шеренга весь час перебувала обличчям до супротивника і мала можливість вправно цілитися, не марнуючи часу на операції, які збивали руку стрільця. На землі в ногах першої і другої шеренг лежали списи, обернені наконечниками до ворожого фронту. Списи застосовувалися проти удару ворожої кінноти і під час атакування супротивника. Списи найжачувала друга шеренга, а перша продовжувала стріляти.

Характерним тактичним прийомом запорізького війська була *засідка*. Її влаштовували на ймовірних напрямках руху супротивника (шляхах, переправах, бродях); також її влаштування зумовлювала оперативна ситуація у ході бойових дій. У південноукраїнських степах для влаштування засідок використовувалися гаї, чагарники, ділянки очерету або рогози, яри, сухі балки тощо. Завдяки засідці фактор раптовості приводив до спантелечення супротивника. Успіх визначався першою хвилиною бою. Козаки ж після декількох залпів, які вкрай спантелечували і обертали на втечу супротивника, кидалися з холодною зброєю в атаку на розладнані ряди, а найчастіше в переслідування охопленого панікою натовпу.

Для того, щоб заманити супротивника у засідку, необхідно було відрядити невеликі кавалерійські загони, щоб ті удаваним відступом привели переслідувачів до засадного війська. У засідці не рекомендувалося мати жеребців, бо їхнє іржання могло видати місцезнаходження загону. Заборонялося палити, оскільки жар і дим люльки міг бути помічений ворожим роз'їздом. Запорозькі козаки, діючи на човнах флотилії проти турецького флоту в гирлах річок Північного і Західного Причорномор'я, влаштовували засідки, сховавшись в очереті, за поворотами рік і поміж островами. Інколи один або декілька запорозьких човнів, вийшовши в море, заманювали супротивника до засадної команди, а та, підпустивши супротивника на близьку відстань, відкривала артилерійський і рушничний вогонь, стріляючи практично впритул, після чого йшла на абордаж із холодною зброєю.

У запорізькому війську були воїни особливої спеціалізації – *пластуни*, розвідники, які несли службу на кордонах Війська Запорозького. Вони відзначалися кмітливістю, витривалістю і винахідливістю, гарно володіли холодною зброєю, влучно стріляли. Вони чудово чита-

ли сліди противника, у той же час самі могли пересуватися непомітно, могли наслідувати голоси диких звірів і птахів, оповіщаючи один одного про небезпеку. При виконанні завдання, у дозорі чи в тилу неприятеля їм доводилося годинами, не поворухнувшись, лежати пластом на землі, злившись з навколишньою місцевістю, і вести спостереження. Звідси й пішла назва “пластуни”.

Охорона кордонів

За козацької доби повсякденною турботою населення України була охорона південних кордонів від нападу татар і турків.

На південних рубежах козацьких земель була розгорнута ціла система прикордонної служби.

Найчастіше козацькі підрозділи потай розміщувалися в місцях найбільш вірогідної появи противника (поблизу татарських шляхів, переправ). Нападати на них намагалися під час відпочинку чи годівлі коней. Поширеним був і активний пошук зайд. При цьому козаки поводитися з максимальною обережністю – по кілька місяців не палили вогню, а пересувалися по степу найчастіше вночі.

Крім нагляду за переправами та татарськими шляхами, козаки організовували і спостереження на підступах до Запорізької Січі. Крім того, всі козаки, які були на степових промислах, повідомляли про появу татар.

Найбільш поширеним засобом здобуття інформації про плани противника було захоплення “язиків”. Здобута саме таким чином інформація не один раз дозволяла громити татарські загони, попереджати українське населення про небезпеку. Крім того, захоплення “язиків” було і вельми прибутковим. Полонених відпускали за викуп чи обмінювали на невільників, що страждали в Криму. Крім того, козаки посиляли полонених до володарів сусідніх держав, які обдаровували їх за це. Ще одним джерелом розвідувальної інформації були втікачі з татарського полону. Агентурна розвідка була менш поширеною, але збільшення контактів з Кримом сприяло її розвитку.

У період Нової Січі була вдосконалена система контролю місцевості за допомогою стаціонарних постів (*форпостів*), з яких виставлялися додаткові спостережні пости – *бекети* та висилалися роз’їзди. На форпостах або редутах розміщувалися команди козаків, які забезпечували спостереження за противником, попередження про його напад і відсіч. Розміщували їх уздовж кордонів на звичних для татар шляхах і переправах на такій відстані, щоб сигнал з одного форпосту було видно на сусідніх.

Форпости являли собою земляні укріплення з ровом і валом, оточені рогатками та надовбами. Іноді їх робили з двох тинів, між якими засипалася земля. Всередині цих укріплень розміщувалися казарми

та конюшні. Казарми були просторою будівлею, подібною до січових куренів, без перебірок і комірок. На форпостах та поблизу них на підвищених місцях розміщувалися три *фігури*, або маяки.

Для спостереження за противником на певній відстані від форпостів виставлялися *бекети*. Це були спостережні пункти, за допомогою яких контролювалася приналежна до форпостів територія. Розміщувалися вони на могилах чи якихось інших підвищеннях. Вони могли бути обладнаними спостережними вишками та землянками. На таких бекетах цілодобове спостереження за степом вели троє-четверо козаків. З метою з'єднання розкиданих постів і контролю за більшою частиною місцевості з форпостів організовувалися кінні роз'їзди. Роз'їзні команди пересувалися між форпостами та бекетами і контролювали ті ділянки кордону, які випадали з-під нагляду спостерігачів на бекетах.

Поблизу козацьких форпостів споруджувалися дозорна вежа і сигнальні споруди – *фігури*. Сторожові вишки і фігури виставлялися на підвищених місцях, найчастіше на вершинах давніх курганів.

Фігури являли собою піраміду з просмолених діжок, яка у висоту доходила до трьох сажнів. При їх спорудженні спочатку ставилося 6 діжок, на них – 5, потім 4, далі 3. Увінчувала цю споруду діжка без дна. Через верхню діжку і простір між діжками до землі спускалася мотузка з пасмом просоченого селітрою клоччя, інший кінець мотузки звисав із зовнішнього боку фігури. У час небезпеки дозорні підпалювали клоччя і, тягнучи за зовнішній кінець мотузки, піднімали його на верх споруди. Від палаючого клоччя займалася вся фігура, викидаючи вгору стовп диму.

Інші фігури будувалися у вигляді вартувальних вишок, зі стовпами, обкрученими соломою і облитими смолою. Дим (вдень) і полум'я (вночі) від палаючих фігур сигналізували спостерігачам на сусідніх постах про появу і напрямок руху противника: коли горіла одна фігура, це означало, що помічений рух ординців поблизу кордону, дві – вони пішли в наступ, три – вороги напали на форпост.

Залишки таких споруд і землянок при них були виявленні при проведенні розкопок курганів Запорізької області, зокрема поблизу сіл Чкалове, Гюнівка та Новоукраїнка.

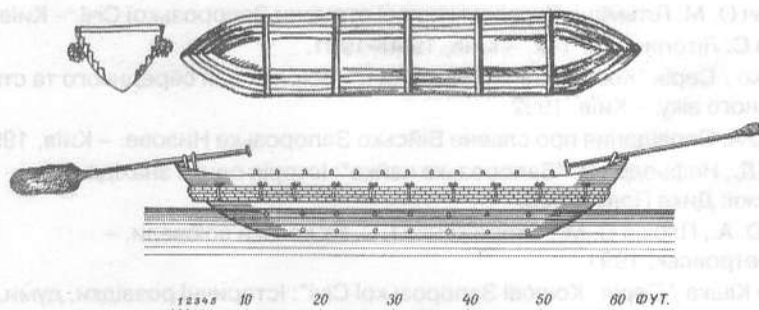
Козацький флот

Запорізьке військо активно проводило морські операції. Флотилії козацьких *чайок* знищували на морі кораблі противника і висаджували десанти на його узбережжя.

Кількісний склад козацьких флотилій не був сталим і складав від кількох десятків до кількох сотень суден.

Козацький флот будувався у певних місцях – у плавнях у районі Січі, так званій військовій скарбниці, або на р. Самарі, де було багато лісу.

Чайка мала довжину 18–20 м, ширину – 3,2–3,9 м і таку ж висоту борта. Кожен човен будувався 60 козаками, які витрачали на його спорудження 2 тижні. Основою конструкції чайок були *липи* чи *підшови на човни* – видовбані з верби чи липи човни-однодревки. Вони приганялися на Запорозжя з верхів'їв Дніпра чи виготовлялися козаками на місці. У липу вставлялися шпангоути (бруси у корпусі судна, які забезпечували міцність і стійкість бортів і днища), і вона обшивалася дубовими дошками, які прибивалися дерев'яними цвяхами, що забивалися в просвердлені отвори. Такі цвяхи, намокнувши, розширювалися і тримали обшивку не гірше залізних. Крім того, їх використання полегшувало конструкцію і здешевлювало її. Іноді залізні цвяхи чередувалися з дерев'яними – після двох дерев'яних один залізний. Корпус човна конопатився і просмолювався. По бортах чайок ставилися кочети для весел (10–15). Потім човен оснащувався двома кермовими веслами (на носі і на кормі). Завдяки цьому можна було легко змінювати напрямок руху довгої і вузької чайки. Крім того, ставилася на чайці і знімна щогла з вітрилом. Зовні до бортів ликом з липи чи вишні прив'язувалися товсті, як діжки, в'язанки очерету. Вони захищали козаків від куль у бою і не давали заповненій водою чайці затонути.

Козацький човен
/ за Г. Бопланом. Мал. середини XVII ст. /

На чайки вантажилися бочки з сухарями, водою, вареним пшонотцо. Озброювалися чайки 4–6 фальконетами. Чайка вміщувала 50–70 козаків, кожен з яких брав з собою 2 рушниці, шаблю, запас пороху та свинцю.

Під час руху на веслах, завдяки видовженій формі та невеликій вазі, чайки мали більшу швидкість, ніж турецькі галери. Два кермові весла обумовлювали маневреність цих суден. Завдяки таким якостям

чайки широко використовувалися запорізькими козаками в боротьбі з турецьким флотом і в морських походах.

З Січі легко було вийти Дніпром у Чорне море походом на Османську імперію і Кримське ханство.

Із Самари козаки виходили в її притоку Вовчу і в ліву притоку останньої Осикову, а з неї через р. Широку або Береснігову потрапляли до р. Кальміуса і в Азовське море.

На р. Вовчій, при впадінні в неї її правої притоки р. Соланої, була водна станція, де в заростях очерету та одвічних верб козаки зберігали чайки для морських походів.

У разі отримання інформації, що вихід з Дніпра замкнутий великими турецько-татарськими силами, запорожці піднімалися вгору Дніпром, заходили в гирло Самари (якраз на території сучасного Дніпропетровська), пливли Самарою до гирла Вовчої, потім Вовчою до її верхів'їв, там перетягали волоком (по суші) човни до верхів'їв р. Кальміусу, а вже цією річкою спускалися в Азовське море, а при необхідності – через Керченську затоку й у Чорне море. Другий шлях був безпечнішим, але довшим і вимагав великих зусиль, зокрема при подоланні порогів.

Література до читання по темі “Козацька слава Запорізького краю”

- ☞ Апанович О. М. Розповіді про запорозьких козаків. – Київ, 1991.
- ☞ Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – Київ, 1993.
- ☞ Величко С. Літопис. – Т. 1–2. – Київ, 1990–1991.
- ☞ Іван Сірко / Серія “Кошові Запорозької Січі”: Збірник для середнього та старшого шкільного віку. – Київ, 1992.
- ☞ Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове. – Київ, 1992.
- ☞ Кобалія Д., Нефьодов В. “Запорозька чайка”: Історія однієї знахідки. – Запоріжжя: Дике Поле, 2005.
- ☞ Мицик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С. Як козаки воювали. – Дніпропетровськ, 1991.
- ☞ Самійло Кішка / Серія “Кошові Запорозької Січі”: Історичні розвідки, думи, оповідання: Для середнього та старшого шкільного віку. – Київ, 1993.
- ☞ Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Київ; Запоріжжя, 2006.
- ☞ Шпитальов Г. Г. Військова служба запорозького козацтва в російсько-турецьких війнах 1735–1739 та 1768–1774 років. – Запоріжжя: Прем'єр, 2004.
- ☞ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1–3. – Львів: Світ, 1990–1991.

Терміни для запам'ятовування

Чайка – плоскодонний козацький човен.

Дуб – велике плоскодонне, безпалубне, однощоглове, вітрильно-веслове судно запорізьких козаків.

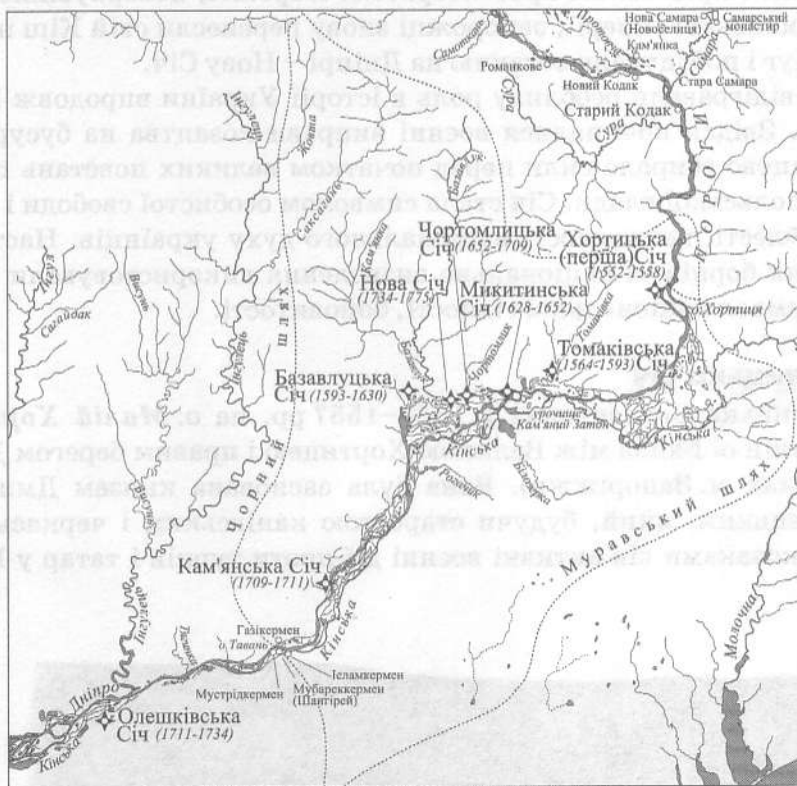
Фальконет – легка гармата калібром 45–70 мм, вогонь з якої вівся свинцевими та залізними ядрами чи картечю. Козаки застосовували фальконети в артилерії та озброювали ними чайки.

Фігура – сигнальний пристрій, вежа з просмоленими діжками.

Урок 8 Запорізькі Січі

Пригадайте:

- ◆ Звідки походить назва “Січ”?
- ◆ Чому Січ вважається центром усього українського козацтва?
- ◆ Яку роль в історії українського народу відіграла Запорізька Січ?

Місця розташування Запорізьких Січей

Всього відомо вісім Запорізьких Січей. П'ять із них – Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортомлицька і Підпільненська – розміщувалися в районі Великого Лугу (нині в межах Нікопольського району Дніпропетровської області). Дві Січі – Кам'янська і Олешківська – знаходилися в пониззі Дніпра, поблизу сучасного м. Берислава та на околиці м. Цюрупинська на Херсонщині. Першим укріпленим центром козаків на Запоріжжі був замок, збудований Дмитром Виш-

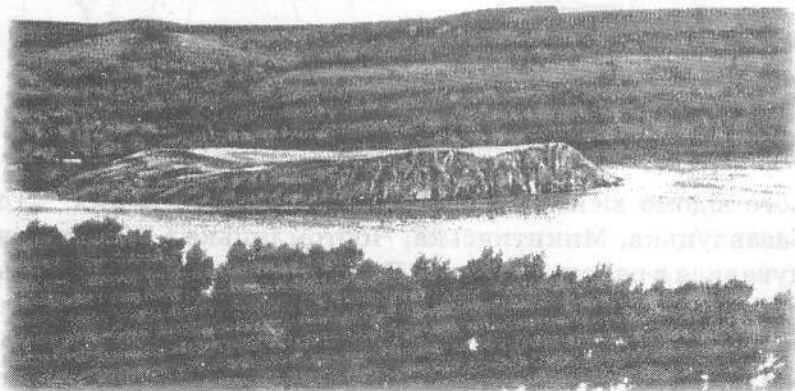
невецьким на о. Малій Хортиці (у межах сучасного м. Запоріжжя), який часто називають Хортицькою Січчю.

Своє місцезнаходження Січі міняли з різних причин. Томаківська була зруйнована татарами, Базавлуцька перенесена на Микитин Ріг за вимогою польського уряду після поразки козацьких повстань 1625–1638 рр. Причиною перенесення Січі з Микитинового Рогу в гирло Чортомлика були незручності її розташування на відкритому місці: татари, кочуючи по лівому березі Дніпра, просто навпроти Січі, мали можливість стежити за кожним рухом запорожців і передбачати їхні плани й задуми. Чортомлицьку Січ у 1709 р. зруйнували російські війська за наказом царя Петра I. Кам'янська й Олешківська Січі виникли значно південніше в умовах перебування запорожців під турецьким і кримським протекторатом. Нарешті, повернувшись під владу Російської імперії, запорожці знову перенесли свій Кіш на Великий Луг і побудували останню на Дніпрі – Нову Січ.

Січі відігравали особливу роль в історії України впродовж XVI–XVIII ст. Звідси починалися воєнні виправи козацтва на бусурман. Тут козацтво збирало сили перед початком великих повстань проти сваволі польської влади. Січ стала символом особистої свободи і воїнської доблесті, незламності національного духу українців. Наступні покоління борців за національне визволення використовували її образ як символ національної гідності, бойовитості.

Хортицька Січ

Хортицька Січ існувала у 1553–1557 рр. на о. *Малій Хортиці* (теперішній о. Байда між Великою Хортицею і правим берегом Дніпра в межах м. Запоріжжя). Вона була заснована князем Дмитром Вишневецьким, який, будучи старостою канівським і черкаським, разом з козаками вів активні воєнні дії проти турків і татар у Ниж-

Острів Мала Хортиця (Байда) / сучасне фото /

ньому Подніпров'ї і побудував на Хортиці **город** – замок. Для спорудження укріплень була обрана підвищена північна частина острова. Хортицька Січ була укріплена валом з палями.

З Хортицької Січі Д. Вишневецький вчинив свої успішні походи на Очаків, Перекоп, Іслам-Кермен, тричі на Азов та ін. Двічі козаки тут відбивали наскоки хана Давлет-Гірея з численною ордою. Сигізмунд II Август, боячись порушити мир з Туреччиною та Кримом, відмовився прислати на підмогу Вишневецькому свої війська. У жовтні 1558 р. після тривалої облоги, коли скінчилися припаси, Вишневецький з козаками покинув Хортицю і відступив на північ. Хан же розорив укріплення Хортицької Січі.

Після загибелі Д. Вишневецького (1663 р.) Хортицьку Січ пробував відновити гетьман Яків Шах. Однак запорожці врешті вирішили перенести свій центр на нове, більш безпечне місце.

Томаківська Січ

360-х рр. XVI ст. до 1593 р. Запорізька Січ перебувала на острові **Томаківці** при впадінні р. Томаківки в Дніпро (поблизу теперішнього м. Марганця Дніпропетровської області).

Острів Томаківка свою назву, вірогідно, отримав від татарського слова “тумак”, тобто “шапка”. Своім виглядом він справді нагадував шапку і, за розповідями старожилів, у давнину був укритий великим лісом. Він стояв серед низовинних плавнів і з усіх боків був охоплений річками. З півдня й південного заходу до нього підходило Річище, утворене правою гілкою Дніпра Бугаєм. З півночі і сходу мимо острова зливалася р. Ревун, яка вправо, попід о. Томаківкою, відпускала від себе гілку Ревунчу, а вліво, у плавні, гілку Бистрик або Ревунець, який, у свою чергу, прийнявши в себе степову річку Томаківку, знову зливався з Ревуном. Далі Ревун зливався з Річищем. Із заходу до Томаківки прилягав великий лиман Чернишівка.

Вигідне географічне положення і важкодоступність острова робили його придатним для розміщення укріплень. Січові укріплення розміщувалися на підвищеній південній частині острова у вигляді правильного редута. Сучасники свідчили, що тут легко могли розміститися 20 тисяч людей і чимало коней.

Місце розташування
Томаківської Січі

Томаківська Січ була базою, з якої запорізькі козаки здійснювали походи в Крим, Туреччину, Молдову. З Томаківською Січчю пов'язана діяльність Богдана Ружинського, Івана Підкови, Криштофа Косинського.

У 1593 р. татари, скориставшись тим, що запорожці вели в Україні боротьбу зі шляхетськими військами, напали на Томаківську Січ і зруйнували її. Після перенесення Січі на нове місце о. Томаківка перетворився на пустельне місце. Тут у грудні 1647 р. облаштувався Б. Хмельницький після своєї втечі на Запоріжжя, тут він вів підготовку до повстання.

У 1954 р. води Каховського моря поховали під собою майже весь Томаківський острів, лише верхівка його височіє над дніпровими хвилями.

Базавлуцька Січ

З 1593 р. до 1638 р. Січ перебувала на острові *Базавлуку* у гирлі річок Чортомлика, Підпільної і Скарбної (на території нинішнього Нікопольського району Дніпропетровської області). Місцевість навколо Базавлуцької Січі була вкрита лісом, поросла високою травою та очеретом, перетиналась безліччю річок, лиманів і озер, що утруднювало дії татарської кінноти, а турецькі галери легко знищувалися козаками в лабіринтах річок і проток.

Базавлуцька Січ була укріплена валом, палями, вежами зі встановленими на них гарматами. У центрі Січі розміщувався майдан, навколо якого стояли козацькі курені зі стінками, сплетеними з лози і накритими від дощу кінськими шкірами. Поблизу майдану стояли церква, будинок кошового і пушкарня.

Базавлуцька Січ була центром підготовки козацьких сухопутних і морських походів на Туреччину і Крим. Вона також стала центром національно-визвольної боротьби українського народу: запорізькі козаки брали участь в усіх козацьких повстаннях з кінця XVI ст. і до кінця 30-х рр. XVII ст. Тут з 9 травня по 2 липня 1594 р. перебував посол царя Рудольфа II до запорожців Еріх Ляссота, який залишив цікаві описи місцевості, Січі, козацьких звичаїв.

Після поразки козацького повстання 1637–1638 рр. уряд Речі Посполитої змусив козаків перенести свій центр на менш захищений і більш доступний з правобережного материка острів Микитин Ріг.

Тепер місце розміщення Базавлуцької Січі затоплене водами Каховського водосховища.

Микитинська Січ

У 1638–1652 рр. Січ розміщувалася на правому березі Дніпра на мисі *Микитин Ріг* (нині – м. Нікополь Дніпропетровської області).

Микитинська Січ являла собою фортецю, у якій розміщувалася січова церква, курені, військова скарбниця.

Микитинська Січ створювалася після прийняття в 1638 р. «Ординації війська Запорозького реєстрового». Тому тут по черзі несли службу реєстрові полки, які охороняли кордон і повинні були контролювати Січ і розганяти з островів втікачів. Попри всі заходи польського уряду Січ стала базою з підготовки Визвольної війни українського народу під керівництвом Б. Хмельницького. 2 січня 1648 р. при сприянні козаків Черкаського полку, який перебував у залозі на Січі, Б. Хмельницький захопив Микитинську Січ. У кінці січня чи на початку лютого цього ж року козацька рада на Січі обрала Б. Хмельницького гетьманом і вручила йому корогву, булаву, литаври і три гармати.

У 1652 р. через те, що територія Микитинської Січі проглядалася з татарського боку, козацька фортеця була перенесена на Чортомлик.

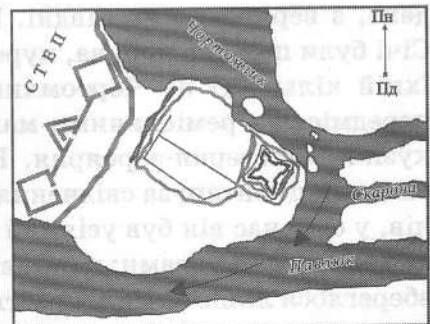
У подальшому на місці Микитинської Січі запорожцями був влаштований перевіз до Кам'яного Затону на протилежному боці Дніпра. У період Нової Січі тут виникло село Микитине (офіційна назва – Микитинська Застава). Тут же була митниця з охороною і штатом службовців. Січова адміністрація збирала плату за переправу, що приносила великі прибутки. У 1778 р. з волі намісника князя Г. Потьомкіна Микитине було перейменоване в повітове місто Нікополь; через рік воно знову було переведене в розряд містечка.

У середині XIX ст. під час великої весняної повені південна частина Микитиноного Рогу із слідами перебування запорожців була розмита Дніпром, а в 1950-х рр. – затоплена водами Каховського водосховища. Кам'яниста основа Микитиноного Рогу сьогодні – це мис Нікопольський у районі пляжу і набережної сучасного м. Нікополя.

Чортомлицька Січ

Військовим і адміністративним центром запорізького козацтва в 1652–1709 рр. була Чортомлицька Січ, пізніше відома під назвою Старої Січі. Заснована вона була козаками на чолі з кошовим отаманом Лутаєм, що переселилися туди з Микитинської Січі. Розміщувалася Січ на *Чортомлицькому розі* (мисі) у місці злиття ріки Чортомлика, проток Павлюка, Гнилої (або Прогноя), Скарбної (поблизу сучасного с. Капулівки Нікопольського району Дніпропетровської області).

Чортомлицька Січ була укріплена ровом і 13-метровим валом. З боку

Чортомлицька Січ

поля і від Базавлука на валу був встановлений частокіл із просмолених загострених паль, у якому були влаштовані бійниці. Зі сторони Скарбної і гирла Чортomlaка на валу були поставлені дерев'яні копі з насипаною в них землею. З боку степу Січ прикривалася дерев'яною вежею з бійницями для гармат. Крім того, навпроти цієї вежі за ровом було зроблене передове земляне укріплення, пристосоване для розміщення гармат. До фортеці можна було зайти лише через вузькі *фіртки*-пролази. Коли замерзала вода в ріках, козаки рубали кригу, що утруднювало ворогу доступ до валів. Загальна довжина укріплень Чортomlaцької Січі сягала 2 км, а площа забудов перевищувала 20 га.

Всередині фортеці стояла січова церква Покрова Богородиці, курені, скарбниця. Поза укріпленнями була побудована "грецька хата" – приміщення для іноземних послів.

Після 57 років існування Чортomlaцька Січ була зруйнована російськими військами. Було це вчинено після того, як очолені Костянтином Гордієнком запорожці підтримали антимосковський виступ гетьмана І. Мазепи.

Місце розташування Чортomlaцької Січі тепер затоплене водами Каховського водосховища.

Кам'янська Січ

Кам'янська Січ була заснована запорізькими козаками в 1709 р., після зруйнування Чортomlaцької Січі російськими військами. Засновниками її виступила частина козаків на чолі з Яковом Богущем у той час, коли інша частина на чолі з Костем Гордієнком опинилася разом з І. Мазепою в Бендерах. Розміщувалася вона на межі володінь Росії і Туреччини, при впадінні *р. Кам'янки* в Дніпро, на 32 км вище міста Кизи-Кермена (поблизу теперішнього села Республіканець Бериславського району Херсонської області). Січ займала невеликий куток між правим берегом Козацького Річища (гілки Дніпра) й лівим берегом Кам'янки, вище гирла Кам'янки приблизно на 200 м, і мала форму неправильного трикутника, витягнутого з півночі на південь, з вершиною на півдні. Вона була укріплена валом і ровом. У Січі були похідна церква, курені, кількість яких майже дорівнювала їхній кількості на Чортomlaцькій Січі. На Кам'янській Січі було передмістя з ремісничими майстернями, шинками. Серед них були кузня, майстерня-зброярня. На північ від Січі розташовувався козацький цвинтар; за свідченнями мандрівників і спогадами старожилів, у свій час він був усіяний кам'яними хрестами і надмогильними каменями з написами; на кінець XIX ст. все це вже було понищено, і збереглося лише чотири хрести.

Існування на кордонах України ворожого Москві козацького угруповання непокоїло російський уряд, і в 1711 р. за наказом царя Петра I Кам'янська Січ була знищена. Після її розгрому запорожці заснували Олешківську Січ, а в 1728 р., покинувши Олешки, знов осіли в Кам'янці, де до перенесення на р. Підпільну ще сім років перебувала Січ.

У наш час частина території Кам'янської Січі, на якій розміщувалися курені, розмивається водами Каховського водосховища, а передмістя руйнується водами затоки, що утворилася на місці р. Кам'янки.

Олешківська Січ

Олешківська Січ була заснована запорожцями у 1710 р. і проіснувала до 1734 р., коли на Січі перемогла промосковська опозиція і запорожці повернулися у підданство Росії.

Розташовувалася вона навпроти впадіння р. Лазнюка у р. Кінську, гілку Дніпра, і займала площу всього трохи більше 2 га. Це був правильний чотирикутник з ровами й валами до двох аршинів, з редурами по кутах і з воротами з північної сторони. Ця Січ перебувала під юрисдикцією Порти і знаходилася в межах Кримського ханства. Ханом було заборонено будувати на Січі фортифікаційні споруди й мати артилерію. До того ж хан не тільки заборонив мати постійну січову церкву, а й активно став нахиляти козаків до ісламу.

У травні 1728 р. в Олешківській Січі стався заколот, у результаті якого козаки під проводом нового кошового Івана Гусака переселилися на місце старої (Чортомлицької) Січі (всупереч волі російського уряду), а в 1734 р. неподалік від старої Січі заклали Нову Січ.

Пізніше на місці Січі виникло містечко Олешки, перейменоване за радянської влади на Цюрупинськ. Територія Січі поступово заносилася піском з сусідніх кучугурів, і в 1845 р., після сильних зимових буревіїв, з огляду на небезпеку для міста бути занесеним піщаними кучугурами, за розпорядженням влади ця територія разом з міськими околицями була заорана й засаджена лозою й шелюгом.

Її рештки частково збереглися на окраїні сучасного Цюрупинська і досліджувалися Д. Я. Телегіним.

Нова Січ

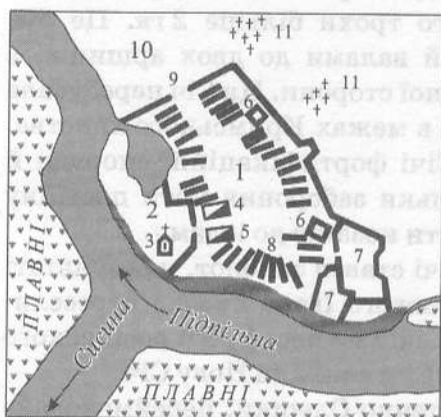
Остання Запорізька Січ була заснована у 1734 р. запорожцями, які повернулися під владу Росії з Олешківської Січі.

Вона була розташована на річці *Підпільній* (у районі нинішнього села Покровське Нікопольського району Дніпропетровської області), у семи кілометрах від старої, тобто Чортомлицької, Січі. Вона була споруджена у так званому *Красному Куті*, між правим берегом гілки Підпільної і лівим берегом річки Базавлука. У цьому місці гіл-

ка Підпільна робила луку (дугоподібний вигин), навпроти так званих Великих плавнів, по яких з півдня до Січі текла гілка Стара Сисина, а зі сходу, від місця колишньої Чортомлицької Січі, несла свої води гілка Скарбна. Місце для неї було обрано дуже вдало. Вона містилася в низькій заглибині, захищеній з усіх боків плавнями й численними протоками. Здалеку її прикривав суцільний густий ліс, у якому легко було заблукати. Під прикриттям плавнів запорожці могли бути цілком безпеченими від своїх ворогів.

Тут було зведено фортецю з земляним валом, баштами і ровом з водою. Січ поділялася на три частини – *кіш внутрішній, кіш зовнішній і цитадель*.

Внутрішній Кіш звався замком чи фортецею, мав форму правильного кола діаметром 71 м. У самому центрі був рівний майдан, на якому збиралася військова рада. На цьому центральному майдані за традицією було зведено церкву

Нова Січ

/1 – зовнішній кіш; 2 – внутрішній кіш; 3 – церква; 4 – пушкарня; 5 – скарбниця; 6 – вежі; 7 – Новосіченський ретраншемент; 8 – курені; 9 – брама фортеці; 10 – передмістя; 11 – цвинтар/

Святої Покрови. На певній відстані від церкви стояла висока дзвіниця з двоярусним дахом і чотирма вікнами для гармат, з яких можна було відстрілюватися від ворога або салютувати у найбільші свята. Поруч було вкопано стовпа, біля якого карали винних. Навколо майдану підковою розташовувалися 38 куренів і з десятків інших адміністративно-господарських будівель. Серед них – пушкарня з великим льохом, де зберігалися гармати, рушниці і бойова амуніція, у мирний час вона слугувала в'язницею. Далі стояла хата для духовенства й окреме приміщення для кошового, над яким під час перебування кошового в Січі

завжди майорів білий прапор.

Зовнішній Кіш відділявся від внутрішнього особливим валом, по самій середині якого було зроблено широкі ворота з високою вежею з дикого каменю, оснащеною гарматами. Січ мала своє передмістя, так звану *Гасан-башу* – торговельний центр, який відігравав помітну роль в економічному житті не тільки Вольностей, але був одним з найбільших торговельних центрів Північного Причорномор'я. Поруч розташовувався так званий *Новосіченський ретраншемент*, де квартирувала російська військова залога, яка мала стежити за подіями в Січі і регулярно подавати про це інформацію до Петербурга.

Нова Січ проіснувала до 1775 р., коли була знищена за наказом Катерини II військами генерала Текелія.

Після знищення Запорозьких Вольностей на місці Нової Січі виникло село Покровське.

Питання до уроку

1. Вивчіть плани Запорізьких Січей і складіть розповіді про їх розташування і устрій.
2. Спробуйте уявити й намалюйте панораму місцевості, на якій була роташована Чортомлицька Січ, і загальний вигляд Січі.
3. Якими критеріями керувалися запорожці при виборі місця для Січі?
4. Які переваги давало розташування Січей на воді?
5. Знайдіть на сучасній карті місця, де знаходилися Запорізькі Січі.

Документи

1. Г. Боплан про о. Томаківку

Томаківка – це острів, що має приблизно третину милі в діаметрі; він майже круглий, дуже високий, здіймається напівкулястою, порослою лісом, формою. Коли сходиш на його найвищу вершину, бачиш весь Дніпро – від Хортиці до Таванського острова. Острів дуже гарний, не міг лишень я дізнатись, які його береги.

2. Е. Ляссота про Базавлуцьку Січ

Дня 8. (Від Хортиці) до острова біля Білої Гори 3 1/2 милі. Тут поснідали. Звідси ще до одного острова 5 1/2 миль.

Дня 9. До острова, званого Базавлук, що в рукаві Дніпра біля Чортомлика, або, як вони кажуть, при Чортомлицькому Дніприщі, приблизно 2 милі. У той час на ньому був козацький табір. Кількох найбільш знатних козаків було вислано нам назустріч, щоб привітати від імені всього товариства, а коли ми наблизилися до острова, заgrimіли постріли з важких гармат. На березв нас відразу ж повели в Коло, а оскільки кілька днів тому, а саме 31 травня, гетьман Богдан Микошинський на 50 галерах з 1300 козаками подався у море, ми попросили переказати в Колі, що наздвичайно раді застати все лицарське товариство в доброму здоров'ї, але оскільки пана гетьмана і частини козацтва немає, ми б не хотіли зараз розпочинати переговори, а воліли зачекати на щасливе повернення гетьмана й решти. На це вони погодилися, і ми пішли у свої хатини, які вони звичайно називають кошами, зроблені з хмизу й накриті від дощу кінськими шкірами...

Еріх Ляссота зі Стеблева. Щоденник // Жовтень. – 1984. – № 10. – С. 103.

3. Опис Чортомлицької Січі, даний “кошовими посланцями” Овсієм Шашолом з товаришами у 1672 р. на запит московського Малоросійського приказу

Місто Січ з її земляним валом стоїть у гирлах Чортомлика й Прогною над річкою Скарбною; заввишки вал у 6 сажнів; із поля, з Сумського боку й від Базавлука на валу влаштували частокіл і бійниці; з іншого боку, від гирла Чортомлика й від річки Скарбної до валу влаштовано дерев'яні, насипані землею, коші. У тому місті вежа, з поля мірою навколо 20 сажнів, а в тій вежі є бійниці, а перед тією вежею, за ровом, влаштовано земляну фортецю, мірою навколо 100 сажнів, з вікнами для гармат.

Аби ходити по воду на Чортомлик і на Скарбну, влаштовано 8 хвірток (перелазів), а над тими хвіртками зроблено бійниці; завширшки ті хвіртки – аби лише одна людина з водою пройшла. Мірою те місто Січ із поля, від річки Прогною до річки Чортомлика, зі сто сажнів. Біля того міста врізано рів на 5 сажнів завглибшки: праворуч від міста річка Прогній, а ліворуч річка Чортомлик, і впадають обидві у річку Скарбну, яка тече за містом, біля самого рову. А все місто Січ навколо має зо 900 сажнів. А будував те місто Січ кошовий отаман Лутай із козаками 20 років тому. У Січі є артилерія: одна гармата мідна ломова й до неї 100 ядер вагою по 8 гривенок кожне, 11 гармат польових і до них по 100 ядер вагою по 4, 3 й 2 гривенки кожне, 2 мідні та 3 залізні затинні пищалі й донних по 200 свинцевих ядер вагою по гривенці й по півгривенки; до всіх цих гармат, крім того, роблять залізні й свинцеві ядра. А ковалів у Січі постійно живе для військової справи зі сто чоловік. Пороху гарматного й рушничного, разом із присланим, 350 пудів, свинцю 300, гнотів зо 30 пудів. Хлібних припасів у Січі багато, й обложеним у ній людям могло б вистачити на сім чи десять років. Хлібні припаси везуть у Січ із лівого боку Дніпра через Полтаву й Переволочну. Від Полтави до Переволочної 12 миль, від Переволочної водою до Кодака 20 миль, від Кодака до самої Січі 24 милі; а суходолом, по степу, якщо їхати возами, від Переволочної до Січі 5 днів дороги. Приходу неприятелів до міста Січі можна сподіватись у літній час лише з поля, від ріки Базавлука, з кримського боку, а з трьох боків, завдяки рікам, ніяких дій проти неї вести не можна. У зимовий час запорожці на тих ріках невпинно збивають кригу, тому під час облоги Січ може захистити шість тисяч чоловік; а якщо додати ще людей і дати більше гармат, то й неприятелеві буде страшніше. Тільки надто великої кількості татар і турків не можна допускати до Січі з того боку, з якого до неї прилягає степ, бо в степу їх втримати не можна.

Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 2. – С. 285–286.

Питання до документів

1. Що ви знаєте про Г. Боплана? У чому полягає цінність йогоповідомлень про запорізькі місця?

2. Що ви знаєте про Е. Лясоту? Звідки він узяв інформацію про Базавлуцьку Січ, описану ним у його “Щоденнику”?
3. Доповніть опис Чортомлицької Січі за даними “кошових посланців” 1672 р.
4. Як довго кошові отамани були при владі?
5. Впишіть імена кошових, які найдовше утримували булаву.

Література до читання по темі “Запорізькі Січі”

- 📖 Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – Київ, 1991.
- 📖 Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст.: Навчальний посібник. – Київ, 1997.
- 📖 Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове. – Київ, 1992.
- 📖 Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Київ; Запоріжжя, 2006.
- 📖 Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1–3. – Львів: Світ, 1990–1991.

Терміни для запам'ятовування

Січ – військовий і адміністративний центр запорізького козацтва, який існував за порогами Дніпра з середини XVI ст. по 1775 р.

Ретраншемент (від французького retracher – “відсікати”, “знищувати”) – допоміжні фортифікаційні споруди, які розміщувалися в тилу головних укріплень чи позицій і були другою лінією оборони. У часи Нової Січі російське командування практикувало побудову ретраншементів на запорізьких землях у стратегічно важливих місцях, з розміщенням на них російських військ.

Урок 9 Побут запорожців

Пригадайте:

- ◆ Якою була соціальна структура українського суспільства у XVI–XVII ст.?
- ◆ Яку територію козаки називали “волостю”?

Житло

Найпростішим і найдавнішим типом козацького помешкання був **бурдюг**. У XVI–XVII ст. він використовувався як пристанище ухоронників, що залишалися на Запоріжжі на зиму. За часів Нової Січі такий тип житла уже був анахронізмом і зустрічався дуже рідко, переважно на прикордонні, як сезонне тимчасове помешкання рибалок і мисливців.

Бурдюгами на Запоріжжі називали самотні, без жодних додаткових будівель землянки, де-не-де розкидані по степу. У них також жили самотні козаки, що шукали повної відокремленості і від бурхливого січового, і від важкого родинного хутірського життя.

Бурдюги робили цілком простими й невибагливими: у викопаній у землі ямі ставили чотири стіни з переплетеного хмизу і кутових стовпів, навколо стін нагортали землю, зверху робили дах, а все це разом обмазували знадвору глиною й кізяком. У стінах залишали отвори для невеликих, круглих, мов тарілочки, віконечок, зашкленних напівпрозорим склом. Всередині бурдюга не було ні печі, ні димаря: піч заміняла *мечеть* (примітивна піч-кам'янка), на якій пекли хліб, та *кабця*, на якій варили страву; обидві робили з дикого каменю, вони легко нагрівалися і швидко зігрівали бурдюг. У деяких бурдюгах могло бути деяке хатнє начиння у вигляді лав, зброї, образів і килимів.

Житло зимівчан розвивалося від архаїчної однокамерної напівземлянки до наземної багатокамерної оселі. Хати будували здебільшого плетені з хмизу й обмазані глиною. Покрівля була з очерету або соломи, присипана землею. Всередині кожної такої хати були кімната, сіни й комора. Стіни і внутрішні перегородки будували з дерев'яного плетеного каркасу, обмазаного глиною. У північних, більш заліснених місцевостях Запоріжжя будували і рублені з дерева хати.

Внутрішнє убранство запорізьких помешкань було скромним. Крім ікон, тут не було нічого, що свідчило б про розкіш.

У літню пору козаки часто своїм помешканням мали легкі курені (шалаші) з жердин, очерету і куги, які ставилися біля рибних промислів, на пасовиськах, на сторожових пунктах.

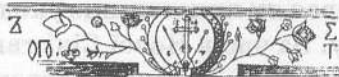
Козацький курінь

На Січі козаки мешкали в казармах – *куренях*. Свою назву курінь мав від слова “куріти”, тобто диміти, бо походив від простого архаїчного житла, і хоч з часом змінив свою форму, але стару назву зберіг.

Кожен курінь нагадував приземисту дерев'яну споруду, обмазану глиною, завдовжки кілька десятків метрів, з маленькими вікнами. Розміри куренів, їхня конструкція не були однаковими на різних Запорізьких Січах. Так, на Базавлуцькій Січі курені мали стінки,

сплетені з лози, і були покриті кінськими шкурами для захисту від дощу. На Олешківській і Кам'янській Січах основу стінок куренів становили вкопані в землю стовпи, які утворювали каркас будівлі. До стовпів кріпилися жердини, що перепліталися лозою та обмазувалися глиною. На Новій Січі було достатньо будівельного лісу, і курені будували з рублених колод.

БЛАГОВЕЩЕНІЕ: СОЛА: ИЗРОЖЕНІЕ: СІНА ИСОДАНІВІА МІА
 СЕОДАСА ДОМІЗ СЕИ ЯКОТІМІЗ ПАНА ВИСИНА ТРИГОРИСВІТІЗІВІА

СТАРО ДХА ЛІМНЬ: 1747 ІОДІА.
 ТОВАРИША КХРЕНІА МЕСКОВ: МЦ АМВІСТА 13

Сволок і лутки запорозького куреня
 / мал. І. Репіна /

Курінь поділявся на дві частини – сіни, де стояла велика піч (*кабиця*), і житлову частину – приміщення. У сінях готували їжу. Котли, у яких варили страву, підвішувалися над кабицею на ланцюгах до кінця *сволока*, що тягнувся через увесь курінь і виходив у сіни. У житловій частині уздовж усього помешкання стояв довгий вузький стіл – *сирно*, який слугував запорожцям для спільних трапез. Навколо сирна ставилися вузькі лави. Попід стінами були дерев'яні помости для спання. На покуті ставилися ікони, підвішувалася лампадка і стояла *карнавка*, у яку козаки клали гроші на купівлю продуктів харчування на наступний день. На стінах козаки розвішували зброю. Такий курінь міг уміщувати до 150 козаків.

Біля кожного куреня споруджували курінну скарбницю – невеличку комору, у якій козаки окремого куреня зберігали своє майно. Поряд зі скарбницею містилися інші будинки для козаків, які споруджували у міру зростання кількості товаришів і тісноти в курені. При куренях часом будували і приватні будинки для старшини.

Більшість козаків лише числилася в Січі по куренях, але насправді перебувала по місцях промислів або в бекетах (сторожових постах), у роз'їздах тощо. Взимку багато запорожців виходили у “волюсть”, або “городи”, щоб побачитися з ріднею, владнати свої справи, спочити в затишку старожитних місць.

Їжа

Колективне харчування на Січі організовувалося в межах куренів. Страву готували тричі на день у великих мідних або чавунних казанах, що чіплялися за допомогою залізних гаків над кабицями в сінях кожного куреня. Варив їжу курінний кухар. Він же закуповував за громадські кошти продукти на січовому базарі. Кухарю допомагали хлопчики, які носили воду в курінь, тримали в чистоті котли та посуд тощо.

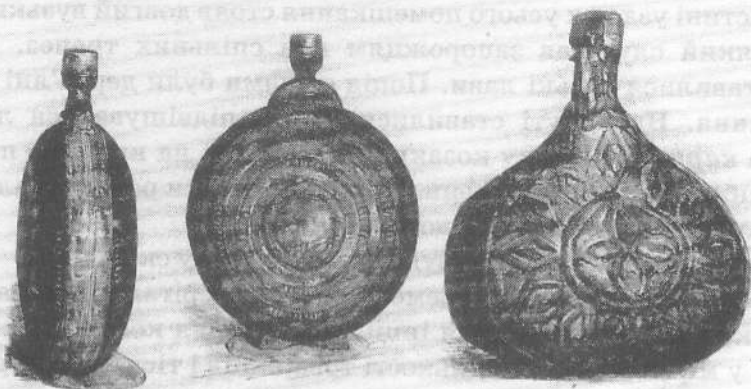
Тричі на день у кожному курені готувалася гаряча страва, розливалася у *ваганки* (продовгуваті дерев'яні миски) і розставлялася по краях *сирна* (столу). Крім того, на стіл ставилися і *коновки* з різними напоями (горілкою, пивом, брагою, наливками, медом і варенухою), на які вішалися *михайлики* (черпаки).

Перед їжею козаки спочатку молили-ся, а потім уже починали їсти. Рідку страву їли ложками, які носили в спеціальних шкіряних футлярах, прив'язаних до пояса. Виделок козаки, крім деяких старшин, не використовували, а брали тверду страву

Козацький казан
/ мідь, залізо /

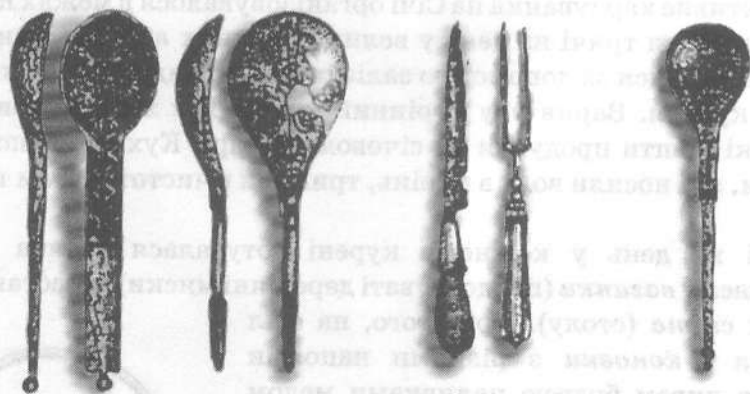
руками. Хоча у них були похідні одноступі виделки у вигляді залізних загострених на одному кінці стрижнів з петелькою та кільцем на іншому; їх використовували і як рожни – для підсмажування

Козацькі баклагі із зібрання Я. П. Новицького
/ мал. І. Рєпіна /

невеликих шматків м'яса. Посуд у козаків переважно був дерев'яним. Керамічні горщики, чарки, сільнички, миски, скляні пляшки, склянки, використовувалися рідше. Хоча в побуті козаків, що жили не в куренях, і в старшин такий посуд не був рідкістю.

Після обіду козаки хрестилися, дякували отаману і кухарю.

вироби з дерева

вироби з кістки та заліза

виріб з посрібленого заліза

Ложки, ніж і виделка

Звичайно готували *саламаху*, тобто густо зварене на воді житнє борошно, засмажене олією; *тетерю*, тобто не дуже густо зварене на квасі житнє борошно чи пшоно; *щербу* – рідко зварене борошно на риб'ячій юшці. Дуже часто готували каші і кулеші з різних круп. Не-

рідко їх уживали з медом, молоком, рибною юшкою. Риба була традиційним і чи не найголовнішим продуктом харчування запорожців. На козацькому столі часто з'являлася варена, сушена та в'ялена риба, *кав'яр* (солена ікра). Також вони вживали свинину, *мамалігу*, котру їли з *бринзою* чи *пастроюю*. Крім того, січовики любили поласувати м'ясом, дичиною, варениками, сирниками, гречаними галушками. Вживали також *загреби* – пшеничні коржі, спечені в печі у попелі і гарячому вугіллі. Печеного хліба на курінний стіл не давали; його більше вживали ті, хто жив у передмісті Січі у власних хатах чи по уходах у власних зимівниках.

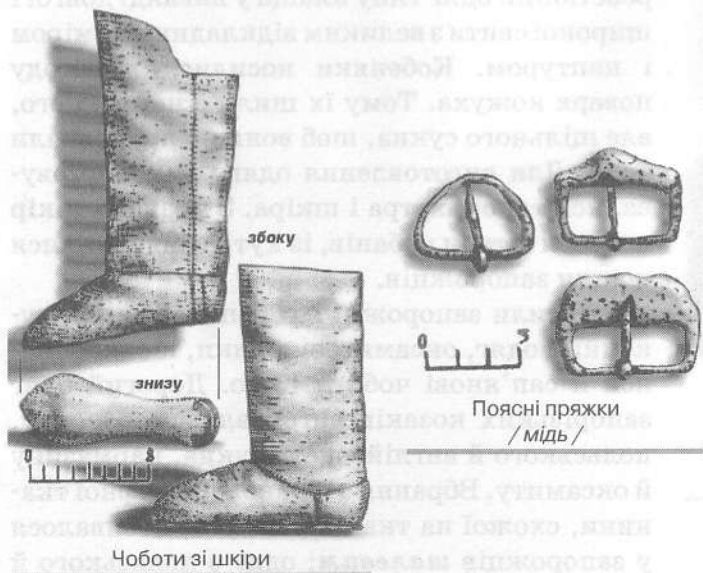
У святкові дні подавалися горілка, пиво, мед, наливки, іноді угорське і кримське вино, а також варенуха.

Одяг

Вся рухливість і непостійність козацького життя, козацької долі відбивалася і в одязі запорожців. Крій запорізького одягу був східного походження. Він не сковував рухи людини й був пристосований до спекотного клімату. Зазвичай козаки вдягалися надзвичайно просто і часто зовсім бідно. Вони носили простий і зручний одяг. Це в першу чергу пояснювалося важкими умовами їхнього життя, складністю промислової і ратної праці. Одночасно багато хто з них носив злидений вбогий одяг навмисно – через бажання підкреслити зневаження багатств, свободу від побутових зручностей – відповідно до поширеного на

Запорозький одяг
/ мал. І. Рєпіна /

Чоботи зі шкіри

Запорозький одяг
/ мал. І. Рєпіна /

Січі нахилу до аскетизму. З іншого боку, та ж схильність до афектації, молодцівського позування зумовлювала використання козаками багатого і яскравого одягу.

Традиційними елементами козацького одягу були сорочка, шаровари, пояси з тканин і шкіри, жупани, киреї, високі шапки зі смушевою оторочкою, чоботи з м'якою підошвою без каблуків. У XVIII ст. поширилися чоботи з каблуками.

Робочий одяг (сорочку й шаровари) просочували риб'ячим жиром і в'ялили на сонці, щоб запобігти появі паразитів. Поширеними були кобеняки (киреї, сіряки) – верхній розстібний одяг типу плаща у вигляді довгої і широкої свити з великим відкладним коміром і каптуром. Кобеняки носилися в негоду поверх кожуха. Тому їх шили з найгіршого, але щільного сукна, щоб вони не пропускали воду. Для виготовлення одягу використовувалися також хутра і шкіра. З козячих шкір шилися штани чабанів, із хутра видр шилися шапки запорожців.

Носили запорожці і хороше вбрання: суконний одяг, оксамитові шапки, шовкові пояси й сап'янові чоботи тощо. Дорогий одяг запорізьких козаків виготовлявся з шовку, польського й англійського сукна, кармазину й оксамиту. Вбрання з шовкової штофної тканини, схожій на тканину шалей, називалося у запорожців *шалевим*; одяг з польського й

Тип запорожця / акварель /
Художник
С. Васильківський.
1900 р.

англійського сукна звався *састами*; вбрання з червоного східного сукна звалося *кармазинним*; з оксамиту – *оксамитним*. Багате вбрання підкреслювало претензію козацтва на високий соціальний статус в суспільстві і часто допомагало навертати юнаків з “волості” до вступу в січове товариство.

Швайка
/ дерево, залізо /

Шкіряний
ложечник

Особисті речі

До найнеобхідніших козакові особистих речей належали ніж і дерев'яна ложка, які кожний козак носив у шкіряних футлярах на поясі поруч із шкіряними сумками та гаманцями. До поширених козацьких речей належали також глиняна або дерев'яна люлька, залізне кресало, кремінець для висікання вогню і шкіряний кисет на тютюн, бритва. Деякі козаки на пальцях носили латунні або срібні персні, користувалися гральними костями і музичними інструментами. Різні дрібні предмети (кремінці для кресал, гудзики, монети тощо) зберігали у шкіряних сумках і гаманцях.

До побутових козацьких речей слід віднести воскові свічки, глиняні й металеві свічники, висячі замки до скринь.

Питання до уроку

1. З'ясуйте, як особливості природи краю і специфіка умов життя відбилися на характері житла, одягу, харчування мешканців Запоріжжя в давнину.
2. Для чого призначалися побудовані на Січі курені?
3. Які із уживаних запорожцями продуктів харчування були місцевого виробництва, а які можна назвати “імпортними”? Як потрапляли на Запоріжжя такі продукти, як борошно, вино, ізіум, інжир тощо?
4. Які риси побуту запорожців були раціональними, а які – зайвими?
5. Які риси побуту запорожців ви вважаєте привабливими, а які – ні?
6. Виділіть спільне і відмінне в рисах побуту “волості” і Запоріжжя.

1. Спогади запорожця-старожила Микити Коржа про внутрішній вигляд січового куреня

...Були (курени) з рубаного та різаного лісу... покої були настільки просторі, що по 600 козаків і більше могло поміститися у кожному курені під час обіду. Курінь будувався на кшталт трапезної без різних чуланів і перегородок так, що в середині його довкола біля стін, до самих дверей стояли столи, а біля столів, також навколо, лави, на яких козаки сідають обідати. А перше місце для отамана було під образами. Образи були багаті і прикрашені. Вікна також були великі й часті... у кожному курені посередині висіли чудові панікадила, а під образами – лампади, котрі запалювалися по великих святах. Печі великі для випікання хліба були збудовані окремо від куреня і в особливому відділенні, а в курені були тільки груби, тобто на манір англійських. Кухарі теж були в особливому приміщенні...

Мицик Ю. А. Козацький край. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 25.

2. Спогади старожила села Чернишівки Катеринославського повіту І. Г. Розсолоди про козацький одяг

Ходили запорожці добре, одягались і розкішно, й гарно. Голови вони, бачте-но, голили; поголять та ще й милом намажуть, щоб, бач, волосся краще росло; саму лише чуприну залишали на голові, завдовжки, мабуть, з аршин, чорну та кучеряву. Заткне її, закрутить разів зо два чи зо три за ліве вухо, та й повісить, вона й висить у нього аж до плеча, та так за вухом і живе... А інший візьме та й перев'яже свою чуприну стрічкою, закрутить її на чолі, так і ляже спати, а вранці як встане та розпустить її, то вона наче хвіст у вівці зробиться. То все на вихвалку. Дівчата коси відрощують, а запорожці чуприни. А якщо вже задовга виросте, тоді козак закрутить її спочатку за ліве вухо, тоді проведе за потилицею на праве вухо, та так і ходить. Бороди також голили, лише вуса залишали й ростили їх довгими-предовгими. Оце як нафабрить їх, як начорнить, та як розчеше гребенем, то хоч він і старий буде козак, а такий вийде козарлюга, що тільки хить-хить! Страшенно довгі вуса відрощували! Інший візьме їх обома руками, підніме вгору та й позакладає на самі вуха, а вони ще нижче вух висять. Отакі були вусані! Правда, у деяких були й маленькі вуса – як у кого волосся росло, але вуса вони дуже любили... Ото як запорожець чуприну закрутив, вуса зачесав, тоді вже й одягається у свій одяг. А одяг був у них на дроті, на ваті, на шовкових шнурках та на гудзиках, з тонкого сукна різних кольорів: той одягне голубий, той зелений, той червоний, хто якого забажає. Лише сорочки були власного виготовлення, бо бавовняної тканини вони тоді не знали.

На голову одягали високу гостру шапку зі смушковою околицею заввишки з четверть, із сукняним червоним чи зеленим дном, заввишки в півтори четверті, на ваті, із золотими перехрестами, срібною китицею на самому вершку й гачком для китиці – пристібати, щоб не теліпалася. Околиця шапки часто правила козакові за кисет чи кишеню: туди він клав тютюн, кресало, люльку чи ріжок з тютюном, особливо люльку: тільки-но витягне її з рота, відразу й затикає за околицю. Шапки робили переважно куреннями: який курінь, така й шапка, такий і колір. Перш ніж одягнути на себе шапку, козак замотував свою чуприну за вухо й потім уже одягав шапку; як одягнув шапку, то вже й козак – це найперший і найголовніший одяг козака.

Тоді вже одягає черкеску, завдовжки по коліна, кольорову, з травмами, візерунками й розводами, з гудзиками, на шовкових шнурках, з двома зборами позаду, з двома гачками для пістолетів на боках і з невеликими закотами з оксамиту на кінцях рукавів, пристібнутими запічними гачками. Запне ту черкеску гудзиками, зав'яже поясом та й готовий. А пояси робили з шалі або з турецького й перського шовку, широкі та довгі, не такі, як тепер парубки носять, які вони замотують на середині живота й зав'язують вузлом, а такі, як, наприклад, черниці роблять попам: завдовжки аршинів із десять чи й більше, а завширшки четверті на півтори чи й на дві; кінці їх золотили чи сріблили, а до самих країв прив'язували шовкові шнурочки. Коли козакові треба було оперезатися, він прив'яже пояс шнурочком до цвяха та й повертається, так весь пояс на себе й намотає. Потім шнурки зав'яже або позад себе, на спині, або на боці, а позолочені кінці залишить попереду, на животі, та так і ходить, як справжній лицар. Пояси були різних кольорів: зелені, червоні, голубі, коричневі. Крім довгих поясів запорожці носили й короткі, зроблені зі шкіри чи з волосся, ззаду до них чіпляли китиці, а попереду гачки, пряжки, ремені для кинджалів, шабел та люльок.

Ото як надягнув запорожець червону черкеску, оперезався поясом, начепив на себе кинджал, прилаштував шаблю, тоді він одягає каптан або жупан. Це вже одяг просторий і довгий, майже по кісточки, з широкими рукавами, наче підрясник у попа або той одяг, який вдягають архієрейські півчі по містах. Каптан був уже іншого кольору, ніж черкеска: якщо черкеска червона, то каптан голубий чи синій; він також був призбираний на шнурках, гаптований золотом, з різними золотими позументами, гудзиками на подолі, кінцях рукавів, розрізах, з гапликами, з тонким дротом усередині і широкими-преширокими рукавами, або, як там кажуть, розд'юрами чи розпорами. Розпори ці робилися якраз у тому місці, де рука згиналася в лікті, завдовжки з півтори чи дві четверті; нижче розпорів рукав уже був зшитий до самого кінця. У такі рукави просували руки або просто через їх кінці, або через розпори посеред рукавів. Коли руки просувалися просто через кінці рукавів, тоді з-під них виступали оксамитні

закоти черкески і на кожну руку виходило по два рукави; а коли руки просувалися через розпори, тоді виходило, ніби на кожну руку козака одягнуто по чотири рукави: два лежать, а один позаду “метляється”. Те, що “метлялося” позаду, можна було закласти за спину і зв’язати разом. Тому й виходило, що як іде, бувало, запорожець верхи зі зв’язаними рукавами, то здається, ніби на його спині причеплені крила; по цих крилах і впізнають запорожця здалеку. На каптан часом одягали кирею, це зовсім довгий одяг, аж до п’ят, зроблений або зі шкіри, або з вовни, без рукавів, схожий на плащ.

От який був у них одяг! Такий одяг, що він і сорочки не продасть за сто карбованців; як іде вулицею, то ніби весь сяє зірками чи квітами. До цього широкого й просторого одягу личили шаровари, сукняні, нанкові, шкіряні, з кишнями з обох боків, – і тут кишень, й тут кишень, – обидві облямовані золотими позументами, різнокольорові, але переважно сині: матню штани робили таку, що торкалася землі, мовби щось волочиться: як іде козак, то й слід за собою мете. До шароварів підганяли довгі очкурі, шовкові чи вовняні, з золотими китицями на обох кінцях. Холоші шароварів носили поверх халяв, – не так, як тепер роблять, що заправляють їх у чоботи; їх прив’язували до литок срібними підв’язками чи шовковими шнурками з золотими чи срібними китицями на кінцях, а самі підв’язки кріпили так, що від них видно було лише китиці. Як іде запорожець, то так і бачиш, як ті китиці з-під шароварів метляються. Під шаровари взували сап’янові чоботи, жовті, зелені, червоні, із золотими, срібними й мідними підківками, з вузькими носками; від чобіт видніли лише носки чи підбори, так низько напускали на них запорожці свої шаровари: здалеку здається, ніби баба у спідниці стоїть; як іде козак, наче вітрило розпускає; а ширина така, що в деякі шаровари можна вкласти зо тридцять кавунів; як дванадцять аршинів тканини, то такі шаровари звать “рясними”, а як п’ятнадцять, звать шароварами “з достатку”.

Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. І. – Львів, 1990. – С. 160–161.

Питання до документів

- 1. Які деталі в розповіді М. Коржа є перебільшеними, а які реальними?*
- 2. Як ви думаєте, чому в розповіді потомка запорожця І. Розсолони не згадується буденний одяг козаків?*
- 3. На основі оповідей старожилів складіть узагальнений портрет козака. Чим козак відрізнявся від селянина?*
- 4. Які риси козацького характеру відзначає французький інженер Г. Боплан?*

Література до читання по темі “Побут і духовне життя запорозців”

- ☞ Кашенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове. – Київ, 1992.
- ☞ Лиман І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734–1775). – Запоріжжя, 1998.
- ☞ Олійник О. Л. Запорозький зимівник. – Запоріжжя, 1997.
- ☞ Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994.
- ☞ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990.

Терміни до запам'ятовування

Бурдюг – примітивне архаїчне козацьке помешкання землянкового та напів-землянкового типу.

Кабиця – відкрита кам'яна піч, у якій запорозці розводили вогнище для варіння страви. Над нею клали залізну перекладину з гаками, а на гаки підвішували казани. Ставили кабицю серед сіней кожного січового куреня, у бурдюгах і на відкритих місцях (під час походу, на пасовищі, біля сторожових веж та ін.).

Сирно – довгий стіл в козацькому курені, за яким січовики збиралися на спільну трапезу.

Саламаха – густо зварене на воді житнє борошно.

Тетеря – не дуже густо зварене на квасі житнє борошно.

Щерба – рідко зварене борошно на риб'ячій юшці.

Китайка – густа, переважно синя шовкова гладкофарбована тканина полотняного переплетення, яку завозили з Китаю.

Оксамит – дорога тканина, зіткана з шести ниток, щільна, ворсиста, схожа на бархат, з розводами й кольоровими візерунками, мов парча, шита золотими й срібними петлями.

Кармазин – червоне східне сукно.

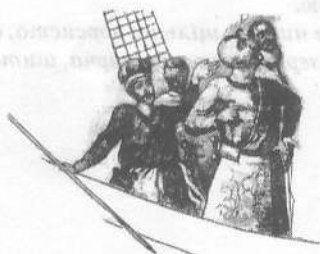
Урок 10 Духовний світ запорожців

Звичаї і правила

Звичаї запорожців були природними та продуманими, ідеально пасували до суворих і небезпечних умов життя на кордоні в давнину. За порушення січових звичаїв, які дбайливо берегли козаки-ветерани, карали суворо.

Прапор Війська Запорозького першої половини 70-х років XVIII ст.
/ Ермітаж /

Запорозька старшина і
козаки на кораблі
/ фрагмент прапора /

У Січі жили нежонаті козаки; тут вимагалася свобода від родинних обов'язків. На Січі під загрозою смерті було заборонено з'являтися жінкам. Збереглися перекази про курган "Бабина могила", де нині могила отамана Сірка. Цей курган, який стоїть неподалік від Чортомлицької Січі, дістав таку назву тому, що тут запорожці зустрічалися з жінками, оскільки ближче до Січі останнім не дозволялося підходити.

Всі козаки вважалися рівними між собою. Поширеним звертанням козаків один до одного було "товариш", "пан", до групи – "товариство", "панове-молодці". Кошовий звертався до козаків не в наказовій формі, а по-батьківськи чи по-товариськи: "дітки", "братчики", "пани-молодці", "товариші".

На Січі існував інститут побратимства. Для того щоб дружбі надавати сили закону, побратими йшли до церкви й тут, у присутності священника, давали обітницю вірної дружби і ставали наче рідними братами.

Козаки-запорозжці безмежно любили свою Вітчизну, матір-Україну.

Козацький характер

Від того, хто потрапив у запорізькі степи, вимагалася здатність виживати в екстремальних природних умовах. Поміркованість, спостережливість, винахідливість – провідні риси, які формувалися в

Січовий дід
(абшитований)
/ акварель /
Художник
С. Васильківський.
1900 р.

Хорунжий
/ акварель /
Художник
С. Васильківський.
1900 р.

Тип запорожця
/ акварель /
Художник
С. Васильківський.
1900 р.

складних природних і воєнних умовах Запоріжжя. Багато хто з мешканців Запоріжжя відзначався довголіттям. Останній запорізький кошовий Петро Калнишевський помер у віці 113 років, з яких чверть століття провів у кам'яній ямі-в'язниці на Соловках.

У ментальності запорожців дивним чином поєднувалися чесноти і вади. Жорстокі, дикі, підступні, нещадні – такими їх знали вороги і недруги. Хижі, нестримні на руку – такими вони запам'яталися представниками монарших урядів, вельможам.

Добродушність, безкорисливість, щедрість виявляли козаки один до одного, до всіх подорожніх, гнаних і голодних. Змалечку на Запоріжжі закладалися традиції гостинності і поваги. На Запоріжжі високо цінувалася щира дружба.

Світлими рисами запорізьких козаків були високе прагнення до особистої свободи, глибока повага до старих і заслужених воїнів; простота, поміркованість у домашньому побуті, винахідливість у скруті.

На війні козаки відзначалися відвагою, дивовижним терпінням і здатністю долати страх смерті.

Збірний психологічний портрет запорожця буде неповним, якщо не згадати про своєрідне моло-

Портрет
колишнього
запорозького ко-
зака Івана Шияна.
1784 р.
/ Одеський історич-
ний музей /

Запорозькі розваги
/ гравюра Т. Калинського /
70-ті роки XVIII ст.

Козак Мамай
/ народна картина /

дещто січовиків, їхній епікурейський погляд на життя. У їхній поведінці було присутнє розуміння тлінності багатства, мінливості долі, скороминучості людського життя. Запорожці часто демонстрували легковажність і непостійність, безтурботність і лінощі.

У запорожців помічалися контрастні зміни настрою. У поведінці козака-запорожця була присутня певна двоїстість: то він дуже веселий, жартівливий і цікавий, то дуже сумний, мовчазний, похмурий і неприступний.

Запорожці були охочі до жартів, вміли підмічати смішні риси в інших; їхня мова й вигадки були гострими й часто схожими на глузування. Не були вони чужі й меланхолії. Для своїх тимчасових і постійних жител запорожці обирали мальовничі місця. Любили вони усамітнюватися на високих скелях, у лісових пущах, на високих курганах і милуватися краєвидами, віддаватися тихим думам і роздумам.

Духовний світ запорожців

Козаки були цінувальниками пісень і музики, любили слухати кобзарів, нерідко самі складали пісень і бралися за кобзу. На Запоріжжі народилися танці гопак і метелиця.

На Січі були школи, майстерні по переписуванню книг. У школах навчали писати, читати, рахувати, співати по нотах, церковній службі. У 1770 р. січова школа була перенесена в с. Орловщину під Самарою.

Напівжартівливе “горілку п’єш?”, яке задавали при прийомі в козаки, було ні чим іншим, як світоглядним паролем, адже відомо, що Коран формально забороняв вживати алкогольні напої. Поширені уявлення про запорожців як заповзятих пияк не відповідають дійсності. Під час морських походів козакам суворо заборонялося вживати горілку. Порухення цієї норми вважалося одним з найсерйозніших

злочинів, і винного просто викидали за борт човна. Відомо, що кошовий Іван Сірко практично не вживав алкоголю й терпіти не міг п'яниць.

Однією з рис характеру запорізьких козаків була глибока, хоч і своерідна, релігійність.

Віра

У козацькому середовищі постійно жило розуміння того, що вони воюють на захист віри предків. Часто ведучи війни, запорізькі козаки велику надію покладали на Боже провидіння.

До січового товариства приймалися люди будь-якої національності, однак вони повинні були прийняти православну віру. Процедура ж перехрещення була досить простою, без будь-яких документальних підтверджень.

Про велику прихильність запорожців до церкви свідчать постійні відвідування ними богослужінь, багаті пожертви ченцям; часті заповіти, з огляду на близьку смерть, майна на користь церкви; численні пожертви і вклади у монастирі, січові й парафіяльні церкви, скити грішми, книгами, церковним одягом, посудом, іконами, хрестами, золотими та срібними злитками, іншими коштовностями. Майже кожен із простих козаків, уникнувши смерті на війні чи вилікувавшись від ран або хвороби, робив внесок до церкви. Загальною традицією було перед смертю давати частину свого майна у церкву "на помин козацької душі". Так само було заведено після повернення з військових походів ділити свою здобич на три частини й першу частину віддавати монастирям і церквам.

Серед запорожців завжди було немало людей, які сумлінно виконували християнські обов'язки. Козацька старшина і старі запорожці ходили до церкви щоденно по три рази. Серед запорізьких козаків існував звичай у мирний час двічі на рік вирушати "на прощу", тобто вклонятися святим місцям у монастирях – Самарському, Мотронинському, Києво-Печерському, Межигірському, Лебединському, Мошненському: першого разу восени, у вересні й жовтні, по закінченню промислового сезону, другого разу – перед постом на масницю. Особливою повагою у запорізьких козаків користувався Києво-Межигірський Спасо-Преображенський монастир, можливо, тому, що він був ставропігійним, тобто непідвладним Синоду й місцевому митрополи-

Запорозькі козаки
під час молитви
/ фрагмент ікони Покрови
Пресвятої Богородиці з січової
церкви XVIII ст. /
Одеський історичний музей

ту. Козаки робили великі грошові пожертви в цей монастир, брали участь у будівельних роботах, посилали в монастир цілі вози риби, солі, хутра, вина, дарували братії робочу худобу й коней. А багато хто з них після бурхливого життя закінчував свої дні в цій обителі.

У запорізького товариства був звичай не страчувати злочинців перед Великим постом, починати кожную важливу справу після молитви, звичай записувати вбитих у битвах у синодики чи пом'яники. Серед запорожців була поширена особлива повага до людей, що зналися на святому письмі.

Запорозькі козаки
під час молитви
/ фрагмент з січної ікони
Покрова Пресвятої
Богородиці /

Але побожність запорожців була далекою від будь-якого святенництва. Вони не надавали великого значення дотриманню всіх умовностей православної обрядовості, зовсім не заглиблювалися в богословські тонкощі; їхня віра ґрунтувалася швидше на почутті, ніж на розумі. У задоволенні своїх релігійних потреб вони часто відходили від канонічного порядку. Наприклад, під час морських виправ на ворога, дивлячись в очі неминучій смерті, вони, за словами козацької думи, “сповідалися Богу, Чорному морю і своєму отаману кошовому”. Запорізьке духовенство досить

вільно тлумачило написане в релігійних книгах, прагнуло, щоб зміст проповідей був зрозумілим парафіянам. Процедура виконання багатьох християнських обрядів на Запоріжжі дещо відрізнялася від тієї, що була поширена за межами Вольностей.

Козаки так часто використовували під час релігійних свят і виконання православних обрядів зброю, що можна говорити про існування своєрідного *культу зброї*. Козаки входили до церкви зі зброєю. При читанні євангелія всі козаки випростовувалися й до половини витягали шаблі з піхов на знак готовності захищати зброєю слово Боже від ворогів. Існував звичай, згідно з яким під час хрещення хлопця, що народився у запорізького козака, батько підсипав у купіль порох. Вважалося, що це загартовує козака змалку. Велику роль відігравала зброя і в поховальному обряді запорізьких козаків. Померлий перед тим, як його клали в домовину, лежав на лавці в повному козацькому вбранні, поруч з ним стояла зброя – піка і рушниця. Коли домовину з померлим запорожцем несли до церкви, за нею вели бойового коня в повному спорядженні – з сідлом, пістолями в кобурах, в’юками. На саму домовину клали шаблю, козацьку шапку і піку.

Щирість у молитвах, повага до святих поєднувалися в запорожців з вірою в характерників, чаклунів, знахарів, нечисту силу, різного роду прикмети, забобони.

Неординарними були і стосунки козацтва з духовними особами. Ставлення запорожців до більшості священників було скоріш рівноправним, ніж шанобливим. Серед духовних осіб, які служили при церквах Запорозьких Вольностей, було багато колишніх козаків. Крім того, деякі із запорожців, вирішивши присвятити себе служінню Богові, влаштували у малолюдних місцях скити і ставали пустельниками. Не маючи духовного сану, вони служили Богові згідно з власним розумінням. Таких священників козаки називали *дикими попами*.

Церква на Запоріжжі

Перша церква на землях запорізьких козаків була збудована близько 1576 р. на р. Самарі, на 26 верст вище містечка Стара Самара – це була церква Св. Миколая. У 1602 р. вона була перетворена на Самарський Пустельно-Миколаївський монастир. З цього часу протягом свого існування запорізьке козацтво влаштувало на своїх землях близько 60 церков, не рахуючи каплиць, скитів і молитовних ікон. Причому лише шість з них виникли протягом XVI–XVII ст. Переважна більшість була збудована у XVIII ст., особливо в 40–70-х рр.

У Чортомлицькій і Підпільненській Січах були красиві і багаті церкви Покрови Богородиці. Січова церква відзначалася багатством церковного начиння: царські врата були відлиті з чистого срібла, ікони сяяли золотими шатами, а лики святих були писані кращими візантійськими художниками, священничі рясни шиті щирим золотом, священні книги – в масивному сріблі з коштовними каменями. Богослужіння виконувалося щодня. Під час служби запорожці поводитися дуже статечно, у церкві ставали відповідно до чинів. При богослужінні козаки особливо любили пишність і урочистість, для чого утримували цілий хор. Крім повсякденної служби, у запорожців завжди служили соборні панахиди і спеціальні сорокоусти по померлих воїнах як у січовій, так і в парафіяльних церквах.

Запорожці в більшості випадків з повагою ставилися до релігійних споруд і сумлінно виконували християнські обов'язки. Особливо цим відзначалася запорізька старшина і перестарілі запорожці. У той же час козаки інколи порушували правила поведінки в церкві, з'являлися на служби напідпитку і навіть вчиняли бійки і кровопролиття в стінах храму. Далеко не всі козаки суворо дотримувалися посту.

Церкви Запоріжжя, крім задоволення християнських потреб, виконували цілий ряд інших функцій. При них діяли школи. Церкви були місцем, перед яким і в якому козаки проводили свої ради. Тут

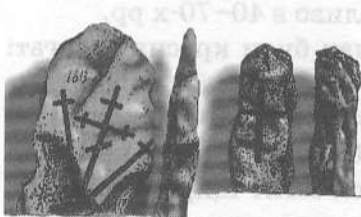
проходило обрання запорозького керівництва, зустрічалися поважні гості, зачитувалися важливі укази та повідомлення. У запорізькій січовій церкві під святим престолом зберігалася скриня з військовими клейнодами.

Запорізькій Січі у XVII–XVIII ст. належали два монастирі – Успенський Заорільський Нехворощанський на р. Орелі поблизу Нехворощі та Миколаївський Самарський на р. Самарі неподалік слободи Новоселиці-Половиці (нині м. Новомосковськ) Це були невеликі, але дуже шановані козаками обителі, що мали дерев'яні соборні храми, дзвіниці, трапезні, келії, господарські будівлі.

Козацькі поховання

Якщо козак умирав у Січі, то його ховали на спеціально відведеному біля кожної Січі цвинтарі. Якщо він умирав у зимівнику чи бурдюзі, його ховали десь на схилі глибокої балки, біля гирла ріки, біля мальовничого озера чи серед відкритого високого степу. Цвинтарі влаштовувалися також біля козацьких сіл і слобід.

Померлих ховали у повному козацькому вбранні та при зброї. На могилі нерідко ставили кам'яного хреста з відповідним записом і виставляли білий прапор на знак бездоганної чистоти померлого лицаря.

Намогильні камені
з козацького цвинтаря
/ біля фортеці Кодак
на Дніпропетровщині /

Всупереч поширеному романтичному уявленню, що козаків ховали під високими могилами, археологічні дослідження показують, що здебільшого вони своє останнє пристанище знаходили на цвинтарях, згідно з християнським обрядом. Відомі лише окремі поодинокі випадки, коли над козацькими похованнями насипалися кургани: над похованням кошового отамана Івана Сірка біля Чортомлицької Січі, над могилою кошового Костя

Гордієнка на Кам'янській Січі, над братської могилою козаків, які полягли в битві під П'яткою у 1593 р.

Козаків ховали за християнським звичаєм. Ніякі речі в могилу не клали, за винятком натільного хреста на грудях. Коштовності свої козаки перед смертю зазвичай заповідали на церкву. Козацькі могили мали намогильні кам'яні плити чи кам'яні хрести.

Питання до уроку

1. Чи є підстави говорити про запорожців як про безвірників і п'яниць?

2. Як ви думаєте, завдяки чому суперечливі риси козацької вдачі могли поєднуватися в одній людині?
3. Які елементи давнього запорізького побуту збереглися до наших днів?

Документи

Г. Боплан про життя, побут і звичаї козаків

Говорячи про відважність козаків, не зайвим буде сказати, які їхні вдачі і заняття. Отже, ви будете знати, що серед цього народу взагалі зустрічаються люди досвідчені в усіх ремеслах, потрібних для людського життя...

Вони грецької релігії, яка зветься їхньою мовою руською. У великій пошані в них їхні свята й пости, яким вони присвячують вісім або дев'ять місяців на рік, відмовляючись на той час від уживання м'ясної їжі...

Вони дотепні і проникливі, вигадливі і щедрі, без хитрості і не прагнуть до великих багатств, але найбільше шанують свою вольність, без якої не хочуть і жити. Ось чому вони такі схильні до заколотів і повстань проти державців країни, коли почувають себе гнобленими з боку тих; через те рідко минає 7 або 8 років без того, щоб вони не бунтували або не повставали проти державців...

Вони мають дуже міцну будову тіла, легко переносять спеку й холод, голод і спрагу; невтомні на війні, відважні, мужні чи, скоріше, сміливі настільки, що не беруть свого життя...

Мало хто з козаків умирає від хвороби, хіба лише в дуже похилому віці; більшість з них умирає на полі честі, вбиті під час воєн...

Терміни для запам'ятовування

Побратимство – традиція встановлення братських стосунків між козаками на Січі.

Похідна церква – пересувна споруда для відправлення служби в походах, на стожових постах. Робилася з грубого полотна і нагадувала намет.

Ментальність – колективна психологія, особливості світогляду і характеру.

Епікурейство – слідування етичному вченню давньогрецького філософа Епікура (341–270 рр. до н. е.), яке найбільшою цінністю вважало духовне та інтелектуальне задоволення, а метою життя визначало отримання якнайбільшої радості.

Уроки 11–12 Запоріжжя в часи Нової Січі

Пригадайте:

- ◆ Хронологічні рамки існування Нової Січі.
- ◆ Військово-адміністративний устрій запорізького козацтва в період Нової Січі.
- ◆ Зміст політики царського уряду в Південній Україні в середині і другій половині XVIII ст.

Межі Запорозьких Вольностей у період Нової Січі

Межі Вольностей запорізьких козаків у різний час і за різних обставин постійно змінювалися. Причому лише в межовому записі 22 жовтня 1705 р. між Росією і Туреччиною ми вперше зустрічаємося з точним і більш-менш детальним визначенням кордонів володінь запорізьких козаків.

За цим документом південно-західний кордон іде спочатку рікою Південним Бугом, трохи нижче річки Ташлик повертає на схід і, пересікаючи річки Мертві Води, Єланець, Інгул, Висунь і Інгулець, направляєтся до гирла ріки Кам'янки; а південно-східний кордон – від гирла річки Кам'янки по Дніпру до того місця, де в нього вперше впадає ріка Конка, потім проти течії Конки, над верхів'ями річок Бердинки, Середньої Берди, Крайньої Берди, а потім по Берді до її гирла в Азовське море.

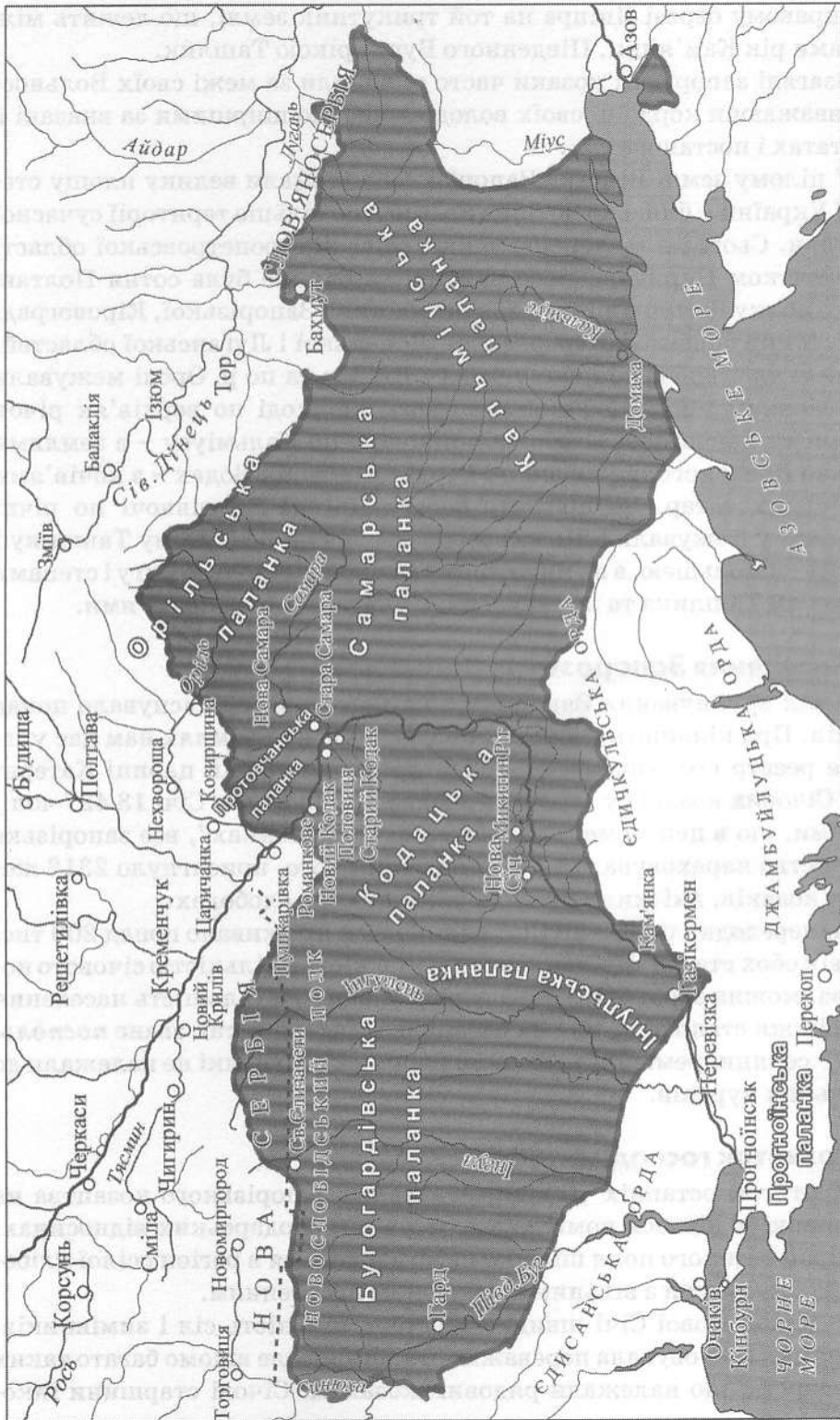
Ці межі уточнюються в Прутському договорі 1711 р. між Росією і Туреччиною.

Вони мали такий вигляд: від Азовського моря на північ до половини течії ріки Орелі, звідти до гирла Орелі, потім пересікає Дніпро і понад правим берегом вгору до містечка Крилова, потім по верхів'ях рік Ірклія, Інгульця, Інгула до верхів'їв річки Висі і далі по ріці Синюсі до її впадіння в Південний Буг.

З 1743 р. починається наступ царизму на Запорізькі Вольності, внаслідок чого відбувається зменшення їх території. З 1751 р. межі Вольностей запорізьких козаків також значно скоротилися внаслідок виділення певної їх частини під поселення прибулих у Росію сербів і румунів та утворення так званих Нової Сербії та Слов'яносербії.

У 1766 р. з правого боку Дніпра межі запорізьких Вольностей визначались так: від Південного Бугу до гирла ріки Самоткані, потім по Дніпру до гирла ріки Кам'янки і далі через річки Інгулець, Висунь, Інгул, Громоклію, Єланець, Солону, Мертвовод, Гарбузинку, Ташлик до Бугу. З лівого боку Дніпра кордон ішов від гирла ріки Конки вгору по Дніпру до гирла Самари, потім Самарою до ріки Конки і далі Конкою до її впадіння у Дніпро.

У 1774 р. після миру Росії з Туреччиною у Кючук-Кайнарджі володіння запорізьких козаків по лівому березі Дніпра збільшилися на велику ділянку землі навпроти колишньої турецької фортеці Кінбурн,

Вольності Війська Запорізького в період Нової Січі

а на правому березі Дніпра на той трикутник землі, що лежить між гирлами рік Кам'янки, Південного Бугу і рікою Ташлик.

Взагалі запорізькі козаки часто виходили за межі своїх Вольностей, вважаючи кордони своїх володінь значно ширшими за вказані в трактатах і постановах.

У цілому землі Війська Запорізького займали велику площу степової України – близько 80 555 тис. км², що більше території сучасної Молдови. Сьогодні це терени майже всієї Дніпропетровської області (за винятком Царичанського району, де раніше була сотня Полтавського полку Гетьманщини), значна частина Запорізької, Кіровоградської, Миколаївської, Херсонської, Донецької і Луганської областей. Ці землі на півночі по лівому берегу Дніпра та по р. Орелі межували зі Слобожанщиною та Гетьманщиною, на сході по верхів'ях річок Самари та Вовчої – зі Слобожанщиною, а по Кальміусу – з землями Війська Донського, на півдні по Берді і Кінських Водах – з кочів'ями ногайських татар, по правому берегу Дніпра на півночі по річці Омельнику межували з Новосербією, на заході по Сухому Ташлику і Синюсі – з Польщею, а на південному заході і півдні – по Бугу і степами між устям Ташлика та по Інгульцю – з татарськими кочів'ями.

Населення Запорізьких Вольностей

У рік зруйнування Запоріжжя на його території існувало понад 150 сіл. Про кількість населення на запорізьких землях нам дає уявлення реєстр козаків, які в 1762 р. присягали новій цариці Катерині II. Січових козаків у момент присяги перебувало в Січі 13 427 чол., а з тими, що в цей момент перебували “по паланках”, все запорізьке товариство нараховувало 17 969 чол. Крім того, присягнуло 2312 жонатих козаків, які жили по своїх зимівниках і слободах.

Напередодні ліквідації Січі на її землях проживало понад 200 тис. чоловік обох статей. Порівнявши цю кількість з кількістю січового козацтва, можна зрозуміти, що в період Нової Січі більшість населення Запоріжжя становило вже не козацьке воїнство, а так зване *поспольство* – селяни, ремісники, промисловці, наймити, які не належали до козацьких куренів.

Розвиток господарства

Протягом останніх 40 років існування запорізького козацтва на Запоріжжі відбулася помітна еволюція в господарських відносинах. Цей край з Дикого поля швидко перетворювався в регіон осілої хліборобської культури з вільним селянським населенням.

У період Нової Січі швидко зростала кількість сіл і зимівників. Зимівники засновувала переважно старшина, але відомо багато таких господарств, що належали рядовим козакам. Січові старшини інко-

ли мали по кілька зимівників: Це були досить заможні фермерські господарства. Все більша частина козаків, оженившись, селилася на хуторах і в слободах, де зосереджувалася на веденні господарства. Наростав притік на Запоріжжя селян (*посполитих*), які, осідаючи в слободах, ставали підданими Війська Запорозького, сплачували податки і виконували повинності, проте зберігали повну свободу. Поширеним явищем стало застосування найманої робочої сили. На більшості козацьких зимівників кількість наймитів становила 2–5 чоловік, на великих зимівниках – до 19, а на окремих зимівниках їх налічувалося понад 40.

Активне господарське освоєння степів дозволило Кошу відмовитися від закупівлі хліба, а згодом навіть продавати свій хліб за кордон. Завдяки розвитку землеробства Запоріжжя позбувалося економічної залежності від центральної влади. Це не могло не турбувати російський уряд, який втрачав контроль над Вольностями і прагнув будь-що утримати Запоріжжя в залежному становищі.

Все гостріше відчувалася різниця у майновому стані козаків. Окремі козаки вже володіли значними багатствами. Особливо багато заможних людей було серед старшини. Наприклад, останній кошовий Петро Калнишевський збудував своїм коштом чотири церкви; з опису його майна, конфіскованого після арешту господаря, виявилось, що Калнишевський мав готівкою 50 тис. крб. і кілька сот червінців, крім того, 639 коней, понад 1 тис. голів рогатої худоби і 14 тис. овець і кіз. Військовий писар Глоба мав близько 30 тис. крб. грошей, 889 голів рогатої худоби і більше 12 тис. овець і кіз. Та й інша старшина і навіть рядові козаки володіли великою кількістю коней, худоби, зброї, одягу й усякого рухомого майна, запасами збіжжя.

Значно повільніше розвивалася промисловість, але й вона виявляла ознаки поживлення. Головними центрами ремесел були Січ і міста-паланки. У козака Дерев'янківського куреня Лазаря Глоби було 3 водяних млини і сукновальня. З виробленого тут сукна 15 кравців Глобиної артілі у Новому Кодаку шили одяг на продаж.

Курінний устрій

Запорізька козацька громада поділялася на курені. Їх число у період Нової Січі становило 38.

Курінь був основною адміністративно-господарською та військово-організаційною одиницею Запорізької Січі. Він організовував відбування козаками гарнізонної та сторожової служби. У відповідності з наказами курінь по чергово направляв козаків на службу. Курінними отаманами розв'язувалася переважна більшість суперечок, які виникали між козаками. Курінь брав засуджених козаків на поруки, компенсував заподіяну ними шкоду.

Запорожець XVIII ст.
/ літографія Р. Жуковського /
Перша половина XIX ст.

Важливою була роль куренів і в господарському житті Запорізької Січі. На щорічному розподілі угідь Війська Запорозького вони представляли своїх козаків. У власності куренів були рибальські промисли, землі для полювання, толоки для випасання худоби, комори, шинки, господарські будівлі, лавки та будки на січовому базарі, човни тощо. Крім того, курені отримували належну козакам частку грошового і хлібного жалування, податків та інших прибутків Коша. Козаки одного куреня, перебуваючи на Січі, спільно харчувалися та жили, а в курінних скарбничках зберігали своє майно.

Значення куреня в житті запорізьких козаків і їх пошана до нього були такими великими, що колишній кошовий міг не згадати про старшинську посаду, яку займав у минулому, але обов'язково вказував на свою приналежність до певного куреня. Авторитет курінного отамана важив дуже багато.

Паланки

Зпорозькі Вольності поділялися на паланки – адміністративно-територіальні одиниці. До 1768 р. їх було 5 – Бугогардівська, Перевізька, Кодацька, Самарська й Кальміуська. З 1768 р. додалося ще дві – Орільська і Протовчанська. У документах згадуються ще й Прогноїнська та Барвіностинківська.

“Паланка” в буквальному перекладі з турецької мови означає невеличку фортецю, у якій розміщувався нечисленний гарнізон. На Запоріжжі паланкові містечка – центри паланок – теж називалися паланками. Таке містечко було садибою з різними будівлями, яка обгороджувалася палісадом. Тут розміщувалася адміністрація цієї паланки й невеликий військовий загін.

На чолі кожної паланки стояв паланковий полковник, який обирався на козацькій раді і затверджувався Кошем. Кожна паланка мала свою печатку. Паланкова адміністрація здійснювала повний контроль над певною територією.

Адміністрація кожної паланки мала свою особливу печатку, на якій були відображені паланкові герби. На паланкових гербах зображені степові тварини та птахи (лев, кінь, сарна, олень, орел), зброя (шабля, спис, стріла), космічні символи (сонце, місяць, зірки).

Паланки, у свою чергу, поділялися на *отаманства*, кожне з яких об'єднувало по кілька поселень. Отаманствами керувала обирана місцевою громадою старшина, яка відповідала за порядок, збирала податки і вела зносини як з керівництвом паланки, так і безпосередньо з Кошем.

Напередодні ліквідації Запорізької Січі всього паланок було вісім, причому три з них розташовувалися на правому боці Дніпра, а п'ять – на лівому.

Бугогардівська паланка займала степи між лівим берегом Південного Бугу і правим берегом Інгульця з одного боку та Дніпром з другого. Її площа становила 20 984 км². У її межах було 373 зимівники. Крім того, тут були села Соколи, Вербове, Балацьке, Мигія, Корабельне, Громоклія та ін. Центром паланки був Гард. Від інших паланок Бугогардівська паланка відрізнялася своєю чітко вираженою господарською спеціалізацією: тут переважали рибальство та мисливство. Також тут були кращі рибні заводи запорожців. Тутешні землі були не дуже родючими, і мешканці обробляли їх у мізерній кількості.

Інгульська, чи Превізька, паланка була розташована між Дніпром і Інгульцем. Її площа дорівнювала 9 781 км². Нині ця територія належить до Херсонської області. Центром паланки було або село Перевізка, біля правого берега Дніпра, на дві версти вище гирла Інгульця, або село Кам'янка при впадінні р. Кам'янки в Дніпро, де була Кам'янська Січ. Окрім того, тут були ще й такі села: Білі Криниці, Давидів Брід, Блакитне, Осокорівка, Тернівка, Ракова та ін. Щільність населення у паланці була не дуже високою. Землеробство було слабо розвинене. Разом із Бугогардівською та Кальміуською паланками Перевізька паланка була найважливішим центром рибальства. На її території існувало кілька рибних заводів. Іншим джерелом прибутків жителів паланки було збирання *мостового* (платні з проїжджих купців, торговців, чумаків за перевіз через Інгул та інші ріки).

Кодацька паланка простягалася широкою смугою уздовж правого берега Дніпра від Мишуриноного Рогу до самої Січі. Зі сходу вона обмежувалася Дніпром, з півдня – р. Базавлуком і верхів'ям Інгульця, з півночі – р. Тясмином, а на заході вона виходила до верхів'їв рік Домоткані, Самоткані і Саксагані. Вона мала досить значну територію площею 12 092 км². Центром її було місто Новий Кодак. Новий Кодак мав потужні фортифікаційні укріплення та власну канцелярію з сильним гарнізоном; крім того, тут мешкали 673 родини “посполитих козаків”. Новий Кодак був значним торговим центром, де відбувалися ярмарки. Крім того, у Кодацькій паланці були села Старий Кодак, Половиця, Микитине, Кічкас, Біленьке, Тарасівка, Медовець, Кемликівка, Набоківка, Тарамське, Карнаухівка, Тритузне, Романкове, Бородаївка, Мишурин Ріг, Комісарівка, Лихівка, Томаківка. Тут також нараховувалося понад 800 зимівників. Це була одна з найбільш залюднених і економічно

розвинених частин Запоріжжя. З 1750 р., після заснування Нової Сербії і Новослобідського козачого поселення, територія Кодацької паланки значно скоротилася.

Самарська паланка лежала по обидва боки ріки Самари. Центром її було місто Самар або Новоселиця (тепер м. Новомосковськ). Крім того, у ній були села Чаплі, Піщана Самар, Переметівка, Кам'янка, Сокольський редут, Бригадирівка, Ревівка, Бардаківка, Адамівка, Пишнівка, Військове, Чернече та ін. Також тут нараховували 1158 зимівників.

Орільська паланка була розташована в північній частині лівобережних володінь Війська між верхів'ями річок Оріль і Самара, на територіях нинішніх Новомосковського і Павлоградського районів Дніпропетровської області. Її центром було селище Козирщина. Крім того, у ній були села Чаплинська Кам'янка, Гупалівка, Прядівка, Калантаївка, Пушкарівка й Байбаківка і понад 200 зимівників. Це була одна з найосвоєніших і найзаселеніших територій Запорозьких Вольностей.

Протовчанська паланка розташовувалася по річках Протовчі й Орелі й мала територію близько 40 00 км². Її центр був у селі Личкові. Крім того, у ній були села Перещепине, Котівка, Чернеччина, Петриківка, Китай-город, Могилів, Кільчень, Курилівка, Плеса, Черноухівка, Василькове, Грузинівка, Полковнича, Судіївка, Сердюківка, Шугліївка, Климівка, Семенчинівка, Балабанівка, Горбулівка, Половнищине, Проданівка, Галушківка, Одарівка, Цеглувата, Сирківка, Лебединці. Тут також нараховувалося біля 1100 зимівників.

Кальміуська паланка знаходилася між річками між Вовчою, Кальміусом і Азовським морем. З 1754 р. центром паланки стає фортеця Кальміус, збудована на місці городища Домахи біля самого гирла річки при її впадінні в Азовське море. У ній було відомо два села – Ясинувате й Макарове та понад 60 зимівників. Кальміуська паланка здійснювала захист запорозьких промисловців, які ходили по сіль на Бердянське озеро і провадили риболовство на косах Азовського моря та тутешніх річках, від донських козаків і ногайців, з якими весь час конфліктували запорожці за угіддя. Земля тут вважалася найгіршою з усіх земель Запорозьких Вольностей, а тому майже не оброблялася. З ліквідацією у 1775 р. Запорізької Січі Кальміуську паланку було перетворено у Кальміуський повіт Азовської губернії. Фортеця Кальміус стала зватися містом Павловськом, а з 1780 р. – Маріуполем. У 1784 р. Кальміуський повіт був перейменований у Маріупольський. Частина земель розформованої Кодацької паланки входила також до складу Олександрівського та Бахмутського повітів.

Прогноїнська паланка розташовувалася на лівому березі Дніпровського лиману, на 35 верст вище кінця Кінбурнської коси. Центром її був Прогноїнськ (тепер с. Геройське Голопристанського району Херсонської області). Тут стояв передовий запорізький пост, що спостерігав за рухом татар у Криму й турків в Очакові

Печатки
запорізьких
паланок:

- 1 – Кодацької; 2 – Перевізької;
3 – Самарської; 4, 5 – Бугогардівської;
6 – Прогноїнської;
7 – Протовчанської;
8 – Орільської; 9 – Кальміуської

й охороняв усіх посланців, солепромисловців, купців, які їхали через південну окраїну Запорозьких Вольностей в Очаків, Прогній і Крим. Озера Прогноїнської паланки запорожці вважали своєю власністю й вивозили з них багато солі в Україну й Польщу.

Архів Коша Запорізької Січі

Центром січової адміністрації, господарем усіх Вольностей виступав *Запорізький Кіш* – своєрідний старшинський уряд з відповідними службами. У ході своєї діяльності по управлінню військом і підвладними територіями Кіш вів різноманітну документацію – укладав *компуту* (списки) козацьких куренів; вида-

вав *атестати* про належність до козацького куреня, *паспорти* для козаків, що віддалялися у свій хутір чи виїжджали у відрядження, *ордери* на здійснення певних дій; у численних *переписах, реєстрах, відомостях, описах* зберігав дані про кількість дворів, хат, худоби, майна в селах, слободах, селищах, зимівниках кожної з паланок; отримував *рапорти, донесення, журнали ревізій* з відомостями про стан господарства; листувався з центральними установами сусідніх держав. Російському уряду надсилалися *прошення, чолобитні, петиції* з питань одержання щорічного “хлібного і грошового жалування”, вирішення земельних справ. Царським вельможам через послів передавалися листи, а їхні копії з реєстрами подарунків для них залишалися при січовій канцелярії.

Окремі справи архівного фонду показують наступ царського уряду на автономні права Запорізької Січі. Деякі справи були заведені з приводу втручання у внутрішні справи Запоріжжя та свавілля начальника царського гарнізону, що був встановлений для контролю і догляду за запорізьким козацтвом з боку уряду. Значну частину архіву складають справи про так звану “земельну боротьбу” Запоріжжя проти захоплення українською лівобережною і слобідською старшиною та російськими поміщиками запорізьких земель, створення царським урядом за рахунок земельних володінь Запорізької Січі військових поселених полків з іноземців, що переходили в Росію, а також побудову на цих землях Дніпровської оборонної лінії.

У результаті діяльності Коша відклався цілий комплекс документів. Всі вони були конфісковані під час ліквідації Нової Січі у 1775 р. Згодом вони опинилися у розпорядженні коменданта Новосіченського ретрашемента, потім – у фортеці Св. Єлисавети, нарешті в повітовому

суді м. Катеринослава. За ініціативою новоросійського генерал-губернатора М. С. Воронцова у 30-ті рр. XIX ст. архів Коша був переведений в Одесу як культурна цінність. Упорядкуванням і вивченням архіву в цей час займався А. О. Скальковський. У наші дні архів Коша становить собою один з фондів Центрального державного історичного архіву України (м. Київ), складається з 374 справ, що містять близько 40 тис. аркушів і охоплюють 1734–1775 рр., і є важливою документальною базою для вивчення історії Запоріжжя.

Документи фонду, незважаючи на те що частина їх безповоротно загинула ще до революції, дають змогу відтворити досить повну картину життя Запоріжжя за часів Нової Січі.

Церковний устрій

У 60–70-х роках XVIII ст. на Запоріжжі налічувалося, за неповними даними, 44 церкви, 13 каплиць, 2 скити й одна молільна ікона в 53 селах і урочищах.

Близько 1760 р. на Запоріжжі було утворене так зване *Старокодацьке духовне намісницьке правління* – церковна установа, створена з метою посередництва між київським митрополитом і Кошем. Розташовувалось воно у м. Самарчику. До компетенції правління входила участь у процедурі заснування церков; контроль за виконанням запорозьким духовенством розпоряджень митрополитів та Синоду; інформування митрополита про стан церков і духовенства на Запорожжі; участь у розв'язанні суперечок між запорізьким козацтвом і духовенством. На практиці Старокодацьке правління в більшій мірі залежало від запорожців, ніж від київського митрополита. Це зумовлювалося матеріальною залежністю правління від подавань козаків; виконанням Кошем функції нагляду за покірністю підлеглих старокодацькому наміснику. Крім того, головним священиком правління, “хрестовим намісником” був Григорій Іванович Порожня – колишній запорізький старшина. Старокодацьке правління було скасоване в січні 1777 р.

Троїцький собор у Новомосковську

У місті Самарі, що звалось ще Новою Самарою, Новоселицею, а пізніше стало Новомосковськом, перша церква була збудована після 1734 р. Згодом тут облаштувалося запорізьке Старокодацьке духовне намісницьке правління. Стара церква на той час уже була “ветха”, тому у 1773 р. було вирішено збудувати нову.

Для будівництва нової церкви у м. Самарі запросили майстра Якима Погребняка, родом із села Водолагів Харківської губернії. Наглядали за будівництвом відставний запорізький суддя Антон Головатий і кошовий отаман Іван Чепіга.

Усю церкву, крім кам'яного фундаменту, будували з дубового й соснового дерева, доставленого з сусіднього Самарського лісу, складеного за допомогою тиблів, тобто дерев'яних кілків між колодами, і замків, тобто особливим чином вирізаних зчеплень на кінцях колод. Висотою він був у 31 сажень, перерізом у 58 сажнів.

Будівництво храму, крім бокових іконостасів, було завершено в 1778 р., і в тому ж році, 13 травня, церкву освятили. 30 серпня 1780 р. були освячені й бокові престоли храму.

Храм вийшов таким красивим і розкішним, що вважався дивом на все Запоріжжя. Хоча архітектура його проста: у нього немає ні колон, ні зовнішніх прикрас. Храм був обшитий шалівкою, пофарбованою білим кольором. Купол був пофарбований у зелене. Стіни зсередини і склепіння були розписані картинами релігійного змісту. Високий, до склепіння, іконостас був прикрашений чудовим різьбленням і живописом, з додатком срібних позолочених шат і витонченої інкрустації.

Згодом біля собору окремо була збудована дзвіниця, найбільший дзвін якої важив 262 пуди й 24 фунти.

Взаємини з татарами

У період Нової Січі суттєво змінювався характер взаємин запорізького козацтва з його сусідами татарами й ногайцями. У XVIII ст. ногайці вже перейшли до напівосілого способу життя, і зіткнення їх з християнськими народами перейшли в площину звичайних сусідських конфліктів.

У періоди, коли Росія і Туреччина не затівали воєн, запорожці демонстрували вміння знаходити спільну мову з татарами навіть у найдратівливіших питаннях. Поступово вироблялися механізми саморегуляції прикордонних взаємин, впроваджувалися взаємоприйнятні форми мирного співіснування. Для розв'язання прикордонних конфліктів у Крим посилалися запорізькі делегати, щоб співставити розміри взаємних претензій і компенсувати суму-різницю.

Троїцький собор
в м. Самарі (Новомосковську).
Збудований в 1773–1779 рр.
/ мал. О. Сластіона /

Російський уряд поспішив поставити козацько-татарську дипломатію під свій постійний контроль і втиснув їх у форму *Комісій щодо розв'язання взаємних претензій козаків з татарами*. Комісії 1749, 1752, 1753–1754, 1760, 1763, 1764–1765, 1768 рр. заповнили всю історію запорізької дипломатії між двома російсько-турецькими війнами (1735–1739 і 1768–1774 рр.).

Беручи участь у розгляді взаємних запорізько-татарських претензій, російський уряд не стільки прагнув захистити своїх підданих від образ і утисків, скільки добивався власних зовнішньополітичних цілей. Робота комісій регулювалася указами Сената чи Колегії іноземних справ. Безпосереднє керівництво здійснювала канцелярія київського генерал-губернатора. Кошу Запорізькому у роботі комісій відводилася другорядна роль – складання реєстрів козацьких претензій, розшук звинувачуваних і награбованого, подання в комісію доказів і свідків. Реальним результатом діяльності комісій був всього-навсього обмін реєстрами скарг.

Академіки на Січі

У XVIII ст. Запоріжжя інтенсивно вросло в структури європейської цивілізації. Запорізький Кіш вів справжню повномасштабну дипломатію з монаршими дворами кількох великих країн. Запорізьке козацьке військо брало участь у повномасштабних воєнних діях у складі російської армії в ході російсько-турецьких воєн 1735–1739 та 1768–1774 рр. Швидко зростали обсяги міжнародної, у тому числі транзитної, торгівлі. Частими гостями тут були дипломати, вище духовенство, офіцери, представники великого купецького капіталу. Врешті Запоріжжя потрапило також у поле зору вчених, яких приваблювали простори незайманої природи, колоритні постаті запорожців, незбагненна життєва сила козацької організації, самотність козацьких звичаїв і законів, специфіка місцевого побуту.

Цінні відомості про козацьке Запоріжжя зібрав *Олександр Іванович Рігельман* (1720–1787) – військовий інженер, топограф, генерал-майор російської армії. У 1741–1743 рр. він жив на Запоріжжі, виконуючи роботу по розмежуванню земель з Туреччиною і Кримом. Вийшовши у відставку, написав працю з історії українського козацтва “Летописное повествование о Малой России и ее народе и казаках вообще”. Ідеологічно він відбивав позиції царизму, запорожців вважав розбійницькою ватагою, що мандрувала з місця на місце, а скасування запорізького козацтва і зруйнування Січі вважав давно назрілим і справедливим заходом. Однак завдяки фаховому досвіду військового інженера О. І. Рігельман склав змістовні описи краю.

У 1770 р. на Січі побував *Христофор Ейлер* – син відомого математика Леонарда Ейлера, генерал-майор російської армії, астроном,

метеоролог і картограф. Академічна астрономічно-геодезична експедиція, якою він керував, пройшла маршрутом Кременчук – фортеця Св. Єлизавети – Нова Січ – Нові Кодаки – Самара – Переволочна – Кременчук – Київ – Борзна – Батурин – Глухів. Для визначення географічних координат Січі Х. Ейлер з 2 липня по 4 серпня 1770 р. проводив астрономічні спостереження. Запорожці на знак поваги до вченого прийняли його в число почесних товаришів Кушівського куреня Запорозької Січі.

Незабаром після зруйнування Січі, у 1781–1782 рр. на Запоріжжі побував академік Петербурзької академії наук, природознавець **Василь Федорович Зуєв**. Він досліджував Північне Причорномор'я (територію між Бугом та Дніпром), яку Росія захопила після російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Згодом В. Ф. Зуєв видав книгу “Путешественные записки от Санкт-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 г. ”. Йому також належить цікавий твір про рибальство та інші промисли на Запоріжжі – “О бывших промыслах запорожских казаков, а наипаче о рыбном”.

Питання до уроку

1. *Орієнтуючись на карту, приготуйте розповідь про межі земель запорізьких козаків в період Нової Січі.*
2. *Простежте по карті межі запорізьких паланок. Визначте, до якої паланки входила колись територія вашого населеного пункту.*
3. *На які категорії можна розділити населення Запоріжжя цього часу?*
4. *Як змінилося життя на Запоріжжі в період Нової Січі в порівнянні з XVI і XVII ст.?*
5. *Який характер мали козацько-татарські відносини в період Нової Січі?*
6. *Поясніть, яку роль у козацько-татарських відносинах відіграв російський уряд.*

Документи

1. З нарису О. М. Апанович “Архів Коша Запорозької Січі”

На Запоріжжі, куди прибували втікачі, існував звичай надавати їм нові прізвища, щоб поміщики не могли їх розшукати. Збереглися лише імена. Та й козаки з Гетьманщини, як і лівобережні старшини, які перебували певний період на Січі, на цей час заміняли свої прізвища на прізвиська. І тому Бугаєвський прозивався Гунею, Сулима – Медведем, Мальований – Вірменком та ін.

Отже, коли по всій Україні вже в середині XVII ст., як вважають учені, прізвища стабілізуються, то на Запоріжжі ще й у другій половині XVIII ст.

відбувається процес утворення і формування українських прізвищ, а курінні списки та інші документи архіву дають можливість вивчати джерела й умови виникнення українських прізвищ. Запорожці, придумуючи прізвища, виявляли словесну творчість, гумор і винахідливість. У курінних списках відбився цілий шар культури: історія, демографія, етнографія, економіка, соціальні й національні відносини, побут і звичаї українського народу, розкриваються несподівані грані й аспекти історії запорозького козацтва. Наочно можемо переконаватися в широких міжнародних зв'язках і в інтернаціоналізмі Запорозької Січі, де збиралися представники різних націй, народностей. Отже, на Запорожжі багато козаків одержали прізвища Лях, Полулях, Гуржуй, Гуржий (так у XVIII ст. в Україні називали грузинів), Сербин, Литвин, Вірменко, Циганко, Московит, Турчин, Волох, Молдовин, Гуцул, Угорець та ін. Закріплювалася за новим козаком нерідко назва місцевості або міста, села, звідки прибував втікач: Бершадський, Калміуський, Калницький, Кодацький, Киянин, Криловський, Лебединець, Миргородський, Ніжинець, Полтавський, Самарський, Самарець, Сибірський, Ставицький, Сумський, Чугуєвець та ін.

За прізвищем, наданим на Січі, можна дізнатися про поширені в Україні ремесла, промисли та про характер військової, торговельної діяльності, чим саме займалися прибульці – Сердюк, Гардовий, Гуртовий, Купчин, Крамар, Кантаржій, Дегтяр, Стаднюк, Свинар, Садовничий, Саловар, Саловоз, Стороженко, Солдат, Слюсар, Скляр, Стельмах, Порожня, Байдала, Попович, Кумпан, Караван та ін. Значну, цікаву, найбільш творчу групу складають такі прізвища, у яких закладена характеристика особливостей зовнішнього вигляду, вдачі, властивостей поведінки запорозьких козаків. Спостерігалось найбільш типове, промовисте, що впадало в очі, для його визначення вишукувалося найвлучніше слово, яке по суті змальовувало зовнішній чи внутрішній портрет особи: Головатий, Головка, Чуб, Зуб, Зубатий, Зубенко, Ніс, Носань, Носенко, Губа, Губенко, Борода, Усатий, Синегуб, Косий, Косач, Остроух, Шрам, Горбоніс, Кучера, Сухий, Сторчак, Спичак, Старий, Череватий, Великий, Сіроух, Похила, Лантух, Рябий, Рясний, Сморчок, Крючок, Білий, Білан, Чорний, Чорномаз, Стуконіг, Блакитний, Писанка, Сірокий, Салогуб, Стовбур, Стражак, Сліпий, Слинько, Статечний, Немилостивий, Нещадний, Хижняк, Святий, Велегул, Хмара, Бистрий, Бистрицький, Біда, Круть, Побігайло, Легкоступ, Циподрига, Свистун, Швидкий, Сновида, Покотило, Холодний, Шморгун, Собачийсин, Скупий, Спорник, Суперека, Солодкий, Горкуша. Помічаючи схожість якоюсь рисою з представниками фауни, особливо птахів, і флори, запорозькі козаки називали своїх нових товаришів: Сич, Сова, Сорока, Синиця, Ворона, Снігур, Голуб, Лелека, Селезень, Кулик, Шпак, Чайка, Орлик, Таран, Таранець, Соболь, Шкапа, Чалий, Сивокотило, Сивокінь, Куц, Лоза та ін.

Запорожці іноді надавали іронічні прізвиська, які виражали не справжню ознаку, а її протилежність. Малютою, Малюком називали високу людину, а Махиною – невеличного зросту.

Пори року, дні тижня, мабуть, коли з'являлися на Січі втікачі, відбилися у новостворених прізвиськах – Зима, Засуха, Понеділок, Середа, Субота, Вечірній та ін. Джерелом для прізвиськ був одяг – Свита, Столата, їжа – Борщик, Кисіль, Куліш та ін. Багато прізвиськ створювалося від імен – Пилипча, Климовець, Стась, Стефан, Сабадан.

Чимало прізвиськ у запорожців було таких, де важко вже знайти його першооснову: Лабда, Лага, Прандул, Самбок, Халакум та ін.

Дуже цінну інформацію про запорізькі персоналії містять атестати “товаришам” куренів. Їх видавав кіш, засвідчуючи службу у Війську Запорозькому. Атестати включали біографічні дані: відомості щодо походження, вступу до “товариства Війська Запорозького”, приписку до певного куреня, виконання курінних обов'язків, участь у військових походах, дипломатичній службі, про місця перебування, про одруження запорозьких козаків. Жонатим запорожцям або тим, які перебували деякий час на Гетьманщині, видавали спеціальні паспорти.

Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991. – С. 276–278.

2. Зміст взаємних претензій козаків і татар

Простежимо хронологію претензій татарської сторони.

У вересні 1744 р. Селім-Гірей II жалівся представнику російського уряду, що з урочища Саксагань козаками відігнано 29 коней, 2 кобиліці, 115 лошат. Влітку 1750 р. козаки відігнали за Інгул 20 коней очаківського турка Халіл-баші. 15 липня 1750 р. 30 запорожців відігнали з урочища Олов'яне з очаківської сторони 100 коней; при цьому загинуло троє козаків і троє ногайців. У 1751 р. козак Павло Чоп з 10 товаришами відняв у татарина Атматбета 5 коней і гроші. У 1751 р. козаки (один з них – Саранча) відняли у татарина Аслана гроші, коня і шаблю. Влітку 1752 р. у турка Бекір-Ане при урочищі Копанка 3 запорожців відібрали 3 коня і 1 кобилу; у перекопського татарина Магмает Мули при урочищі Станіза 9 козаків відігнали за Дніпро 37 коней і 13 голів рогатої худоби; у татарина Сари Мегмета при урочищі Копанка двома козаками відігнано 13 коней; восени 1752 р. у буджацького татарина навпроти Олешків 9 запорожцями відігнано 44 коней і сховано в гирлі Великого Інгулу.

У 1752 р. Арслан-Гірей жалівся, що козаки відігнали у ногайців очаківського степу 80 коней. 20 вересня 1754 р. 20 запорожців нижче Кизикермена відігнали у татарських чабанів 22 вола, взяли речі і 100 злотих.

У свою чергу запорожці також зафіксували ряд образ і претензій. 1 січня 1749 р. ногайці Апар-Сукур з товаришами зарізали козака Григорія Трута, взяли його коня, 2 пістолі, речі. У 1749 р. у козака Пластунівського куреня Василя Черненка татарин Гасан украв в урочищі Вилвалах 5

коней. У 1752 р. у козака Корсунського куреня Герасима Моса украдено в Перекопі 8 волів. 3 листопада 1752 р. на Івана Головка, челядника козака Поповичівського куреня Павла Тарана, по той бік Перекопу напали 16 ногайців, про що свідчать "бойові знаки" на його обличчі; при цьому було взято: мідних казанів – 46, сокир – 4, чобіт – 2, волів – 2, барана – 1. У 1754 р. козак Сулій, який прямував з Очакова, був пограбований ногайцями в урочищі Чуфутна балка (на 20 карбованців грошей); там же восени був убитий козак Ілля Гулий. 21 жовтня 1754 р. в урочищі Єпатисі 5 татар вбили і пограбували козака Канівського куреня Івана Гаркушу. 19 листопада 1754 р. у козаків Уманського куреня Олексія Злого і Семена Бабака вкрали 12 коней. Восени 1757 р. козак Іркліївського куреня Улас був знайдений в р. Водяній зарізаним. 28 грудня 1754 р. козак Кисляківського куреня Карпо Смертенко біля р. Інгул був узятий ногайцями "на списа". 12 листопада 1754 р. козак Джерелівського куреня Іван Таран був "поколотий у серце" татарськими чабанами. 23 квітня 1754 р. козак Щербинівського куреня Григорій Колядинець і козак Крилівського куреня Степан Оверко були пограбовані і побиті до півсмерті. 19 лютого 1755 р. в урочищі Чаплинка 5 татар порвали паспорт курінного отамана Мінського куреня Чуба, забрали у нього гроші, речі і коня. 18 серпня 1755 р. в урочищі Нижньо-Кобилячому було порізано 4 козаків. 14 липня татари напали на козаків Донського куреня Олексія Гончара і Ничипора Чуприну під час їх слідування із Січі на Кальміус. У серпні 1756 р. у козака Петра Дуденка було вкрадено 30 волів в урочищі Рогачик. У травні 1756 р. на козака Поповичівського куреня напали 3 ногайці і забрали 5 волів. У серпні 1760 р. з ріки Вовчої були відігнані 90 коней.

Іноді окремі розбої і пограбування переростали у невеликі війни на кордоні. Так, у 1752 р. в перекопському степу козаки умкнули 26 коней, але зустріли татарський караул. У результаті зіткнення був убитий татарин, а 3 козаків взято в полон.

У 1754 р. в татарському урочищі Акджту 40 козаків-рибалок, озброєних киями, відігнали у татарських пастухів 120 коней і заховалися на човнах, але з татарського боку підсіпла допомога, і відбулося зіткнення, 1 татарин був убитий і 2 – смертельно поранені.

Зустрічалися скарги і про пограбування господарств. У 1748 р. запорізькі козаки пограбували татарський хутір татарина Генчемули. У 1755 р. 18 козаків розбили хутір Саліх Байрактара в урочищі Тузлук. В урочищі Чокран у хуторі колишнього перекопського каймакана Абдул Ретах Аги тоді ж були пограбовані пастухи, підозрювані у крадіжці меду у запорожців.

14–15 листопада 1754 р. татари пограбували зимівник козака Василя Бакші.

В умовах розширення торгівлі зростає кількість скарг від купців обох сторін на пограбування і розбій.

У 1741 р. п'яні козаки Донського куреня у турецького купця Курги-Алії відрубали пальці на руці. У кримського купця Іси вкрали 2 коней. У татарина Усман-баши був украдений човен з парусом.

1749 р. між ріками Базавлук і Солоною був пограбований кримський вірменин, який їхав з Лівобережної України у купецьких справах.

12 травня 1747 р. були пограбовані козаками бахчисарайські і козлевські купці (вірменин, грек, татарин), які виїхали з Січі, уже отримавши білети на вільний проїзд, причому 1 яничарин був заколотий.

У 1749 р. гардівські козаки напали на 13 татарських купців в Канбу-луцькому урочищі і "на 3 мішки грошей товару награбували".

У 1750 р. мали місце напади на татарських купців під Кременчуком і на Кінбурнських озерах.

Навесні 1756 р. на Дніпрі козаки напали на очаківського турка Осман-башу і забрали у нього судно.

Запорозжці також мали претензії у цій галузі.

1749 р. татари поранили козака Донського куреня Харька Шульгу, який прямував з товаришами у Крим у купецьких справах, а гроші, речі і коней забрали.

Восени 1754 р. в урочищі Єпатисі 5 ногайців напали на козаків Канівського куреня Березового і Гаркушу, убили їх і забрали сіль.

Взимку 1755 р. ногайці перейшли на запорізький бік в урочищі Семеновому Розі і пограбували запорозьких рибалок.

Восени 1755 р. 10 яничар напали на козака Канівського куреня Василя Романівського, який ішов з товаром у Крим, біля Кам'яного і вимагали збути їм товар за низькою ціною.

Восени 1755 р. в той час, як козаки Дерев'янківського куреня Данило Чорний і Герасим Мирза їхали з сіллю, у них украли 14 волів і 3 вози.

11 березня 1756 р. були пограбовані козаки Уманського куреня, які везли сіль.

У серпні 1760 р. на Великому Лузі неподалік від Кам'яного Затону на турецькому кордоні були пограбовані запорозький купець із служителями. Тоді ж на Кальміусі у козацьких купців було забрано сукно на 233 крб. і коні.

Багато взаємних претензій висловлювалося у зв'язку з боротьбою за доходні землі, промисли і перевози. Кримський уряд забороняв козакам ловлю риби на ріках Білозірці і Рогачику, Дніпровському і Бузькому лиманам, добувати самим сіль на Кінбурнських і Прогноїнських озерах. Татарам був відновлений Кизикерменський перевіз через Дніпро, що завдало збитків запорозькому Микитинському перевозу. 1 лютого 1753 р. 25 татар прибули на територію Бугогардівської паланки, напали на 9 козаків-промисловиків і наказали залишити це місце під страхом нових наїздів.

У 1766–1768 рр., дві зими підряд, єдичкульські ногайці у зв'язку з недородом вступали зі своїми табунами на запорозькі землі і нанесли їм великі збитки.

У 1767 р. кошовий змушений був послати команду, щоб забрати козаків-промисловиків з Чубурської і Єйської кіс згідно з царським указом, щоб не сваритися з татарами.

У відповідь на скарги татар російський уряд наказав знищити козацький перевіз на р. Інгул “у турецькій землі” і заборонив знаходитися там інакше, як для рибальства.

Окрему групу взаємних претензій складали випадки невиплати боргів, мит, незаконну затримку купців.

Комісіями з врегулювання взаємних претензій козаків і татар розглядалися також і справи словесних образ, які розцінювалися як порушення “сусідської дружби”.

Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. III. – Львів, 1992. – С. 206-358.

Питання до документів

1. З наведеного фрагменту праці О. М. Апанович випишіть прізвища, які зустрічаються сьогодні.
2. Як козацькі прізвиська характеризують людей, яким вони були надані? Складіть збірний портрет козацького товариства.
3. Визначіть характер запорізько-татарських конфліктів у 40–60-ті рр. XVIII ст.

Література до читання по темі “Запоріжжя в часи Нової Січі”

- ☞ Апанович О. Розповіді про запорізьких козаків. – Київ, 1991.
- ☞ Кашченко А. Оповідання про славне Військо Запорізьке Низове. – Київ, 1992.
- ☞ Лиман І. Церковний устрій Запорізьких Вольностей (1734–1775). – Запоріжжя, 1998.
- ☞ Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорізького. – Дніпропетровськ, 1994.
- ☞ Фоменко В. Звідки ця назва? – Дніпропетровськ, 1969.

Терміни для запам'ятовування

Вольності Війська Запорізького (Запорізькі Вольності) – назва території, яку займали запорожці, що перебували під юрисдикцією Запорізького Коша.
Паланка – адміністративно-територіальна одиниця Запорізьких Вольностей.

Уроки 13–14 Експансія імперських структур на Запорозькі Вольності

*Тобі, рідний краю,
Не дав Господь долі.
Розкинулась твоя доля
Могилами в полі.*

П. Куліш

Пригадайте:

- ◆ Зміст договорів Польщі, Росії і Туреччини 60–90-х рр. XVII ст. щодо поділу українських земель.
- ◆ Хід російсько-турецьких війн наприкінці XVII – у XVIII ст.

Перші спроби встановити жорсткий імперський контроль над Запорізькими Вольностями були зроблені урядом Речі Посполитої в 1625–1648 рр. Але вони були зведені нанівець хвилиною народної Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. На якийсь час Запоріжжя потрапляє під сильний вплив гетьманського уряду, але в період Руїни воно повертає собі статус козацької вольниці і залишається недосяжним для монархій.

Наприкінці XVII і протягом XVIII ст. посилювалося проникнення російських впливів у регіоні Нижнього Подніпров'я, Північного Причорномор'я і Приазов'я, отже, відбувався наступ на Запорозькі Вольності.

Кримські походи 1687–1689 рр.

У контексті вступу Росії в “Священну лігу” (протитурецьку коаліцію Австрії, Венеції і Речі Посполитої) активізувалися її дії проти Кримського ханства. У травні 1687 р. 60-тисячна московська армія під командуванням В. Голіцина рушила в похід. По дорозі до неї приєдналися 50 тис. українських козаків на чолі з гетьманом І. Самойловичем. Переправившись через Самару та Кінські Води, об'єднане військо досягло Великого Лугу. Другий загін російсько-українського війська під командуванням Г. Косагова рушив правобережжям Дніпра до турецько-татарської фортеці Кизи-Кермен. До походу були залучені й донські козаки. Після переходу українсько-московськими військами в середині серпня р. Кінської татари підпалили степ. 17 червня 1687 р. у зв'язку з нестачею провіанту і корму для коней, від р. Карачокрак (не дійшовши 200 км до Криму) В. Голіцин віддав наказ повернутися назад.

Ранньою весною 1689 р. розпочався другий кримський похід московської армії та українських козаків (40 тис.) під командуванням В. Голіцина та І. Мазепи. Після запеклого бою з загонами кримських татар в урочищі Зелена Долина об'єднані армії продовжили наступ і 20 травня підійшли до Перекопу. Однак В. Голіцин не наважився штурмувати добре укріплене місто. 21 травня московське командування прийняло рішення припинити похід і повернутися на Лівобережну Україну.

Ці події показали неготовність Росії до опанування регіоном, який виявився непередбачувано складним для її армії.

Азовсько-Дніпровські походи 1695–1696 рр.

Після Азовсько-Дніпровських походів 1695–1696 рр. Азов з околицями відійшов до Росії, а Кримське ханство позбулося фортець у нижній течії Дніпра, таких як Іслам-Кермен, Мубеурек-Кермен, Мустріт-Кермен, Кизи-Кермен. Згідно з умовами Константинопольського договору 1700 р. обидві сторони зобов'язувалися не зводити в низзях Дніпра ніяких укріплених поселень, окрім заїжджих дворів для купців.

Константинопольський договір вперше офіційно визначив кордон між Росією і Туреччиною. За умовами договору та за обоюсторонніми межовими уточненнями 1704–1705 рр. він проходив від Азова берегом моря до Міуського лиману, від нього – прямою лінією через степ до місця впадіння в Берду її лівої притоки р. Каратиша, Бердою виходив на р. Кінську, по ній ішов до Дніпра, а далі – вниз по Дніпру до його правої притоки, річки Кам'янки, від неї майже прямою лінією через степи виходив до Бугу, в місці прийняття ним р. Чорного Ташлика, а відтак – по Південному Бузі до кордону з Польщею.

Державні кордони у XVIII ст.

Згідно з умовами Прутського (1711 р.), Константинопольського (1712 р.) і Адріанопольського (1713 р.) договорів Росії з Туреччиною кордон між двома імперіями з узбережжя Азовського моря перемістився на північ, у межиріччя Орелі й Самари. Росія змушена була повернути Туреччині Азов; Таганрог з Черепакінським, Міуським і Семенівським ретраншементами; Кам'яний Затон на Дніпрі, Богородицька фортеця на Самарі підпадали зруйнуванню. Військо Запорізьке визнавалося володарем усіх своїх земель, а Росія зобов'язувалася не турбувати козаків.

За підсумками російсько-турецької війни 1635–1639 рр. кордон посувався на південь. У 1740 р. були проведені відповідні картографічні роботи і підписаний протокол, який фіксував лінію нового кордону.

У 1742 р. були встановлені межові знаки вздовж російсько-турецького кордону на схід від Дніпра: по Кінських Водах на витоки Берди, по Великій Берді до впадіння в неї р. Каратиша, а відтак – прямою лінією до Семенівської фортеці при гирлі р. Міуса, від Семенівської фортеці до Азова по узбережжю Азовського моря.

Фортеця Кодак

У 1635 р. зусиллями польського уряду на північній межі Запоріжжя на правому березі Дніпра, навпроти Кодацького порогу, на відстані гарматного пострілу від нього, була збудована фортеця Кодак. Її призначенням було ізолювати Запоріжжя від решти українських земель, перешкодити втечам посполитих на Запорізьку Січ, стримувати самовільні морські походи запорожців, а також запобігти набігам ординців з півдня. Будівництво розпочалося навесні, а завершилося в липні 1635 р. Кодак будувався під керівництвом французького інженера Г. Боплана.

Фортеця мала форму чотирикутника з бастіонами загальною довжиною по периметру близько 1800 м. З трьох боків Кодак оточував оборонний рів, у дно якого були вбиті дубові загострені палі. З заходу фортеця круто підносилася над Дніпром. Навпроти єдиних воріт був перекинутий підйомний міст. Хідник до Дніпра, яким носили воду, йшов по північному схилу урвища. З півдня, де підступ до фортеці не мав природного захисту, перед нею розкидали металеві колючки. У внутрішніх приміщеннях фортеці могли розміститися до 1 тис. чол. Залога Кодака складалася з 200 найманців-драгунів на чолі з французьким офіцером Ж. Маріоном.

У серпні 1635 р. Кодак був зруйнований запорожцями під проводом І. Сулими. У 1638 р. польська влада відбудувала Кодак. Фортецю при цьому розширили майже втричі; його залога була збільшена до 600 солдатів. Кодак потрапив на європейські карти. Його спорудження сприяло інтенсивному заселенню околиць. Навколо потужної твердині виросло ремісничо-торговельне передмістя – Слобода. У безпосередній близькості від Кодака, нижче гирла Орелі, була збудована невелика фортеця. Ще пізніше, у 1645 чи 1650 р., виник Новий Кодак, котрий у XVIII ст. перевищив своїм значенням Старий Кодак.

У ході Визвольної війни після 4-місячної облоги восени 1648 р. Кодак був захоплений козацьким загоном під командуванням М. Нестеренка і перетворений на опорний пункт української армії. До 1656 р. Кодак підпорядковувався гетьманському урядові в Чигирині, але потім перейшов у безпосереднє підпорядкування Запорізького Коша. У другій половині XVII ст. тут перебувала залога запорожців і жили лоцмани, які проводили судна через Дніпровські пороги. Кодак став останнім дніпровським портом для суден, що йшли з верхів'їв рік.

Тут відбувалося перевантаження суден, підготовка для переходу через пороги, а сам Кодак став великим складом товарів. Тут була розташована похідна церква Св. архістратига Михайла. За гетьмана І. Мазепи Кодак був сторожовим постом для контролю над Запоріжжям. У 1736–1737 рр. у Кодаці, який все частіше називали Старим Кодаком, було збудовано дерев'яну церкву; вона стояла аж до побудови нової у 1786 р. Крім того, у середині XVIII ст. тут було збудовано прекрасну Старокодацьку церкву в стилі козацького барокко (яка простояла аж до її знищення войовничими безвірниками в 1937 р.) Близько 1760 р. було засноване Старокодацьке духовне намісництво, яке, однак, швидко перейшло до м. Самари.

У 1711 р. за умовами Прутського мирного договору 1711 р. Кодак разом з іншими фортецями на півдні України був зруйнований. Зруйнування фортеці не означало зникнення міста. Після повернення запорожців, у період Нової Січі, життя в ньому стає інтенсивнішим. У 1736–1737 рр. тут будуються дві нові церкви. Сюди переселяються люди з Полтавщини, Чернігівщини та інших регіонів України. Наприкінці XVIII ст. Кодак було перейменовано на с. Старі Кодаки (тепер у межах м. Дніпропетровська). Руїни Кодака збереглися до наших днів. У 1944 р. на місці колишньої фортеці було закладено гранітний кар'єр, який за наступні 50 років знищив близько 90 % залишків фортеці.

Російські фортеці у володіннях запорізьких козаків

Російські власті задля контролю над Запоріжжям розгорнули будівництво фортець. Спочатку були споруджені так звані *самарські городки*, Новобородицький і Новосергіївський, а потім збудували Кам'яний Затон.

У 1689 р. була збудована Сергіївська фортеця на Самарі і фортеця у Кам'яному Затоні навпроти Січі, де були розміщені гарнізони у 500 і 1000 чоловік.

Запорожці різко протестували не тільки проти проведення через їхні володіння кордонів Російської держави, але й проти побудови на їхніх землях нових оборонних споруд.

У 1710 р. була відновлена зруйнована в 1708 р. (як захід у боротьбі з булавінцями) Бахмутська фортеця, а у 20-ті рр. вона перетворилася на одне з найбільш укріплених міст на південних окраїнах Російської імперії.

У 1636 р., у ході війни з Туреччиною, російське командування не тільки відновило розорені за Прутським договором 1711 р. Богородицьку і Сергіївську фортеці, але й побудувало вздовж просування армії по лівому березі Дніпра 2 фортеці та 22 редуту на відстані 20–30 верст один від одного, аж до р. Каїри. Ці фортеці використовувалися для зберігання провіанту і фуражу, а також для контролю над усім

районом від Самари до Перекопу. У кожному з цих укріплень розмістилися гарнізони. Крім того, у цьому ж 1736 р. при Ненаситецькому порозі спорудили ретраншемент, а через рік на Хортиці – верф для побудови воєнних кораблів. Завдяки цьому значно посилювався вплив Росії на півдні України.

Фактично відразу після повернення запорожців з кримських воєн царський уряд активізував спорудження фортець і створення поселень на Запорозьких Вольностях, що відтинали Запоріжжя від Лівобережної і Правобережної України. Ще в 1731 р. розпочалося будівництво 16 фортець Української укріпленої лінії від Ізюма до Орелі. Після російсько-турецької війни 1735–1739 рр. вони в значній мірі втрачають свою військову функцію і використовуються урядом як форпост для наступу на землі Війська Запорозького.

У 1736 р. за рахунок запорізьких мисливських і рибних угідь на р. Самарі відновлюється Богородицька фортеця (заснована в 1687 р.) під назвою Самарського ретраншементу (відома ще як Ново-Богородицька фортеця).

У 1735 р. за 2-3 км від Січі був побудований Новосіченський ретраншемент, комендант якого, російський штабс-офіцер, підлягав київському генерал-губернатору. Він очолював гарнізон із 6 рот піхотинців і артилерійської команди при 6 гарматах. Російські команди також перебували на місці Старої Січі біля Микитиноного перевозу, а до того ж у Кам'янському, Сокильському, Биркутському редутах, встановлених на берегах Дніпра під час війни 1735-1739 рр.

У 1752 р. було вирішено заснувати фортецю Святої Єлизавети на північних кордонах Запорозьких Вольностей у верхів'ях Інгула. На її будівництво пригнали 2 тис. чол. з Гетьманщини.

Уздовж кордону на відстані 10, 20, 30 км один від одного стояли редуту – своєрідні заїжджі двори з капітальними казармами і стайнями.

Оборонні лінії

У багатолітній боротьбі з нападами ординців їхні сусіди виробили різноманітні способи і традиції захисту. Зокрема, Російська держава застосовувала таку форму (яка не була властива ні Польщі, ні Литві, ні українському козацтву), як оборонні укріплені лінії. Це були грандіозні системи укріплень, які перегороджували степові простори межиріччя Дніпра – Сіверського Дінця – Дону. Їх будівництво, утримування і обслуговування вимагали великих затрат праці і коштів. До їх будівництва і забезпечення широко залучалося населення Росії і України.

Кожна з ліній складалася з насипаних валів, частоколу, ровів, земляно-дерев'яних фортець і редутів, а в лісах – засік. Усі вони част-

ково чи повністю проходили територією сучасної України, де нерідко можна простежити їхні сліди і дотепер.

Однією з найбільш значних споруд цього типу була *Українська лінія*, побудована в 1731–1733 рр. Вона починалася від Дніпра при гирлі р. Орелі й тяглася уздовж правого берега Орелі та її притоки Берестової, а далі вздовж лівого берега р. Береки доходила до Сіверського Дінця. Загальна її довжина – 285 км. Укріплення складалися з суцільного земляного валу та рову перед ним, місцями з палісадом і засіками. Висота валів біля фортець сягала місцями 4–5 сажнів (понад 10 м), а глибина ровів – ще більше. Уздовж Української лінії було поставлено 16 фортець, 57 редутів та інші споруди.

Відстань між фортецями не перевищувала 20–30 верст. Перед лінією були висунуті сторожові пости, бекети, встановлені сигнальні вежі тощо. На території кожної фортеці розташовувалися казарми, будинки офіцерів і старшини, порохові льохи, склади. Під прикриттям оборонної лінії були розселені 9 так званих ландміліційних полків.

Українська укріплена лінія лише один раз була використана за призначенням – взимку 1736–1737 рр., коли татари безуспішно намагалися взяти приступом кілька фортець. Проте це не завадило їм обійти лінію та напасти на землі слобідських полків. Після переміщення у 1739 р. російсько-турецького кордону на південь – на лінію рік Кінської та Берди – Українська укріплена лінія стала анахронізмом. Але царизм активно використовував її для проведення своєї експансії на запорізьких землях. Перетинаючи землі Вольностей Війська Запорозького, лінія перешкоджала втечам на Запоріжжя і вільному переходу запорожців на Слобідську й Лівобережну Україну.

На сьогоднішній день від Української укріпленої лінії збереглися лише окремі невеликі фрагменти. Т. Г. Шевченко свого часу особисто оглядав рештки укріпленої лінії біля хутора Дуби Царичанського району Дніпропетровської області. Тут він малював свою картину “Орельська стінка” з валом і давніми курганами за ним. Ці кургани і рештки валу висотою до 2 м з трикутним рavelіном збереглися й донині.

У 1770 р. розпочалося будівництво “*нової*” *Дніпровської укріпленої лінії*. Вона простяглася від о. Хортиці на Дніпрі до Азовського моря вздовж течії рік Кінської та Берди на відстань 180 км. Дніпровська укріплена лінія складалася з восьми окремих фортець – Кирилівської (на вододілі Берди і Кінської), Олександрівської (при Дніпрі навпроти Хортиці), Петрівської (при гирлі Берди), Микитинської (на правому березі Конки), Захаріївської (на лівому березі Берди), Григоріївської, Олексіївської та Дніпровської. Сім фортець стояли на лінії російсько-турецького кордону, визначеного Білградським миром 1739 р., а Олександрівська фортеця була розміщена трохи північніше, при

впадінні р. Мокрої Московки у Дніпро. Вододіл між витоками рік Берди та Конки був з'єднаний безперервним валом довжиною 9 км. В Олександрівській фортеці розмістилося командування лінії, шпигаль.

Під час будівництва Дніпровської лінії виселялися козацькі зимівники, для забезпечення будівництва матеріалами вирубувалися ліси. При цьому військові інженери-фортифікатори і коменданти гарнізонів віддавали накази, які призводили до хижачького знищення лісів. На форштадтах нових фортець оселялися однодвірці, відставні солдати та інженери. Під час будівництва російські офіцери засновували, крім військових поселень, свої власні слободи з кріпосними селянами. Одночасно засновувалися поштові станції від Азовської фортеці до Самарського ретраншементу, форпости на Орелі, Чаплинці, Рясних Могилах, споруджувалися редути з запасними магазинами і землянками у Самарському степу. Все це робилося без відома Коша, у той час, коли кошовий з військом був у поході проти турок у придніпровських степах, що викликало на Січі переполох.

Після приєднання Криму до Росії ця лінія також втратила своє оборонне значення. Проте флангові фортеці – Олександрівська та Петровська, з огляду на їхнє важливе стратегічне розташування, утримувалися урядом до кінця XVIII ст. Згодом на їхньому місці виникли міста Олександрівськ (сучасне Запоріжжя) та Бердянськ.

Побудова Дніпровської лінії завершила процес оточення Запорозьких Вольностей російськими поселеннями та остаточно вирішила долю Запорізької Січі.

Посилення наступу царизму на Запорізькі Вольності

Приймаючи рішення щодо розгортання військ і спорудження укріплених пунктів, уряд фактично не брав до уваги численні зимівники й слободи запорожців, що були на цій території. З різних приводів (частіш за все під виглядом боротьби з гайдамаками) уряд збільшував контингент своїх військових частин на Запоріжжі.

У 50–60-ті рр. XVIII ст. царський уряд і його місцева адміністрація розгорнули наступ на права і повноваження січового товариства. Запорозьцям було заборонено приймати у себе в Січі іноземні торгові судна, оскільки російські купці, утворивши в 1746 р. торговельну компанію в Таганрозі, відкупили в уряді чорноморську торгівлю. Ця заборона була знята лише в 1760 р. У 1753 р. були встановлені російські митниці на Переволочній, у Кременчуці, Царичанці, Бахмуті й Ізюмі. Через великі митні побори привіз хліба та інших необхідних товарів на Запоріжжя призупинився. І тільки коли стало відчуватися припинення продовольчих поставок у Новосербію і Слов'яносербію,

уряд був змушений скасувати мито на товари, які йшли на Запоріжжя.

Поступово царські власті прибрали до рук прибуткові Прогної з соляними озерами і перевози на водних шляхах до Чорного моря, які до цього належали Січі. Спочатку їх віддали під контроль своїх офіцерів, а потім почали забирати у Коша всі надходження від перевозів.

Уряд на свій розсуд, не рахуючись з інтересами Коша, здійснював колонізацію запорізьких земель. Ще у 1741 р. почалося вилучення земель із Запорозьких Вольностей – сім сіл по ріках Тясмину і Дніпру, населені втікачами з Росії і України, були причислені до малоросійських полків.

У 1746 р. частина запорізьких володінь була передана Війську Донському.

У 40–60-ті рр. XVIII ст. уряд розпочинає заселення північних і північно-східних частин Запоріжжя іррегулярними військами; виникає смуга військових поселень по ріках Тясмину, Синюсі, Орелі.

Новосербія

У 1751 р. у північно-західній частині Запорозьких Вольностей зусиллями уряду була створена військово-поселенська одиниця іноземних поселенців – Нова Сербія.

Перша партія іноземних поселенців на чолі з полковником Іваном Хорватом прибула влітку 1751 р. Їхній національний склад був строкатим: серби, болгари, волохи, чорногорці, греки та ін. Іноземне населення не було численним – близько 6 тис. осіб обох статей. Враховуючи, що до утворення Нової Сербії тут проживало понад 12 тис. чол., можна стверджувати, що великі витрати казенних коштів і вчинена на козацьких землях колотнеча дали занадто скромний результат.

Козаків, які господарювали на цих землях і мали тут зимівники, звідси вигнали. Примусово переселені з “Задніпровських місць” козаки і посполиті південніше Новосербії утворили Новослобідський козацький полк. Центральна садиба Новослобідського полку була у фортеці Св. Єлисавети, збудованій за урядовим розпорядженням при р. Інгулі влітку 1754 р.

Влаштування Нової Сербії слугувало в першу чергу політичним інтересам Російської імперії. У такий спосіб зміцнювалися позиції царського уряду в Україні: південні регіони втягувалися в систему всеросійського підпорядкування, готувалися позиції для остаточного завоювання Північного Причорномор'я.

Слов'яносербія

Коли північні і північно-західні окраїни Запоріжжя були вже зайняті військовими поселеннями, на північно-східному запорізькому

порубіжжі насаджується нова смуга військових поселень – Слов'яно-Сербія (1754 р.). Тепер Запоріжжя було відрізане і від Гетьманщини.

Засновниками її стали колишні полковники австрійської служби Живан Шевич і Райко Прерадович, які влітку 1752 р. на чолі двох переселенських груп прибули до Російської імперії з Баната. У 1753 р. їм було відведено землі у Бахмутській провінції. На цей час тут уже існували 3 слободи і 115 хуторів. Заселення Слов'яносербії іноземцями, як і Нової Сербії, велося ротами (шанцями). Поселено було 16 рот. Під кожен роту відводилося окреме поселення, тому й донині старожили інколи замість назви поселення вживають назву роти.

Кількість іноземців і їхніх рідних, які були у числі першопоселенців Слов'яносербії, не була великою – 1513 чоловік (за станом на 1755 р.). Етнічний склад переселенців з Балкан був надзвичайно строкатим: серби складала 38 %, волохи – 23 %, болгари – 8 %, інші – 22 %. Оскільки притік іноземних поселенців був незначним, то влада лояльно поставилася до населення, яке жило на цій території до утворення Слов'яносербії. Це зумовило багатоетнічний склад населення Бахмутського повіту; наприкінці 50-х рр. XVIII ст. у ньому проживали представники майже трьох десятків етносів.

Адміністративно-територіальні зміни 60–70-х рр. XVIII ст.

Адміністративні реформи середини 60-х рр. XVIII ст. в Україні – ліквідація Гетьманщини та поділ її території на губернії – створили умови для подальшого наступу царизму на Запоріжжя. За указом від 5 травня 1764 р. створюється нова адміністративно-територіальна і військова одиниця – *Новоросійська губернія*. Вона об'єднала в собі Нову Сербію, Слов'яносербію, Новослобідський полк, 15 сотень гетьманських полків; до її складу була також включена частина запорізьких земель по р. Інгулу.

У 1775 р. з частини Новоросійської губернії і Війська Донського була утворена *Азовська губернія*; до останньої відійшли також деякі повіти Слобідської України, а до Новоросійської – кілька сотень Полтавського і Миргородського полків Малоросійської губернії. У 1776 р. між Новоросійською і Азовською губерніями були розділені землі Запорізької Січі.

Губернії поділялися на провінції і повіти.

Боротьба запорізького козацтва за свої вольності

Запоріжців дуже бентежило спорудження поблизу Січі московських фортець.

Часто за негласним розпорядженням Коша, а іноді й після відкритих рішень січової ради, заселялися зимівниками спірні кордони;

військові команди, і окремі запорожці вступали в сутички з гарнізонами фортець, руйнували будівлі, умикали худобу. Ця боротьба досягла апогею в останнє десятиліття існування Січі.

Керував цією боротьбою кошовий отаман Петро Калнишевський. Він не тільки відстоював кордони Запоріжжя, але й організовував швидке заселення його просторів, сприяв переселенню селян з Лівобережної і Правобережної України та Слобожанщини. Звільняючи бранців з турецько-татарської неволі, запорожці також допомагали їм оселитися і облаштуватися на Запорізьких Вольностях. Мало місце й переманювання запорожцями до себе новопоселенців з військових поселень.

Запорожці не тільки бралися за зброю, а й намагалися врегулювати суперечки мирним шляхом, політичними засобами. Багато разів кошова адміністрація зверталася до царських властей зі скаргами і протестами. Писало козацтво і гетьману, і малоросійському генерал-губернатору, військовому командуванню, безпосередньо зверталися козаки до імператриць Єлизавети Петрівни і Катерини II. Депутати від Запоріжжя, які щорічно їздили в столицю за жалуванням, щоразу під час аудієнцій скаржилися на захоплення своїх земель. Найповніше свої претензії запорожці висловили в наказі депутатам, обраним до Комісії по складанню нового Уложення 1767 р.

Зруйнування Січі

Для атакування Січі були використані війська, що поверталися з російсько-турецької війни: 8 полків регулярної кавалерії, 20 гусарських і 17 пікінерських ескадронів, 10 піхотних регулярних і 13 донських козацьких полків – загальною чисельністю 100 тис. чол., із значною артилерією. Керував операцією генерал-поручик Петро Текелій, виходець з сербського дворянського роду, колишній австрійський офіцер, типовий ландскнехт.

4(15) червня 1775 р. царські війська зайняли все Запоріжжя, раптово оточили Січ, де стояв тільки невеликий гарнізон, і зажадали капітуляції. Після бурхливої військової ради козаки вирішили скласти зброю.

Більша частина козаків на той час розійшлася по домівках або подалася на промисли.

Наступного дня за наказом Текелія з Січі було вивезено боєприпаси, артилерію, скарб, клейноди, архів. Всі будівлі в Січі, крім укріплень, зруйнували.

29 червня (10 липня) 1775 р. вийшов сенатський указ, який проголошував повне знищення козацького устрою. Запорожцям пропонувалося записатися до селянського та міщанського станів. Ряд старшин було репресовано. Кошовий отаман Петро Калнишевський потрапив

на Соловки, де провів 25 років у в'язниці. Військовий писар Іван Глоба був засланий до Тобольського монастиря. Під суд з конфіскацією майна потрапили Степан Лелека, Архип Паролих, Іван Кулик, полковник Мусій Чорний, старшини Андрій Порохня, Степан Гелех, Іван Гараджа, курінні отамани Осип Паралич, Мусій Гловко, пушкар Смола, писар Жидківський, колишній сільський полковник Сава Циподрига.

Роздача запорізьких земель після зруйнування Запорізької Січі

Після ліквідації Січі уряд розпочав масові роздачі земель приватним особам.

Взагалі протягом 1776–1782 рр. на землях, які на початку ХІХ ст. увійшли до складу Катеринославської губернії та Херсонського повіту Херсонської губернії, виникло 569 нових поселень, у тому числі 488 – на землях запорожців.

Умовою успіху нових хазяїв краю було успішне проведення колонізаційної урядової програми. Отримання жаданих чинів і нагород, закріплення великих земельних ділянок у приватну власність залежали перш за все від здатності особи заснувати поселення, наповнити їх людьми, забезпечити активну господарську діяльність. Оскільки єдиним надійним джерелом успіху була діяльність старожитного населення, то всі звернулися до його енергії, заходилися лихоманково перелицьовувати стару запорізьку спадщину. Нові колонізатори прагнули перевести козацькі слободи і зимівники в категорію військових поселень і державних сіл. Здебільшого це робилося в такий спосіб: при огляді запорізьких поселень представниками губернської адміністрації переписувалося все наявне в них населення, приблизна кількість землі – і поселення оголошувалося державною чи військовою слободою. Нерідко власник запорізького зимівника оголошувався осадчим новооголошеного поселення. Свою назву таке поселення часто отримувало від імені осадчого. Наприклад, після відвідин у 1775 р. губернатором Азовської губернії запорізьких зимівників Олексія Петренка, Андрія Сологуба, Олександра Шпака на р. Вовчій вони були записані як державні слободи під назвами Олексіївка, Андріївка та Олександрівка.

На запорізьких землях, які дісталися дворянам, офіцерам і козацькій старшині, також засновувалися нові слободи, які заселялися як запорожцями, які здавна тут жили, так і новими переселенцями, які прибували з різних регіонів України, а зрідка й переведеними сюди кріпосними селянами з центральних губерній Росії.

Питання до уроку

1. З якою метою будувалися російські фортеці на запорізьких землях?
2. Як використовувалися “укріплені лінії”?
3. Які наслідки для подальшої долі Запорізького краю мало зміцнення тут російської військової присутності?
4. Чому запорізьке козацтво зазнало поразки на власних землях?

Документи

1. Уривок з маніфесту Катерини II про ліквідацію Запорозької Січі (3 серпня 1775 р.)

...Запорізька Січ остаточно зруйнована, з викоріненням на майбутнє й самої назви запорізьких козаків, за образу нашої імператорської величності, за зухвалі вчинки цих козаків і за неслухняність до наших височайших повелінь...

Їхні злочини, які примусили нас прийняти такі суворі заходи, є такими:

1. Забуваючи свої попередні важливі і згубні злочини і зраду вірності і підданства, вони почали років з десять тому назад та й зовсім недавно надто далеко заходити зі своїм зухвальством, привласнивши і вимагаючи врешті для себе в кінці, ніби як надбання їхньої власності, не тільки всі ті землі, які ми придбали в останню війну від Оттоманської Порти, але навіть ті, що були заселені Новоросійській губернії, мотивуючи, ніби їм і ті й інші здавна належали...

2. Внаслідок такого привласнення собі земель з Новоросійської губернії вони насмілилися не тільки робити перешкоду вказаному нами їх обмежуванню, загрожуючи надісланим для цього офіцерам явною смертю, але й заводити і будувати на них свавільно власні зимівники, більше того – виводити ще з тамтешніх жителів та поселених гусарського і пікінерського полків людей...

...5. Приймали до себе в козаки, незважаючи на часті наші урядові заборони, не тільки утікачів, які вступали до козаків, але і людей жонатих і сімейних, через різні спокуси підмовили до втечі з Малоросії тільки для того, щоб підкорити і завести у себе власне хліборобство, у чому й досягли багато успіхів, бо селян, які займаються хліборобством, нараховується тепер на місцях колишнього запорозького володіння до 50 000 душ.

6. Нарешті, ті ж запорожці почали свавільно привласнювати землі, що здавна належали нашому Донському війську, непохитному в належній нам вірності, яке з великою мужністю ставиться до нашої служби і порядком і доброю поведінкою здобуло собі назавжди відмінну нашу височайшу монаршу прихильність. Вони забороняють донським козакам користуватися згаданими землями, які вже тривалий час перебувають у

їхньому володінні. Всяка твереза людина може легко зрозуміти, які лукаві наміри запорозьких козаків, яка відчутна шкода від цього для держави. Заводячи власне хліборобство, вони розривали тим саму основу їхньої залежності від нашого престолу і, звичайно, задумали утворити з себе всередині батьківщини область, цілком незалежну, зі своїм власним несамовитим управлінням, у надії, що нахил до розбещеного життя і до грабунків буде при внутрішньому достатку безперестанно обновлювати і збільшувати їхню кількість.

Полное собрание законов Российской империи. – Т. XX. – № 13354.

Питання до документів

1. Які злочини, здійснені козаками в минулому, має на увазі імператриця?
2. Чим козацтво драгувало царський уряд?
3. Чому збільшення виробництва хліба вважається Катериною II злочином?

Література до читання по темі “Експансія імперських структур на Запорозькі Вольності”

- ☞ Кашенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове. – Київ, 1992.
- ☞ Пірко В. Заселення степової України в XVI–XVIII ст. – Донецьк, 1998.
- ☞ Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Київ; Запоріжжя, 2006.

Терміни для запам'ятовування

Ретраншемент – допоміжні фортифікаційні споруди, які розміщувалися в тилу головних укріплень чи позицій і були другою лінією оборони.

Редут – зімкнуте польове укріплення прямокутної чи багатокутної форми, підготовлене до кругової оборони.

Шанець – (від німецького schanze – “окоп”) – польове чи тимчасове укріплення, чотирикутне в плані (з бастіонами в кутах).

Урок 15 Відомі люди Запорізького краю

*Дай нам, мати, доказати,
Що ми – рідні діти
Тих великих, що за правду
Гинули на світі.*

П. Куліш

Іван Сірко

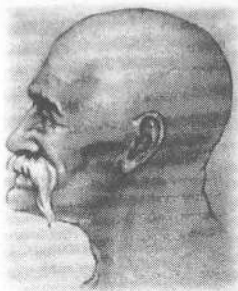
Іван Дмитрович Сірко (рік народження невідомий – 1680 р.) – визначний військовий діяч, кошовий отаман Запорозької Січі – став символом бойової доблесті запорізького козацтва. У 60–70-ті рр. XVII ст. ніхто в Україні не міг зрівнятися з ним у популярності.

Він був родом зі Слобожанщини, з Мерефи (нині Харківська область). Був розважливий, скромний у побуті і глибоко віруючий.

Мав природну обдарованість вояка. Стратегічно перевершував своїх супротивників, що й давало йому змогу отримувати блискучі перемоги. З проведених ним біля 60 воєнних операцій І. Сірко жодної не програв. Хоча часто вступав у бій з меншими силами. Брав участь у Визвольній війні під проводом Б. Хмельницького. У 1658–1660 рр. був Вінницьким полковником. У 1660–1670 рр. 15 разів обирався кошовим отаманом Війська Запорозького Низового.

Як політик І. Сірко часто міняв орієнтацію. Він рішуче виступав проти тих гетьманів, які йшли на угоду з іноземними зайдями задля утвердження своєї особистої влади, запрошували на рідну землю іноземні війська, що несли спустошення й неволю. Але в надзвичайно складних умовах Руїни не зміг запропонувати нічого кращого, ніж безперервні сутички й походи. І. Сірко був прихильником курсу на співробітництво з російським урядом. Але у 1672 р. він був відправлений у заслання до Сибіру, щоб не заважав реалізовувати політичні комбінації в Гетьманщині.

У 1672 р. претендував на гетьманську булаву, через що розсварився із гетьманом І. Самойловичем і московським урядом і був засланий до Тобольська. Повернувся із Сибіру у 1673 р. і до кінця життя залишався противником Москви і Самойловича.

І. Сірко

Помер І. Сірко у 1680 р. від старості на власній пасіці неподалік Січі. Звідти його тіло було перевезене човном на Січ і з великою шанобою поховане запорожцями на січовому цвинтарі неподалік с. Капулівки. Над його могилою був насипаний курган і встановлена кам'яна стела з

написом. Надгробок його могили – один з небагатьох, які вціліли на цвинтарі Старої (Чортомлицької) Січі після бруталної наруги російських солдат над могилами запорожців після зруйнування Січі за наказом Петра I у 1709 р. У наші дні на Бабиній могилі славному кошовому встановлений величний пам'ятник близ с. Покровське Нікопольського району Дніпропетровської області.

І. Сірко – герой багатьох переказів і дум. У них він виступає як борець проти турків і татар. Хоча з останніми намагався підтримувати дружні сусідські відносини і мав у них значний авторитет. Татари його іменем лякали своїх неслухняних дітей, а з іншого боку, ті ж татари інколи зверталися до нього як до останньої інстанції з проханням розсудити власні суперечки. За легендою, він заповідав свою праву руку товариству, яке, потрапивши в складну ситуацію, завжди нею користувалося і перемогало.

Гідними героїчної слави батька були і його сини Петро та Роман, які загинули в битвах проти ординців.

Кость Гордієнко

Ще одним знаменитим кошовим Запорізької Січі був Кость Гордійович Гордієнко (рік народження невідомий – 1733 р.). Він народився на Полтавщині. Навчався в Києво-Могилянській колегії.

Будучи кошовим отаманом, К. Гордієнко виступав проти зазіхань московського уряду на Запорозькі Вольності. Очолював операції запорожців проти гарнізонів російських фортець, збудованих у межах Вольностей Війська Запорозького. Спочатку був в опозиції до гетьмана І. Мазепи. У березні 1709 р. на чолі 8-тисячного загону запорожців приєднався до Мазепи. За посередництва гетьмана 28 березня 1709 р. уклав угоду зі шведським королем Карлом XII про шведську протекцію і спільну боротьбу проти Московського царства.

Поразка шведів під Полтавою змусила К. Гордієнка відступити за межі України – у Бендери (Молдова) разом з Мазепою і Карлом XII.

Після смерті Мазепи підтримував гетьмана П. Орлика. Навесні 1711 р. очолював загін запорожців у невдалому поході П. Орлика на Правобережну Україну.

Після Прутського миру Росії і Туреччини (1711 р.) перейшов у Олешківську Січ, де утримував козаків від повернення до Росії. У

Пам'ятник на могилі І. Сірка
/XIX ст. /

1711–1728 рр. обирався кошовим отаманом Олешківської Січі. Помер там же у 1733 р.

Петро Калнишевський

Останнім кошовим отаманом Запорізької (Нової) Січі був Петро Іванович Калнишевський (1690–1803) – талановитий організатор, господарник, полководець і дипломат. Народився він у слободі Пустовойтівка на Роменщині. Імовірно, походив з козацько-старшинського роду Лубенського полку.

Обіймав посади військового осавула, військового судді, 10 років підряд обирався кошовим. Не тільки відстоював, але й організовував і стимулював швидке заселення та господарське освоєння просторів Запорозьких Вольностей селянами з Правобережжя та Лівобережжя, Слобожанщини. Неодноразово брав участь у депутаціях до імператорського двору, де відстоював інтереси Коша у збереженні власних земель від наступу іноземних колоністів, вимагав змін на користь запорожців у митній політиці тощо. За певних обставин змушений був проводити щодо російського уряду подвійну, часом угодовську політику.

П. Калнишевський був власником кількох великих зимівників, у яких працювали наймити, вів значну торгівлю хлібом і худобою. Одночасно дбав про церковне будівництво та освіту, колонізацію та господарське освоєння земель Запорозьких Вольностей.

У період роїсько-турецької війни 1768–1774 рр. П. Калнишевський безпосередньо очолював кінне з'єднання запорізького війська. Водночас був командуючим усієї запорізької армії. Крім того, він зберігав і вище адміністративно-господарське та військово-організаційне керівництво на Запоріжжі, залишаючи в Січі для вирішення нагальних справ тимчасового заступника – військового суддю. У 1770 р. Катерина II нагородила його золотою медаллю з діамантами за військову доблесть, а в 1773 р. йому було присвоєно звання російської армії – генерал-лейтенант.

Під час зруйнування Січі в червні 1775 р. П. Калнишевський закликав запорожців не чинити збройного опору царському війську. І все ж він був заарештований, все його майно конфісковане.

Калнишевський був ув'язнений у Соловецькому монастирі (тепер Архангельська область Російської Федерації). Більше 25 років провів він у жахливих умовах одиночної камери. У квітні 1804 р. за наказом Олександра I був звільнений з монастирської в'язниці, але за власним бажанням залишився у монастирі, де незабаром і помер. Похований на головному подвір'ї Соловецького монастиря перед Преображенським собором.

Життя П. Калнишевського – це символ нездоланності людини, котра об'єднала три століття нашої історії – народився у XVII-му, жив у XVIII-му, помер у XIX-му столітті.

Кирило Тарловський

Священик Кирило Миколайович Тарловський (1709–1784) був неординарною людиною і користувався великою повагою запорожців.

До прибуття на Запоріжжя Кирило Тарловський вже мав великий життєвий досвід. Народився він у сім'ї священика в Козельці на Чернігівщині. Юнаком вступив до гвардії, де за короткий строк отримав офіцерський чин, але за якусь провину був розжалуваний і відправлений у відставку як рядовий. Вчився у Київській духовній академії. Був священиком у Козельці.

Згідно з легендою, у 1744 р. імператриця Єлизавета Петрівна по дорозі в Київ відвідала Козелець, і там Тарловський з'єднав її таємним шлюбом з Олексієм Розумовським, уродженцем села Лемешів Козелецького повіту. Імператриця взяла отця Кирила (Тарловського) до Петербурга і призначила вчителем і духовником до щойно прибулої до Росії принцеси Ангальт-Цербтської, майбутньої імператриці Катерини II. У столиці отець Кирило познайомився з багатьма впливовими особами. У ході придворних інтриг отець Кирило взяв бік Петра III, попав в опалу до Катерини II і змушений був утікати до Києва, де став ченцем Києво-Печерської лаври.

Намагаючись надійніше заховатися від монаршої немилості, К. Тарловський подався на запорізький Низ, до ріки Самари і її славетних лісів. Ведучи спосіб життя пустельника, він пізнав цей вільний край і потоваришував з його господарями. У бесідах із запорізькими козаками виявив неабиякі ораторські здібності та знання Святого Писання, внаслідок чого отримав пропозицію стати священиком на Січі. На прохання козаків київський митрополит висвятив отця Кирила у священика Покровської церкви. Якийсь час Тарловський був головним священиком Покровської січової церкви. Згодом він знову пішов мандрувати Запоріжжям, проповідуючи серед його населення, і набув слави “дикого попа”.

Вже після скасування Січі Тарловський за клопотанням місцевого губернатора був пробачений Катериною II. Він проводив будівництво церков і заснування нових поселень на території Новомосковського і Павлоградського повітів: або сприяв заснуванню, або ж сам заснував села Бузівку, Воскресівку, Василівку, Новосілку, Паньківку, Малу Тернівку, Кочережки, Межиріччя і Булахівку.

При заснуванні кожного села К. Тарловський спочатку будував, за власною моделлю, церкву, далі хати, потім збирав поселенців, да-

вав їм на облавудення худобу і господарський реманент. Його коштом зведена церква Святого Миколи в Самарському монастирі.

Сидір Білий

Сидір Гнатович Білий відомий як перший кошовий отаман Чорноморського козацького війська з моменту його створення (1788).

С. Білий вступив до Запорізької Січі ще молодиком. Через виняткові особисті здібності його було обрано на посаду військового осавула. Протягом 1760-х рр. він неодноразово виконував особисті доручення кошового П. Калнишевського, зокрема ті, що стосувалися приборкання гайдамацького руху. Користувався популярністю серед основної маси козаків, адже він завжди відстоював інтереси січового товариства як власні. У 1774 р. входив до складу запорозької депутації, що відстоювала інтереси Січі у Санкт-Петербурзі.

Після ліквідації Січі С. Білий, уникнувши репресій, вийшов у почесну відставку в ранзі майора російської служби і зайнявся розбудовою власного господарства і громадською діяльністю. Одержавши дворянство, протягом декількох місяців 1786 р. обіймав посаду дворянського голови Херсонського повіту. У цей же час він одержав більше 3,5 тис. десятин землі, на яких побудував млин, помешкання і займався прибутковим скотарством і землеробством у власному маєтку.

Після виходу указу від 1 липня 1783 р. про залучення колишніх запорожців до військової служби С. Білий, якому доручалося створити піший полк, розгорнув активну діяльність. Вже в листопаді того ж року до його відділу входило більш ніж 900 козаків. Під час подорожі Катерини II Тавридою (1787 р.) С. Білий одержав від імператриці обіцянку створити на нових засадах військо з колишніх запорожців. З початком російсько-турецької війни 1787–1791 рр. підполковник С. Білий розгорнув активну діяльність зі створення нового формування і після виходу оголошення про створення Чорноморського козацького війська очолив чорноморську козацьку флотилію, яка здійснювала блокаду устя Дніпра від турецьких легких човнів і взяла активну участь у блокаді Очакова з моря та суходолу. Під час бою козацької флотилії з турецькими багатогарматними вітрильниками 10 липня 1788 р. С. Білого було важко поранено картеччю, і 20 липня 1788 р. його не стало. С. Білий був похований в Олександрівській церкві фортеці Кінбурн.

Козаки-старожили

Запорізькі козаки відзначалися міцним здоров'ям і довголіттям. Дехто зі старожилів Запорізького краю став знаменитим завдяки дослідникам запорізької старовини, які в XIX ст. записали й опубліку-

вали їхні розповіді про славу минувшину.

Іван Гнатович Розсолада був сином запорізького козака Недоступа. Народився вже після зруйнування Січі на батьківському зимівнику в Нікополі. Дитинство провів у запорізькому зимівнику на березі Дніпра. Від двох шлюбів мав трьох дочок і чотирьох синів.

Під час подорожі по місцях, де раніше була Томаківська Січ, у селі Чернишівці Катеринославського повіту Д. І. Яворницький записав перекази та розповіді 116-річного Івана Розсолоди про Запорозжя та запорізьких козаків. На той час він мав такий зовнішній вигляд: “Доволі високого зросту, худорлявий, трохи сутуловатий, має вузьку, середньої величини, бороду, на голові довге густе волосся, ледь посріблене сідиною”. І. Розсолада був надзвичайно набожним. Останніми роками не пив горілки і не їв скоромної їжі. Своїм аскетичним способом життя і глибокою релігійністю викликав надзвичайну повагу односельчан.

Барвиста мова, яскраві сюжети розповідей І. Розсолоди створюють неповторний образ природи Запорізьких Вольностей, звичаїв, військових і побутових традицій козацтва. В основі переказів Івана Розсолоди – розповіді батька, колишнього запорожця, та народна традиція. У його розповідях історична дійсність переплелася з народними уявленнями про славних вояків запорожців – лицарів і господарів, гостинних до мандрівних людей і непримиренних до ворогів православної віри, непередливих у побуті й прискіпливих щодо козацької зовнішності.

Микита Леонтійович Корж (1731–1835) – запорізький козак-старожил. У семирічному віці він опинився на Запорізькій Січі, де був молодиком при курені та в зимівнику свого хрещеного батька Я. Качалова на р. Сухій Сури. По одруженню сів зимівником, де займався хліборобством, скотарством і садівництвом. Згодом був призначений осадчим слободи Михайлівки. Був одружений з уродженкою Нового Кодака. Мав з нею семеро синів і чотири дочки.

Свій вік старий козак доживав у хаті, яка була збудована ще його хрещеним батьком і зберігала колорит старовинного козацького житла. Місцевість його господи була обсаджена віковими деревами, а маленька річка, що протікала між цими деревами, утворювала острів.

116-річний нащадок запорожця
І. Г. Розсолода

По знайомстві М. Коржа з Гавриїлом (Розановим), архієпископом Херсонським і Таврійським, останній протягом 1828–1831 рр. записав розповіді старого козака про Запорізьку Січ, звичаї та традиції запорозького козацтва, атакування Січі Текелієм, які й були опубліковані у 1842 р. під назвою “Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа”.

Питання до уроку

1. Завдяки чому названі особи стали відомими?
2. Де народилися діячі, які стали славою Запорізької землі?
3. Які ви знаєте вулиці, названі іменами відомих людей Запоріжжя?
4. Кого ще з відомих людей Запорозьких Вольностей ви знаєте?

Література до читання по темі “Відомі люди Запорізького краю”

- ☞ Абросимова С. В. Дмитро Яворницький. – Запоріжжя, 1997.
- ☞ Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991.
- ☞ Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – Київ, 1993.
- ☞ Величко С. Літопис. – Т. 1–2. – Київ, 1990–1991.
- ☞ Іван Сірко / Серія “Кошові Запорозької Січі”: Збірник для середнього та старшого шкільного віку. – Київ, 1992.
- ☞ Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове. – Київ, 1992.
- ☞ Устное повествование, бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. – Днепропетровск, 1991.
- ☞ Яворницький Д. І. Іван Сірко. – Дніпропетровськ, 1991.

Урок 16 Запорізький край у легендах і переказах

Сказання про походження рік, могил, долин, скель

У селах вздовж порожистої частини Дніпра були поширені легенди про те, як Дніпро і Десна були братом і сестрою. Прудкий Дніпро втікав від сестри степами, розчищаючи гирла, а та його переслідувала. Пороги – то загорожі, які ставила Десна, а Дніпро їх порозкидував. У погоню за братом Десна послала ворона, і там, де ворон, доганяючи, крякав, там Дніпро повертав убік; звідти він такий кручений. Дніпро по правді робить: прочищає глиб, дає дорогу суднам, а Десна – ні: вона ставить коси і засовує річку піском.

Походження могил і долин теж часто пов'язували із сваркою брата і сестри. Сестра позналася із змієм і погодилася допомогти тому подолати брата обманом. Але юнак зміг перемогти хитрощі своєю надзвичайною силою, порубав змія шаблею на шматки і покарав сестру, прив'язавши дикому коневі за хвоста та пустивши по степу. Де вдариться вона головою – там могила, де вдариться спиною – там долина. Малі могили – то від сестри богатиревої, а у великих могилах поховані великі богатири.

Пояснювали також, що великі могили насипані перед потоком людьми, які таким чином врятувалися; могили менші – не закінчені, ті, хто їх насипав, не врятувалися.

Але найчастіше пояснювали, що могили насипані запорожцями як сторожові вежі, на яких розташовувалися їхні дозори.

Походження великих каменів, великих скель і загадкових печер по Дніпрових берегах люди традиційно пов'язували з велетенськими казковими вогненними зміями. Походження ж балок і степових річок пов'язувалося з перемогою братів-ковалів над змієм, яким вони поорали землю. Частіше всього легенди про зміїв пов'язувалися з дніпровськими островами Хортицею і Перуновим, що нижче Будильського порога, а також порогом Гадючим, або Вільним.

Походження кам'яних баб, яких колись чимало стояло на курганах по наших степах, пояснювали часом цілком раціонально і близько до істини: що то народ, який тут жив до запорожців, ставив кам'яні стели над могилами своїх князів. Але поширеними були і легендарні перекази про давній прегордий народ, який насипав кургани, щоб наблизитися до сонця, яке сотворив Бог, і плювати на нього. Тоді розгніваний Господь перетворив цих людей на камені. Коли Запоріжжя стало густо заселятися, люди позносили кам'яних баб до своїх садиб, повкопували їх біля своїх воріт.

Перекази про козаків-запорожців і їхніх нащадків

До кінця XIX ст. в пам'яті народу залишалися живими перекази про старожилів краю, запорожців – засновників поселень і зимівників.

Я. П. Новицький у 1888 р. у с. Петрово-Свистуновому, яке розкинулося на півночі Олександрівського повіту на лівому березі Дніпра навпроти острова Дубового, записав розповіді 80-річних дідів Якова Гаркуші (Мусієнка) і Лук'яна Осадчого (Сотченка). Засновником села, згідно з їхніми розповідями, був козак-запорожець Басараб. Це був багатий козак, мав багато робітників з козацької сіроми. Вздовж берега річища, яке омивало о. Дубовий, тяглися його загони для рогатої худоби і коней, землянки для челядників. Жив він тут до і після розподілу запорізьких земель між поміщиками. Дізнавшись, що ревізька сказка (перепис) 1782 р. записала їх у число поміщицьких селян, він та інші запорожці, що жили по урочищах Дніпра, розпродали свою худобу і майно і розійшлися – хто на Кубань, хто за Дунай... Після нього осадчим села став Сотченко, дід оповідача. Першим, хто сюди переселився, давали різні прізвиська; тим же, хто прийшов пізніше, давали одне прізвисько – Пізняки, а тим, хто з'явився ще пізніше, – Третьяки. Звідси пішли прізвища Пізняків і Третьяків.

Розповіли діди про багатий дубовий ліс на острові Дубовому, велику кількість птаства і звірів, про заняття запорожців: “Розказував мій покійний дід, що на Дубовому острові запорожці дуже кохалися в бджолах, випасували коней і жили без жінок. Коні у них були як зміяки і все, було, переганяють їх через річище і назад, щоб уміли добре плавать... За моєї пам'яті жив запорожець Степан Лисий; йому було більше ста год, – то все було розказує про козаків. На Дубовому острові і по балках жили запорожці й гадамаки; їх жило тут десятка три. Мені й досі в пам'ятку, що було згадують Басараба, Сича, Візира, Вицулю, Орла, Гайдука, Чуприну, Куксу та інших; їхні урочища й тепер єсть...”

Нижче Будильського порога у с. Язикова (офіційна назва – Федорівка), розташованому на гористому схилі Дніпра, за розповідями місцевих старожилів, які записав Я. П. Новицький, колись було стародавнє *кишло* (поселення) хазяйновитих запорізьких козаків-сиднів. На цих околицях Дніпра, згадували старі, було що не балка, що не байрак – то й козак. Багато хто з селян тут вважає себе нащадками запорізьких козаків. У цьому селі збереглися старі звичаї, мова й убрання.

Старі зберегли перекази про часи Катерини II і Запорізької Січі. 89-річний Трохим Ковбаса і 94-річний Михайло Книрик розповіли, що в ті часи, коли вони ще були хлопцями, жило багато очевидців

проїзду цими землями Катерини II у травні 1787 р. Про цю подію збереглося чимало переказів, сповнених найдрібніших деталей.

Також збереглося багато переказів, пов'язаних з урочищами цих місцевостей. Так, нижче Будильського порога, де Трутова балка, жив запорожець Трут. Був він сиднем, займався хліборобством і січовими справами не переймався. У його балці була криниця, яка притягувала дощові хмари і грозу. Тут було багато розбитих грозою дубів, а на час запису цієї розповіді вцілів тільки один віковий дуб. Нижче Трутової, у балці Канцирській, жив Канцира-козак, а з ним і інші запорожці. У балці б'є ключ, колись тут росли дуби в 3–4 обхвати. Під слободою Язикова жив запорожець Квита, за його ім'ям прозвана і балка. Квита також був сиднем, мав трьох синів; вони після зруйнування Січі залишили батька і подалися на Кубань. При гирлі Квитиної балки, під самим Дніпром, стояв дуб у 4 обхвати, а на ньому були прикладені 24 великі запорізькі печатки. Такої ж товщини дуби з печатками стояли ще в кількох місцях. Збереглися спогади про запорожця Орла, який на невеликому острові біля о. Таволжаного мав колись рибальський кіш; від нього залісна балочка навпроти острівця отримала назву Орлів Байрак. Старі люди розказували, що в цій балці колись стояла й Орлова хата, де він жив узимку.

У 1886 р. 92-річний мешканець села Федорівки (слободи Язикова) згадував про розташований неподалік Таволжаний острів на Дніпрі: “Колись на ньому жили запорожці, а тепер zostалися одні ями, де були землянки. Як був я молодим, тоді ще по балках багато людей жило запорозького звання. Жили такі діди, що йому сто год і більше, а він ще чує, баче і рибу лове, а як під чаркою – то і потанцює. Як збереться, було, два або три діда до купи, то тіко у них і балачки, що про старі вжитки; багато розказували і про кладі”.

Старожили села Аврамівки Катеринославського повіту у 1890 р. розповідали про *становище* запорожця Байдужого на дніпровському острові Білому, поруч з о. Таволжаним. Щодо острова Овرامового і виникнення села Аврамівки на правому березі Дніпра, то вони вказували на те, що в місцевій балці жив у давнину запорожець Оврам, на острівці він рибалив; поруч з Оврамівим островом – острів Сторожовий, на ньому колись, “як турецька границя лежала по Дніпрі”, стояла запорізька сторожа, “щоб не було обіди від турка”.

З приводу невеликого дніпровського о. Рибальського Я. П. Новицький у с. Андріївці записав такий переказ: “За запорожців на цім острівку, кажуть, водилися бобри, від того його спершу і прозвано Бобровим; як перевелись бобри і став острівок становищем рибалок, – так йому і прозвище дано: Рибальський. На ньому кожного літа стоять рибалки кошем: там в курені і днюють і ночують, як той казав – від льоду до льоду”.

У с. Андріївці Олександрівського повіту в 1885 р. був записаний переказ про дніпровський Кухарський острів, що вище Лишнього порога, зокрема, про перебування тут козаків-запорожців: “На цьому острові, як і на Хортицькому, жило, кажуть, стільки запорожців, що аж земля стогнала. Як зігнала їх Катерина на Кубань, то на ньому zostалися одні старі діди – козацькі рибалки. Старі люди колись, було, споминають запорожців Качкарю, Бабака, Венгеря, Майбороду і багато деяких, що доживали віку на Кухарським. Качкаря жив у лоцині, що від Гавиноного острова, від того річище і зветься Качкарине. У діда, кажуть, багато було худоби всякої і бджоли; кишло, де була хата, і тепер знать. Козак Паламар жив супротив балки Лишньої – і урочище звемо Паламареве.

Річище, що тече поміж островом і слободою, за запорожців звалося Явтух-річка. Воно було мале і, кажуть, влітку козаки переганяли табуни і скот прямо вблід. Потім, якоїсь великої води, розмило його, став глиб великий і скрізь бистря та забори. Після запорожців багато степу й острова, стіко тут єсть по цей бік – одрізано Леванідові... Поки гладив за шерстю, йшли до нього і запорізькі сіроми, і рибалки, а як повернув проти шерсті, як об’явив їх панськими, – давай вони тягу куди хто попав...”

У 1887 р. були записані розповіді 82-річного діда Ілька Савосьька про минуле острова Пурисового, що нижче Вільного порога: “У степу, версти чотири від Дніпра, біля Гадючої балки, є могила Пурисова, а на Дніпрі, нижче Гадючого порога, – Пурисів острів. Колись-то, кажуть, жив тут запорожець Пурис і був він дуже багатий. Там, де тепер німецькі степи, – все були його роздоли: тут ходили його табуни і скот, по балках – пасіки, а на острові – рибальський кіш Пуриса. Багато його, кажуть, і грошей десь у землі... Як був я парубком, то, було, рибачимо на порогах; з нами рибачив і старий дід Орел. Оце, було, як станемо варить вечерять, то тільки і балачки, що про стародавні вжитки. На Пурисовому острові, розказував він, побито армію якогось чужоземця. Орел був запорозького коліна: у нього звичай був козацький і мова козацька; пустих слів не знав, а що не скаже, було, то все до діла й до ладу. Молиться, було, не так, як оце ми, грішні, харамаркаєм, а як стане на восток, то далеко чуть, що молиться. І не такі молитви як у нас, а старинні козацькі і все про Миколу та про Покрову...”

Ще нижче по течії Дніпра, навпроти Хортиці, у балці Бабурці жив козак Бабура. Про Бабуру збереглося багато спогадів. У 1789 р. мennonіти, засновуючи свої колонії, застали його поблизу Дніпра. Згідно з записаними у 1887 р. розповідями старожилів колонії Бурвальд і колонії острова Хортицького, він користувався повагою, мав міцне господарство і добрий дім. З колоністами намагався встановити при-

язні стосунки, але невдовзі розпродав майно і переселився на Кубань. З ним виїхало чимало інших козаків, які мешкали у Великому Лузі.

Біля Бабурки на Хортицькому острові жили запорожці Шевці, Довгалі, Громуха, Кучугура, Головка та ін. Як закупили німці-меноніти бабурську землю, то козаки, котрі хазяйновиті, перебралися до слободи Вознесенки (біля Олександрівської фортеці), а котрі бурлаки та рибалки – звікували біля Дніпра. У Вознесенці спочатку було всього-навсього 13 хат, і всі належали запорожцям. Сюди з'їжджалися на свята запорожці з навколишніх місць: з балки Біленької, з-під Лисої Гори, Крутого Яру, Великого Лугу.

Нижче балки Бабурки жив запорожець Громуха. Німці-колоністи згадували про нього як про заможного і хлібосольного сусіда. На о. Хортиці збереглася назва Громушиної балки і скелі. Тут, згідно з переказами старожилів, козак Громуха тримав ватагу рибалок, тут же стояв його рибальський кіш.

На р. Нижній Хортиці після падіння Запорізької Січі доживали свого віку здебільшого сімейні козаки – Леонтій Попович, Федір Задирака, Максим Нечепій, Хома Самарський та ін., займаючись рибною ловлею, мисливством, бджільництвом і скотарством, нагулюючи добрих їзових коней. Річка Нижня Хортиця протікала по балці Капустянці; за розповідями старожилів, у цій балці свого часу запорожці мали левади і розводили капусту, звідси і її назва.

Збереглися перекази про те, що в урочищі Біляй, що за с. Розумівкою, жили запорожці Біляї, а поруч в урочищі Канівському жив козак Канівський.

У цих краях жили (побутували) перекази про “губернатора Матлаша”, який придбав ці землі наприкінці XVIII ст. Нібито, об'їжджаючи одного разу свої землі, наткнувся на землянки в урочищі Біляї:

- Що тут за люди живуть?
- Запорожці!
- Може, чорноморці?
- Ні, пане, чорноморці в Чорноморії, а ми за порогами.
- Так запорожців уже нема?
- Вони є, пане, та не стільки, як було... Ми запорожцями були, запорожцями й померемо.

На запрошення пана запорожці переселилися до нього в слободу. А їхні діти уже були записані як кріпаки... З цього приводу старожилі дали таке резюме: “У панів широкі ворота входити, а вузькі – виходити, так було й тоді: на чий землі жили запорожці, за тими їх і записали в ревізію. З тих козаків Біляїв розвелося в Біленькій стільки, що на собаку кинь, а в Біляя влучиш. Запорожці Біляї жили ще, кажуть, у Великому Лузі, що тепер Канкринська плавня, в урочищі Холуюваторому, що супроти Наливача...”

У цій же частині запорізького краю, між селами Біленьким і Нижньою Хортицею, на Лисій горі, у Крутому Яру і урочищі Канівському, теж продовжували жити козаки-запорожці та їхні нащадки. Як згадував 84-річний Василь Іванович Джерелівський, "...на Лисій горі жили запорожці, жив там і мій батько, а потім почув, що степ став панський, то й перебрався на Великий Луг... Жили ще запорожці в Крутому Яру, що біля Лисої гори, і в урочищі Канівському. У Крутому Яру – ліс, кручі і таке місце затишне, що бог його зна, де такого і знайти! У Яру і біля Яру запорожці, кажуть, всю зиму пасли табуни коней і скотину. У них тут були і хати, і землянки, сади і пасіки. Вже слободи почали селитися за Катерини, вже відусюди козацтво перебалося в Чорноморію, а в Крутому Яру ще багато залишалося запорожців. Так у землянках і скалатали останній вік. Багатий і гостинний був народ! Полягло все, тільки пам'ять залишилася, та ще, кажуть, до прірви в землі незайманих скарбів лежить..."

Усна традиція зберегла імена козаків, які ще до будівництва Олександрівської фортеці жили хуторами навколо річки Московки, а в 1783 р. брали участь у спорудженні в м. Олександрівську Покровської церкви.

Історичні постаті в легендах і переказах

На Запоріжжі довго жили перекази й легенди про знаменитих козацьких ватажків – кошових Івана Сірка і Петра Калнишевського, гетьманів Богдана Хмельницького, Семена Палія. Ці перекази зберігали реальні образи історичних осіб, але також наділяли народних героїв незвичайними властивостями.

І. Сірка в народних переказах наділено рисами характерника. Завдяки цьому він нібито наперед знав усі плани ворогів. Через це турки прозвали його шайтаном, тобто чортом. Розказували, що Сірко заповів козакам у разі крайньої необхідності відкопати з могили його руку і понести поперед війська: то неприятель сам себе і порубає. І після смерті легендарного кошового запорожці нібито справді носили посеред свого війська Сіркову праву руку: де рука, там і талан.

Семена Палія зображено запорізьким козаком, який у молодості ненавмисно спалив куреня кошового, за що його й прозвали Палієм А за силу й удачливість обрали його згодом кошовим отаманом. А під Полтавою Палій своїм характерництвом нібито примусив шведів утікати, а потім і сам невідомо куди дівся.

Про Саву Чалого розповідали як про безрідного сироту, якого приютили на Січі і зробили "козаком на всю Січ", а він став ренегатом, злигався з панами – "продався ляхам", став чинити розбійні напади на запорожців, обкрадати церкви. Тоді козак Гнат Голий, який був

характерником, зміг вистежити і захопити зненацька зрадника і покарати його смертю.

Збереглися перекази про передчуття, які охопили напередодні зруйнування Січі кошового Калнишевського, про “атакування Січі”, про втечу запорожців у Туреччину, про залишені великі скарби. У всіх переказах про відхід запорожців з рідних земель вказується, що перед далекою дорогою вони насипали в чоботи землі. У деяких переказах є і продовження, яке по-своєму пояснює сенс такого дійства: перейшовши на службу до султана, вони змушені були йому присягати, а присягаючи казали: “На чийй землі стоїмо, тому цареві й будемо служити!” Отже, стоячи на принесеній з батьківщини землі, вони в турецьких володіннях жили, а поміч надавали своїм, християнам.

Перекази про козаків-характерників

Досить поширеними серед мешканців Запоріжжя були розповіді про запорожців-характерників, чаклунів (*галдовників*), які спілкувалися з нечистою силою і тому не відчували болю, не могли бути вбиті ні стрілою, ні кулею, ні шаблею. За повір'ям, характерники ні в огні не горіли, ні у воді не тонули, вміли відчиняти без ключів замки, плавали на човнах по суші, як по морю, переправлялися через річки на циночках, брали голими руками розпечені ядра, мешкали на дні річки, уміли залазити і вилазити із зав'язаних торб, перетворюватися на котів, перетворювати людей у куці, вершників – у птахів, плавати у відрах під водою.

На Запоріжжі ще довгий час після зруйнування Січі ходили розповіді про козака Довгого, який кілька разів умирав і оживав, бо його “земля не приймала”. В образах характерників уособлювалося багато якостей, якими запорожці вихвалялися при розповідях про свою участь у бойових діях.

У всіх переказах запорожцям незмінно приписували залізне здоров'я, багатирську силу, довголіття.

Легенди, пов'язані з урочищами

З островом Перуном, що нижче Будильського порога, та його Змієвою печерою пов'язані численні легенди про казкового літаючого змія, про скарби, про позолочений ідол бога Перуна.

Походження назв деяких островів пояснювалося назвою домінуючої рослинності – *Дубовий*, *Таволжаний* (таволга – лоза), *Вербовий*.

Балка Капустянка, по якій протікала річка Нижня Хортиця, отримала назву від того, що в ній колись запорожці мали левади і розводили капусту. За дві версти від Дніпра, у степу, з Капустянською балкою з'єднувалась інша глибока й мальовнича балка *Колюча*. За переказами, таку назву балка отримала тому, що спочатку в ній ку-

щувалися тернівник і шипшина, а відкриті схили її були порослі повзучою трав'яною рослиною – якірцями, через що для босоногих пастихувів вона була непрохідною.

Багато урочищ зберігали імена запорожців, що мали в них свої зимівники, рибальські коші, кишля (садиби). *Балка Бабурка* на правому березі Дніпра біля Хортиці носила ім'я козака Бабури, *урочище Біляй* біля Дніпра, за с. Розумівкою, – від прізвища козаків Біляїв, поруч інше урочище – *Канівське* – від козака Канівського.

Навколо річки Московки до заснування Олександрівської фортеці по балках жили хуторами запорожці; їхніми іменами й називалися ці балки: *Гасанова, Дігтярева, Капустянка, Савосьчина і Таранова*.

Природа та її багатства

У переказах нащадків запорізьких козаків присутній захват буянням, красою і багатством незайманої природи.

Про о. Таволжаний на Дніпрі нижче Будильського порогу розповідалося: "...На острові був великий ліс і добрі сінокоси; було, під інший рік накосюємо добрих чотири, а то й п'ять скирт сіна; було на ньому, у балці Довгій, і два озера рибних. Ліс вирубали німці, а як стало вже голо на острові, то одне озеро зовсім висохло, а друге осталося, тільки обміліло і риба вивелася".

За спогадами, до побудови Олександрівської фортеці в околицях річки Московки "у плавнях і скрізь понад Московкою був такий ліс, лоза, очерет, що й звір не пролізе, а як прислали сорок тисяч лопатників копати вали (будувати фортецю), вони його за одну зиму звели..."

Річка Кушугумка "спершу була вузьенька та глибока... Колись по ній ріс очерет, як ліс, і водилися бобри і видри".

Про ріки Вовчу і Конку: "Ці річки були колись глибокі та рибні, не такі, як тепер... Звіру, птиці по цих річках було бачено-небачено, було до прірви диких кабанів і кіз... Ще на моєму віку, зазнаю, багато разів доводилося бачити бобрів у плавнях, лебедів, огарів, а по степах – бабків. Тепер нема цього і в помині, zostалися тільки аврахи (ховрахи)".

88-річний нащадок запорожця з с. Кушугумівка Олександрівського повіту у 1887 р. розповідав: "За запорожців, та ще й за моєї пам'яті, у Великому Лузі й у степу багато звіра було всякого, багато птиці... Риба як була тоді, то є і тепер, тільки її не залишилося й сьомої частки: виловлюють, не дають вирости. У давнину цього не було. Було, старі люди кажуть: "Ловіть, хлопці, рибу, та не переводьте, бо гріх!" Так, було, і робимо: наловимо риби, і котра велика – беремо, котра мала – геть її у воду, нехай росте. А тепер що? Тепер не розбирають, чи велика, чи мала – налове її під водою горою і везе продавати... Отакі тепер люди стали! А ще бідкаються: риби мало, риби немає..."

У старину ще й ліс був густий по плавнях, дуби товсті та гільчасті, осоки, лоза непрохідна, терни, груші, а озерами – очерети, окуга, осока. Тепер як глянеш – мов не той і край: все зіпсовано, все сплундровано”.

Про що свідчать всі ці розповіді? Чи справді такою казково багатою була природа в давнину, чи ні – не можемо сказати напевно. Мабуть, є підстави сумніватися в деяких деталях. Але в одному немає сумніву: у цих оповіданнях жива надія. Якщо колись буяла природа, значить, це можливо. Отже, є надія, що все колись повернеться на краще. У цих розповідях відчувається віра у силу землі. Природа краю – благодатна; тільки глупота людська, зажерливість, нерозумність гублять і пригнічують її.

Питання до уроку

1. З якими природними об'єктами чи явищами найчастіше пов'язувалися легенди і казки?
2. З якими природними об'єктами найчастіше пов'язувалася діяльність запорізьких козаків в уяві старожилів?
3. Звідки знали старожили про Запорізьку Січ і запорізьке козацтво?
4. Які часи здавалися оповідачам кращими: до зруйнування Січі чи після?
5. Якими рисами наділяли оповідачі запорізьких козаків?

Записи легенд і переказів

1. Походження могил та їхнє призначення

Коли люди жили війною, насипали могили на високих кряжах степу, щоб виглядати ворога. На них ставили віхи, і тоді, коли з'являлася орда чи інші ворожі полчища, віхи нахилилися, а попереджений народ вживав заходи до оборони й ховався у лісах, норах, печерах, комишах.

Могили мали й інше значення. У давнину, коли степ був зовсім як пустеля, люди намагалися спрямовувати дороги кряжами на більші могили, котрі здалеку вказували шлях, а на могилах цих запорожці розставляли “гардони” (кордони) для охорони чумаків та інших проїжджих від нападу татарів і турків. Поблизу таких могил, на дорозі, козаки виставляли ратище, розкладали повсть, і всякий, хто проїздив мимо, спинявся і клав, що міг, із припасів чи гроші на провізію сторожових козаків. Багато могил отримали звідси назви сторожових.

Власенко, Гончаренко, Орел, Бутко, Лутай та ін.

Народна пам'ять про козацтво. – Запоріжжя, 1991. – С. 18.

2. Походження каміння. Дивовижні змії, велетні

До Христового народження лукавий мав велику силу! Каміння, скелі, печери – це все його робота. У печерах він ховався від Божого гніву, від грому. Тоді людей ще мало було, зваблювати було нікого, так він давай розносити та розкидати по землі каміння: де кине малий камінець – через рік виросте великий, де покладе великий – там виросте скеля. Хотілося йому всю землю покрити камінням, аби ніщо не росло, не жили люди, звірі, птахи Божі. Тільки не вийшло: народився Христос і одразу прокляв нечистого. З того часу каміння так і лишилося.

Після Христового народження в шкалубинах жили змії з трьома головами; вони літали світом, їли людей і всяку звірину. Довго вони жили на світі і, може б, ще жили, так завоювали їх богатирі – велетні. Страшений, кажуть, народ був. Колись Вознесенський чоловік копав колодязь і на дев'ятому сажени знайшов такий зуб, що насилу підняв. Жовтий він, жовтий і міцний, як камінь. Поніс до волості показати, а старі люди й обізвалися: “Це зуб веленя...”

Після богатирів ще жили змії, тільки вже з однією головою. У нас, кажуть, жило три зміяки: один – на острові Хортицькому, другий – на порозі Гадючому, а третій – на острові Перуні, що нижче порога Будила. Печери їх і тепер є. Ці зміяки схожі були на великих гадюк, лишень уміли літати. Крила у них були, кажуть, як у кажана, і покриті лускою. Хвіст довгий, а на кінці – мов стрілка з зазубнями. Як понаходили сюди запорожці, як почали воювати турків – вони зляку порозліталися достобіса... Після зміїв плодилися тут полози. Це вже гад недавній, бо і наші батьки бачили. Полоз, кажуть, був гадом товстим і довгим, і як обкрутиться навколо вівці або чоловіка, то так і задушить. За людьми він колесом котився, а щоб не догнав, треба тікати проти сонця: він тоді не бачить.

Дід Хома Горянець, 73 роки, о. Хортиця, 30 серпня 1886 р.

Народна пам'ять про козацтво. – Запоріжжя, 1991. – С. 20–21.

3. Балка Бабурка і давні її мешканці

На балці, котру звемо Бабуркою, жив запорожець Бабурка. Там, кажуть, колись і річка була глибока та очеретувата; були риба й раки, було звірів і птахів багато. Біля Бабурки на Хортицькому острові жили запорожці Шевці, Довгалі, Громуха, Кучугура, Головка та ще деякі. Як закупили німці бабурську землю, то ті козаки, котрі хазяйновиті, перебралися до слободи Вознесенки та до фортеці, а котрі бурлаки та рибалки – звікували біля Дніпра. Швець, Довгаль – це великі приятелі мого діда. Розповідав покійний батько, що попервах у Вознесенці було всього-навсього 13 хат, і всі запорозькі. Тоді, було, з'їжджаються звідусюди до діда запорожці гуляти: з балки Біленької, з-під Лисої Гори, Крутого Яру, Великого Лугу. У Крутім Яру жив бурлака і характерник Камінник з Харсуном. Багато грошей, кажуть, вивезли з Польщі. Камінник подався в Чорноморію, а Харсун

залишився в Крутому Яру. Сумно стало одному, а тут ще й пани гонять; він кинувся до м. Олександрівська і пристав до Василя Ляшенка. Багато грошей було у Харсуна! Як помер, зажив тоді Ляшенко і з мужика став купцем. З цих козацьких грошей пішли жити сини й онуки Ляшенка.

Дід Степан Власенко, 86 років,
с. Вознесенка Олександрівського повіту, 25 лютого 1890 р.
Народна пам'ять про козацтво. – Запоріжжя, 1991.

4. Бабурка та р. Середня Хортиця (За спогадами старожилів-менонітів)

На цій балці жив запорожець Бабурка, від чого балка й отримала назву Бабурки. Цією балкою тече в Дніпро і р. Середня Хортиця.

Про Бабурку збереглося багато спогадів. У 1789 р. прибулі меноніти застали його поблизу Дніпра. Він був заслужений козак, жив у домі, обставленому зброєю і добрим майном, мав добрий фруктовий сад, і до нього прості запорожці, які жили тут, ставилися з особливою повагою. Одягався він по-козацьки, носив добре відрощені вуса і на голові чуприну. Коли з'явилася перша партія менонітів на острів Хортицю, він приїхав до депутата Гепнера познайомитися, а наступного дня на обзаведення прислав йому по парі гусей, качок і курей. З приїздом німців, однак, він залишався недовго, розпродав коней, скотину і переселився в Чорноморію. За ним послідували немало інших козаків, котрі мешкали у Великому Лузі.

У той час на гірському схилі Дніпра, неподалік від балки Бабурки, було покинуто багато козацьких садиб з добрими садками, звідки меноніти брали молоді дерева для посадки.

Ріка Середня Хортиця в ті часи була хоч вузькою, але глибокою, рибною, порослою непрохідним комишем. По лівий бік ріки Середньої Хортиці, у степу, що повернутий до Дніпра, вціліли чотирикутні окопи у вигляді редутів. На цих місцях, кажуть, запорожці ставили стіжки сіна й обкопували їх ровами, попереджуючи степові пожежі.

На балці Бабурці, поблизу впадіння її в Дніпро, була руська слобода, котру перевели після 1803 р. в інше місце, коли на тій же балці, за одну версту від Дніпра, була заснована менонітська колонія Бурвальд (в народі Бабурка).

Нижче балки Бабурки жив запорожець Громуха. Він деякий час жив ще опісля 1803 р., оскільки німці пам'ятають його як заможного і хлібосольного сусіда. Бувало, хто запізниться на шляху з Вищої Хортиці до Нижньої, то завжди знайде у нього нічліг і гостинність, оскільки степ був порослий високою травою і кущами, де водилося багато вовків, і тому було небезпечно.

За розповідями менонітів к. Бурвальд:
Юліуса Петкау, 86 років, Абрама Левіна, 78 років,
і кол. острова Хортицького Івана Гільдебрандта, 63 років.
Записано в травні 1887 р.

Народна пам'ять про козацтво. – Запоріжжя, 1991. – С. 24–26.

5. Оповідь про заснування села Аулів Катеринославського повіту

Наша слобода завелася при Катерині. Спочатку хат тут не було, а жили запорожці в землянках під горою в байраках, біля Великого Шляху. Шлях ішов як і тепер, з Половиці горою повз Романкова на Пушкарівку, Мишурин Ріг і далі аж до Києва.

Біля Авуль, від степу, були байраки великі, а від Дніпра – непрохідні плавні, рибні озера та прогної. Байраки звали по іменах запорожців. Позаторік зрубали Мамраків байрак – це діда мого, Мамрака, кишло, він там жив. Далі жили козаки Чепа, Хита, Шкиль, Розан, Гарасько, Лев, за їх прізвиськами й названо байраки: Чепин, Хитовий, Шкильовий, Розановий, Гараськовий, Левин. Були ще байраки Круглий – у Круглій балці, Глиняний – у Глиняній балці, Сухенький – у Сухій балці, Водяний – над поштовим шляхом, де була казенна пошта – у Водяній балці. Скрізь жили запорожці, як кажуть у народі: “де вода і байрак, там і козак”. Слободу заснували запорожці Бейгуль, Косатий Гнат, Свірник Микита, Підуст Клим, Мамрак Василь, Карабаш Антін, Шульга, Тупас, Голуб, Шапар. Їхніх нащадків і тепер багато в слободі. Спочатку в Авулах козаків було хоч і мало, зате все багаті та працьовиті. У Бейгула одного було п’ять млинів: три вітряки і два водяних. Добре було колись тут жити: скільки землі займеш – вся твоя; от і тепер погляньте на старі городи: у іншого десяти з десяти левади з садками, в іншого три, п’ять, сім, а по десятині мало й знайдете, хіба в ледачого. У мене самого сім десятин городу біля хати та ще десятин п’ять левади в іншому місці. Оце, що в слободі озеро Царинне, воно колись було велике й глибоке, а навкруг нього була козацька царина, хліб ріс, мов очерет.

Батько мій – захожий козак з Гетьманщини, а мати народилася тут, вона Мамраківна, справжнього запорозького роду...

...Дід Мамрак жив понад сто років. Як зігнали відтіля запорожців, він продав усе гапсом і перебрався в Чорноморію. У Романкові залишився племінник його і багато родичів, то було через рік-два і приїздить у гості. У племінника його було чотири сина. Раз приїхав і давай пробувати, котрий годиться в чорноморці. Посадив одного на лошака-неука – упав, посадив другого – упав, третього – і той упав. “Е, – каже племінникові, – які ж вони в тебе нікчемні... У нас було, приймають в Січ не так; у нас, було, піймають дикого лошака і велять сідати без сідла, без вуздечки, обличчям до хвоста. Хто проскакає увесь степ і повернеться здоровим, той і козак! Посадив четвертого. Той узявся за гриву і помчав, скільки зором сягнеш. Гасав, гасав на тому лошакові, поки втомив його і повернувся додому. Дід і каже: оцей годиться в козаки!”

Дід Гаврило Карпович Карпенко (Рогаченко), 84 роки,
с. Аули Катеринославського повіту, 2 липня 1889 р.

Народна пам’ять про козацтво. – Запоріжжя, 1991. – С. 40–43.

6. Оповідання старожила с. Кушугумівки Олександрівського повіту Микити Джигира про Великий Луг

Спочатку на Великому Лузі жило багато запорожців, а після того, як зігнали їх відсіля, залишилися тільки старі діди. Чимало зосталося дідів, та все багаті і хазяйновиті, всього було у них вдосталь: і скотини, і коней, і овець, і бджіл. Вони жили більше понад озерами, на грядях і кучугурах. Від того тепер озера та урочища і прізвиська мають *запорізькі*.

Як почали ділити землю панам та під слободи, то спершу порізали степ по той (правий) бік Дніпра, а потім і цей (лівий). На тім боці, під Лисою горою, жили запорожці – Джерелівський, Кавунник і Посунько. Добре було їм там жити, а як почули, що степ став панський, взяли і перебралися у Великий Луг. Тут вони і віку дожили. Деякі запорожці жили більше староків на світі, і були між ними великі характерники. Джерелівський сам кував рушницю і умів заговорювати їх. Великий мисливець він був...

Жили ще запорожці Канцибери, їх було три брати. Силачі були великі! Один з них жив з сімейством, мав велику хату, а біля його кишла було і запорозьке кладовище. Тепер від того кишла і кладовища не зосталося і сліду – змив Дніпро...

Ще жив тут запорожець Дем'ян Гужва. У ньому було 12 пудів ваги, і був він превеликий силач...

Ще жили запорожці Лебідь, Кривий, Балабан, Харько і Мусій. Тепер zostалися їхні озера: Лебедеве, Криве, Балабанове, Харькове та Мусієве. Біля Лисої гори є ще Мусієва забора, де козак рибалив і стояв куренем...

Жили ще запорожці Учорашній – цей чумакував. Сопільник – сірома, біля річки Холуєватої рибалив; Дзензеха – сірома на Кушугумі, – і цей рибалив; Галя-козак – де тепер урочище Галене. Жив Шовковий – козак; і багато їх жило по Великому Лузі. Скрізь озера, гряди та інші урочища, по плавнях Строганівських, Канкринівських, Попова, Матлаша, Стрюкова та інших, мають запорозькі прізвиська, бо скрізь тут були козацькі осідлища...

Дід Микита Джигир, 88 років,
с. Кушугумівка Олександрівського повіту Катеринославської губернії.

Записано 5 грудня 1887 р.

Народна пам'ять про козацтво. – Запоріжжя, 1991. – С. 49–53.

7. Спогади про тих запорожців, які залишилися після зруйнування Січі

Після того як скасовано Січ, у капулівських плавнях залишалися запорозькі діди – Усатий і характерник Занудько. Усатий жив в урочищі Панидіно, у нього був лише один довгий вус, і коня кував назад підковами. Занудько жив на річищі Темній і плодив бджолу. Довго ці та інші діди жили тут, а від них повелися і козацькі пісні, і балачки про запорозький уряд.

Запорожці жили не так, як ми: хліба у них не водилося, а варили сала-маху з борошна і їли з медом або з салом. У піст не погибали: риба і тузлук у кожного були невиводно.

Багато ще, кажуть, жило запорожців на Нетригуз-річці, на Шахівці, Темних Водах і скрізь на грядках, тільки забув їм прізвиська.

У Капулівці, на Скарбній, стояли, кажуть, запорозькі кораблі. Як тікали запорожці під турка, то багато, кажуть, сховали казні і пушок у Скарбній. Гроші, кажуть, замулили в річку у мідних казанах, і будуть вони лежати, поки світ сонця.

Дід Кіндрат Матрапас, 73 роки,
с. Капулівка Катеринославського повіту. 10 вересня 1896 р.
Народна пам'ять про козацтво. – Запоріжжя, 1991. – С. 81.

Питання до документів

1. *Випишіть слова і вислови з оповідань, які зараз уживаються рідко. Поясніть їхні значення і колорит.*
2. *Які з легенд чи переказів стосуються вашого населеного пункту?*
3. *Якими були заняття запорожців, що залишилися на старих місцях після зруйнування Січі?*
4. *Як ви думаєте, чи можна вважати легенди і перекази, записані від старожилів у другій половині XIX ст., джерелом з історії Запорізького краю?*

Література до читання по темі “Запорізький край у легендах і переказах”

- ☞ Народна пам'ять про козацтво. – Запоріжжя, 1991.
- ☞ Новицький Я. Острів Хортиця на Дніпрі, його природа, історія, старожитності. – Запоріжжя, 1997.
- ☞ Савур-могила: Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини. – К., 1990.
- ☞ Яворницький Д. І. Запорожжя... / Перевидання праці “Запорожье в остатках старины и преданиях народа”. – К., 1995.

Терміни для запам'ятовування

Легенда – оповідь фантастичного, казкового характеру.

Урочище – геоландшафтний комплекс: щільно стиснута скелями ділянка ріки, долина невеликої ріки, балка. Будь-яка місцевість з виразними межами й особливими прикметами.

Характерник – наділений надприродними здібностями козак-чаклун.

Урок 17 Збирачі Запорозьких старожитностей

*Хай припливуть, за куренем курінь,
Чайки, дуби, що розігнав Нечеса...
– Ні, вже не припливуть. Нову будову
Поклали ми на темну гладь Дніпрову,
В музей замкнули ми старовину.
А може й те, що весь той вік невітський
Є тільки виплід молодого сну,
Що й досі снить романтик Яворницький.*

Микола Зеров

А. О. Скальковський

Аполлон Олександрович Скальковський (1808–1898) став автором першого великого наукового твору з історії запорізького козацтва.

Народився він у Житомирі, у сім'ї дрібномаєткового поміщика Київської губернії. Навчався у Віленському та Московському університетах, був юристом за фахом. З 1828 р. працював у канцелярії новоросійського і бессарабського генерал-губернатора М. С. Воронцова і в статистичному комітеті. Був активним членом “Одеського товариства історії і старожитностей”.

За сприяння новоросійського та бессарабського генерал-губернатора графа М. С. Воронцова зібрав чимало джерел з історії Запоріжжя. У тому числі ним було знайдено у 1839 р. та збережено залишки запорізького архіву, на яких, головним чином, і побудовано його працю “*Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького*”, яка витримала три видання ще за життя автора (1841, 1846, 1885–1886 рр.). У ній на документальній підставі вперше розкрито роль Запорізької військової громади, господарство, побут, звичаї, внутрішній устрій і судочинство на Січі, взаємини запорожців з сусідами. Скальковський зобразив Січ найвірнішим оплотом Російської імперії проти Криму та Польщі, героїчною військовою організацією на зразок католицьких лицарських орденів.

О. М. Поль

Олександр Миколайович Поль (1832–1890) – український етнограф, археолог, краєзнавець-колекціонер і меценат. Народився він у с. Малоолександрівці (тепер Верхньодніпровського району Дніпропетровської області). Був нащадком старовинних родин Полетик (по батькові) і наказного гетьмана П. Полуботка (по матері). Закінчив Дерптський (Тартуський) університет.

О. М. Польш

З дитинства став збирати історичні пам'ятки. Досліджував природу і надра Катеринославщини, сприяв розвитку гірничої справи на Придніпров'ї. Брав участь в археологічних розкопках, писав статті, допомагав ученим у дослідженні краю. Жваво цікавився історією та етнографією Запоріжжя, у своїй колекції мав чимало речей, що стосувалися козацтва. Зібрана ним колекція складалася з кількох відділів і нараховувала, крім великої бібліотеки та збірки рукописів, 3000 предметів.

Після смерті О. Поля його дружина передала цю колекцію до Катеринославського музею.

Д. І. Яворницький

Неперевершеним знавцем історії запорізького козацтва, невтомним збирачем старожитностей нашого краю був Дмитро Іванович Яворницький (1855–1940 рр.) – видатний український історик, археолог, етнограф, фольклорист і письменник. Його недарма називали Нестором Запорізької Січі. Все своє життя він присвятив збиранню запорізької старовини.

Хист до збирання і вивчення південноукраїнських старожитностей він виніс з Харківського університету, де навчався на історико-філологічному факультеті.

За порадою своїх учителів О. Потебні і М. Сумцова Яворницький

починаючи з 1882 р. щороку мандрував землями колишніх вольностей запорізького козацтва, провадив археологічні розкопки, записував пісні, фіксував розповіді старожилів, досліджував приватні колекції документів і старожитностей, розгорнув систематичне вивчення ландшафту і природних умов Запорізького краю. Невтомний дослідник вивчив і описав місця колишньої Запорізької Січі, записав силу народних пісень, переказів, дум, легенд, відшукав неоціненні запорізькі реліквії, спілкувався зі столітніми дідами, які ще пам'ятали Запорізьку Січ. Він знаходив пам'ятки старовини і в колекціях поміщиків і савновників, і в сільських хатах нащадків

Д. І. Яворницький
/ фото 1885 р. /

запорізьких козаків. Купував, якщо міг, чи хоч би описував ікони, одяг, зброю, книжки, рукописи, побутові речі, портрети. Особливого значення вчений надавав вивченню родинних архівів і бібліотек.

У пошуках могили останнього кошового Січі Петра Калнишевського Яворницький здійснив далеку подорож на Соловки. У Соловецькому монастирі він опрацював біля 1000 архівних справ і виписав усе, що стосувалося П. Калнишевського.

Д. Яворницький підтримував творчі і дружні стосунки з багатьма діячами науки і культури України та інших країн. Він вів широке листування, яке складається з понад 6000 листів. Приятелем і супутником Д. Яворницького у його експедиціях був краєзнавець з Олександрівська Яків Павлович Новицький. Вивчення історії запорізького козацтва стало сенсом життя обох дослідників. Товаришував Яворницький і з відомим українським колекціонером Василем Тарновським (1837–1899), який у своєму маєтку на Чернігівщині, у славнозвісній Качанівці зібрав багату колекцію української старовини. Дружні, щирі стосунки пов'язували Яворницького з видатним російським живописцем І. Рєпіним. Історик допомагав Рєпіну консультаціями, етнографічними матеріалами й навіть позував для створення художником постаті писаря до славнозвісної картини “Запорожці пишуть листа турецькому султану”.

Д. І. Яворницький зібрав і опублікував велику кількість документів з історії козацтва, які знайшов в архівах Петербурга, Харкова, Москви, Катеринослава, Чернігова, Полтави, Херсона.

Д. Яворницький був активним співробітником багатьох наукових, громадських і культурних товариств України і Росії. Зокрема, він брав активну участь у діяльності Катеринославської вченої архівної комісії (1903–1916), яка багато зробила для розшуку, зберігання, вивчення й опублікування письмових пам'яток.

Численні праці Д. І. Яворницького (всього їх опубліковано понад 200) передають атмосферу минулого, вводять читача у світ героїки славних лицарів південного краю.

Першою великою ґрунтовною працею Д. Яворницького стала книга “Запорожье в остатках старины и преданиях народа” – результат восьмирічних подорожей вченого по місцях Запорізьких козацьких Вольностей. Книга насичена розповідями, оповіданнями запорізьких старожилів, діалогами автора й місцевих мешканців, які подані українською мовою, завдяки чому читачі мали змогу відчутти колорит історії і культури краю.

Автор детально описав віднайдені ним пам'ятки – намогильні хрести, церковні культові предмети і стародруки з дарчими надписами козаків, предмети побуту, архаїчні будівлі. Завдяки цьому книга стала важливим реєстром історико-культурних пам'яток, більшість

з яких до наших днів не збереглася, і уявити які ми можемо тільки завдяки подвижницькій праці Д. Яворницького.

Вершиною наукової творчості Д. Яворницького стала його три томна фундаментальна монографія *“Історія запорізьких козаків”*. Її не дарма називають справжньою “енциклопедією козащини”: вона ґрунтується на великій кількості джерел і містить докладну інформацію про межі, гідрографію, топографію, клімат, рослинний і тваринний світ Запорізького краю, його козацьку колонізацію, історію запорізького козацтва від кінця XV ст. до 1734 р. Особлива увага приділена історії і топографії Запорізьких Січей, громадському та військовому устрою низового козацтва. Великий інтерес викликають розділи книги, присвячені побуту запорожців, характеристиці їхнього характеру, вірувань, культури.

Перший том дає узагальнений аналіз різних сторін життя козацтва. Другий том викладає історичні події на Запоріжжі у період 1471–1688 рр. Третій том охоплює події 1686–1734 рр. Автор планував написати і четвертий том, присвячений історії останньої Нової Січі (1734–1775 рр.), але реалізувати цей задум йому не судилося.

У 1902 р. на запрошення Катеринославського наукового товариства Д. І. Яворницький очолив новостворений Катеринославський історико-краєзнавчий музей і обіймав посаду директора понад 30 років – до 1933 р. Він перетворив цей заклад в один із найкращих музеїв України, відому на весь світ скарбницю українських старожитностей. Поповнюючи його матеріалами власних археологічних і етнографічних експедицій, а також подарованими чи купленими експонатами (рукописи, картини, зброя і одяг запорожців тощо), створив унікальну колекцію матеріальних пам’яток Запоріжжя і Південної України, яка нараховувала близько 75 тис. одиниць.

У пореволюційний час Д. Яворницький зосередився на справі охорони пам’яток старовини в краї. У 1924 р. він був обраний членом-кореспондентом Української Академії Наук, а в 1929 р. – дійсним її членом. У 1927–1932 рр. академік Яворницький, як один з визначних українських істориків, очолював комплексну наукову експедицію на Дніпробуді. Знаючи, що незабаром зникнуть Дніпровські пороги, що будуть затоплені численні острови і річкові долини, учасники експедиції доклали багато зусиль для комплексного дослідження місцевості, що підлягала затопленню водами Дніпровського водосховища ім. Леніна. Один з археологів назвав цю експедицію “останнім Кошем Запорізьким”.

Д. І. Яворницький прожив насичене й цікаве життя. Він дарував своїм співвітчизникам радість знайомства з героїчним минулим. Але його доля не була безхмарною. Крім цензорських перепон і фінансових затруднень, доводилося долати також підозріливість влади і не-

розуміння колег-істориків. Тематика його творів перебувала на межі дозволеного і крамольного. Ще в студентські роки Д. Яворницького було позбавлено стипендії за студювання теми “Виникнення та устрій Запорізького Коша”. В умовах політичної реакції 80-х рр. XIX ст. він потрапив в опалу: у 1884 р. був звинувачений в “українофільстві і сепаратизмі” і звільнений з Харківського університету, при якому готувався до отримання професорського звання. У 20-30-ті рр. XX ст. Д. І. Яворницький звинувачувався в ідеалізації козацтва і перебував під пильним оком спецслужб; на підставі доносів він поступово був позбавлений роботи у вузі, потім в Дніпропетровському облархіві, погіршилися умови його праці в музеї. У 1933 р. літній академік був звинувачений в “українському буржуазному націоналізмі” і вигнаний з музею, якому віддав понад 30 років свого життя. Відтоді тривалий час його ім’я і творчість були в забутті. Його твори не перевидавалися. Лише у 90-ті рр. XX ст. праці Д. Яворницького почали перевидаватися масовими тиражами і стали доступними широкому колу читачів. У 1995 р. у Дніпропетровську було відкрито пам’ятник видатному вченому, енциклопедисту козащини, подвижнику, що засвідчив і зберіг для нащадків реліквію славного минулого нашого краю.

Я. П. Новицький

Яків Павлович Новицький (1847–1925) – добре відомий в Україні збирач старожитностей, фольклору, історичних джерел.

Народився Я. Новицький у дворянській родині в с. Аули на Катеринославщині (сьогодні це селище міського типу Криничанського району Дніпропетровської області). Почуті саме тут, в Аулах, розповіді старих людей про легендарну і колоритну запорізьку давнину визначили його подальшу долю.

Освіту здобув в Олександрівському повітовому училищі, потім багато займався самоосвітою. Оскільки через скрутні матеріальні умови не міг дозволити собі навчання в університеті, то долав науку самотужки. Був щирою, довірливою, надзвичайно скромною людиною.

Трудова діяльність Якова Павловича була пов’язана з народною освітою, якій він віддав усе своє життя. Був учителем сільських шкіл у Воскресенці (під Олександрівськом, зараз це частина м. Запо-

Я. П. Новицький
/ фото 1885 р. /

ріжжя), Іванівці на р. Вовчій, Ольгинці Маріупольського повіту. Працюючи шкільним учителем, він проводив з учнями експедиції у світ природи, разом з ними збирав і оформлював колекції рослин, комах, тварин, мінералів, археологічних знахідок.

Інтерес учителя до української національної культури викликав невдоволення у царської адміністрації, і Я. Новицький на якийсь час був усунутий від учителювання – “за поширення в народі українофільських традицій”. Займаючи у 1883–1917 рр. посаду попечителя земських шкіл Олександрівського повіту, Я. Новицький кожного року об’їжджав до десятка шкіл з метою перевірки знань учнів. Часті подорожі по всій території повіту й за його межами давали Якову Павловичу добрі знання сіл, річок, балок, старих шляхів, курганів. У постійному спілкуванні з багатьма селянами він здобував цінну інформацію. До своїх наукових пошуків і археологічних розкопок Я. Новицький активно залучав учителів, учнів старших класів семінарій і гімназій. Деякі з них перейняли від нього любов до історії, стали відомими дослідниками.

Я. П. Новицький чудово знав історію кожного куточка Запорізького краю. Сам вважав себе аматором, але користувався авторитетом у фахівців, часто давав консультації з етнографії, природознавства, історії. Був особисто знайомий з багатьма видатними діячами української науки і культури. Наприклад, коли відомий художник І. Ю. Репін завітав до нашого краю у пошуках матеріалу до своєї відомої картини “Запорожці”, Я. Новицький супроводжував його в цій подорожі в пошуках людських типів – облич, фігур, адже він особисто знав багатьох мешканців губернії.

Він зібрав велику кількість народних пісень, казок, оповідань, переказів. Власноручно зробив безліч фотознімків з видами річок, урочищ, порогів, дніпровських островів, скель, могил, курганів, людей, розповіді яких записував. Зібрав багату ботанічну колекцію. Укладений ним знахарський травник був відзначений срібною медаллю Московського університету. Багато часу присвятив збиранню, описанню, опублікуванню матеріалів з історії Запоріжжя.

Під впливом сенсаційних розкопок скіфських царських курганів Куль-Оба, Чортотлик та ін., а також античних пам’яток у Причорномор’ї Я. П. Новицький захопився археологією. Готуючись до самостійних досліджень, він відвідував музеї у Києві, Харкові, Петербурзі, знайомився з археологічними колекціями, вивчав спеціальну літературу, листувався з багатьма істориками й археологами. Довгі роки збирав свідчення про знахідки речей на Хортиці, купував окремі з них, сам обстежував численні балки, байраки та прибережну частину острова. Знайдені предмети передавалися до створеного у 1902 р.

Катеринославського музею. Були оглянуті і нанесені на карту 129 курганів.

Протягом 1904–1908 рр. Я. Новицький проводив розкопки на Хортиці і на правому березі Дніпра. Земляні роботи виконували спеціально найняті землекопи, а також учні середнього механіко-технічного училища міста Олександрівська. Результатом стала праця *“Острів Хортиця на Дніпрі, його природа, історія і старожитності”*.

У 1915–1916 рр. Я. П. Новицький став одним з організаторів і першим директором краєзнавчого музею в Олександрівську. До нового музею він передав велику кількість зібраних ним експонатів – речей зі стоянок стародавніх людей, кісток доісторичних тварин.

Я. П. Новицький написав понад 40 праць з етнографії, історії, природознавства: *“С берегов Днепра. Путевые записки и исследования”*, *“Запорожские и гайдамацкие клады. Малорусские народные предания, поверия и рассказы, собранные в Екатеринославщине. 1875–1905 гг.”*, *“Народная память о Запорожье. Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине. 1875–1905 гг.”* та ін.

Я. П. Новицький був членом багатьох наукових товариств і комісій, зокрема Російського географічного товариства, Катеринославської вченої архівної комісії. За плідну 50-річну наукову діяльність у 1924 р. його було обрано членом-кореспондентом Всеукраїнської академії наук.

В. О. Біднов

Василь Олексійович Біднов (1874–1935) – український історик, церковний, освітній і громадський діяч. Народився у містечку Широкому Херсонського повіту (тепер районний центр Дніпропетровської області) у заможній селянській родині. Навчався в однорічній земській школі, Херсонському духовному училищі, Одеській духовній семінарії та Київській духовній академії. Після завершення навчання викладав у духовних навчальних закладах. Одночасно активно займався науковою роботою і став одним з головних співробітників Катеринославської вченої архівної комісії.

Велику увагу В. Біднов приділяв дослідженню історії колонізації запорозьких земель, їхньому адміністративному і церковному устрою. Серед головних його праць слід відзначити *“Матеріали по історії церковного устрою на Запорожжє”*, *“Матеріали по історії колонізації бывших запорожских владений”*, *“Запорожський зімовник”*, *“Матеріали до історії Задунайської Січі”*. Одночасно В. Біднов брав участь у просвітницькому русі, вів активну громадську роботу.

Після 1917 р. В. Біднов викладав у вищих навчальних закладах, брав участь у політичній боротьбі. Після захоплення України більшо-

виками змушений був емігрувати. В еміграції працював в Українському вільному університеті в Празі, був членом-засновником Українського історико-філологічного товариства, викладав у Варшавському університеті, був членом багатьох наукових організацій.

Як дослідник козацтва Біднов приділив багато уваги розвитку на Запоріжжі земельної власності, промислів, торгівлі, подав обширний матеріал про освіту, культуру та церковну організацію на Січі.

Дніпропетровський історичний музей імені Д. І. Яворницького

У 1849 р. в Катеринославі виник Громадський музей. А в 1887 р. тут же відкрився приватний музей старожитностей почесного громадянина міста, підприємця, колекціонера О. М. Поля. Його зібрання складалося з 4770 одиниць музейних предметів і оцінювалося у 200 тис. карбованців сріблом. Серед скарбів Полівського музею одне з провідних місць належало реліквіям запорізького козацтва (зброя, клейноди, одяг, різноманітні побутові речі).

У 1902 р. в приміщенні Катеринославського комерційного училища засновується Обласний музей ім. О. М. Поля, куди протягом 1903–1917 рр. вливаються зібрання всіх наявних на той час на Катеринославщині громадських, навчальних, приватних музеїв. З 1905 р. музей займає спеціально побудоване для нього приміщення. Одним з фундаторів і першим директором музею був Д. І. Яворницький, тоді приватдоцент Московського університету, відомий історик, археолог, знавець історії запорізького козацтва, власник цікавої колекції козацьких старожитностей, яку він збирав протягом 1880–1900-х рр. і передав музею.

Розпочате з кількох сот одиниць музейне зібрання в 1929 р. налічувало понад 40 тис. одиниць найрізноманітніших пам'яток історії та культури України й краю з найдавніших часів до початку ХХ ст., Стародавнього Єгипту, Греції, різних країн Сходу та Західної Європи. Протягом 1927–1932 рр. музей поповнився ще майже 40 тис. пам'яток археології з розкопок Дніпробудівської археологічної експедиції, які потребували наукової обробки та обліку. Тут зосередилися безцінні колекції українських старожитностей, передусім реліквії козацької слави.

У 1968–1977 рр. тривала реконструкція, внаслідок якої музей перетворився на музейний комплекс, до складу якого нині входять: історичний музей (8 експозиційних та 4 виставочні зали), діорама “Битва за Дніпро” з виставочною та кінолекційною залами, меморіальний будинок-музей академіка Д. І. Яворницького та музей “Літературне Придніпров'я”. У фондах музею зберігається 220 тис. предметів, серед яких унікальні пам'ятки з історії запорізького козацтва – близько

500 одиниць. Складовою частиною запорізької козацької колекції є різноманітні археологічні пам'ятки: ядра, кулі, фрагменти кераміки, кахлі, залізні підкови, пряжки, гудзики, персні, люльки, замки, ключі, натільні хрести, гвіздки, знайдені на місті фортеці Кодака, Томаківської Січі на Нікопольщині, Новобогородицької фортеці, на Ігреньському півострові.

Козацькі старожитності розпорошені по багатьох групах фондowego зберігання. Наочно, у зібраному вигляді, з ними можна ознайомитися в залі № 2 історичного музею, де розташована експозиція з теми "Україна й край у XIV–XVIII ст. Історія запорізького козацтва". Тут експонуються найкращі зразки козацької зброї (шаблі, гармати, рушниці, пістолі, келепи XVII–XVIII ст.), клейнодів (булави, тулумбас, прапор), одягу, побутових речей і скляного, дерев'яного, керамічного посуду; козацькі глиняні "люльки-носогрійки", писарські каламарі, портфель і тростина, запорізький календар тощо. У зібранні музею – 14 народних картин XVII–XVIII ст. "Козак-бандурист", або "Козак Мамай" (три з них експонуються), у яких невідомі народні майстри відтворили образ запорізького козака – оборонця рідної землі, своєрідне уособлення волелюбності, нескоренності українського народу. Свого часу Д. І. Яворницьким були зроблені копії портретів діячів козацької доби, а також зібрані портрети "дикого попа" Кирила Тарловського, гетьманів Б. Хмельницького, П. Полуботка, І. Мазепи, І. Скоропадського, полковника Ковпака та інших. У колекції живопису музею козацька тематика представлена досить широко. Особливо слід відзначити твори М. Самокиша та М. Струнникова.

В архівних колекціях музею містяться документи архіву Коша Запорізької Січі, Генерального військового суду, канцелярій Переяславського, Полтавського, Миргородського полків, отаманів Івана Малашевича, Костянтина Малашевича та Петра Калнишевського, рапорти й універсали гетьмана Кирила Розумовського тощо.

У книжковому зібранні музею чимало Євангелій та інших релігійних книг, стародруків XVI–XVIII ст. Написи на цих книгах свідчать, що вони були подаровані церквам і монастирям запорізькими козаками. Серед жертвувачів були козаки Дем'ян Легуш, Андрій Сопчій, Стефан Лубенський, отаман Сергіївського куреня Леонтій Облуповський, Самійло Онисимович, Лук'ян Білий, Леонтій Праник, Микола Таран, Остафій Недужко, Никифор Рябошапка та ін.

Серед культових предметів, зокрема на престольних хрестів, ікон, церковного начиння, також багато речей з козацьких церков, Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря тощо.

Музей історії козацтва на Хортиці

18 вересня 1965 р. був створений Державний історико-культурний заповідник на о. Хортиці, структурним підрозділом якого був Музей

історії козацтва. На початку 70-х рр. ХХ ст. у зв'язку з початком нової кампанії боротьби з так званим українським буржуазним націоналізмом новостворюваний музей був перепрофільований у Музей історії Запоріжжя. В експозиції закладу, структура якої була типовою для краєзнавчих музеїв, показувалася історія краю від найдавніших часів до сучасної доби. При цьому історії запорізького козацтва був присвячений лише один розділ, а переважна більшість площі експозиції була відведена показу “революційної боротьби” та “соціалістичного будівництва” в регіоні.

Національне відродження наприкінці 80-х рр. і відновлення незалежності України обумовили перепрофілювання музею в Музей історії запорізького козацтва. З 6 квітня 1993 р. Державний історико-культурний заповідник на о. Хортиці, структурним підрозділом якого був музей, став Національним заповідником “Хортиця”. У зв'язку з перепрофілюванням музею з його експозиції була вилучена значна частина матеріалів радянської доби. Звільнені площі використовуються для проведення виставок.

До раритетів музейного зібрання належать: колекція шкіряних виробів (чоботи, футляри для ложок) з поля Берестецької битви та човен типу козацької чайки (XVIII ст.). Надзвичайно цікавою є археологічна колекція з фондів музею. У ній зберігаються предмети козацького побуту, озброєння та спорядження, виявлені під час розкопок Кам'янської та Хортицької Січей, гідроархеологічних досліджень Дніпра.

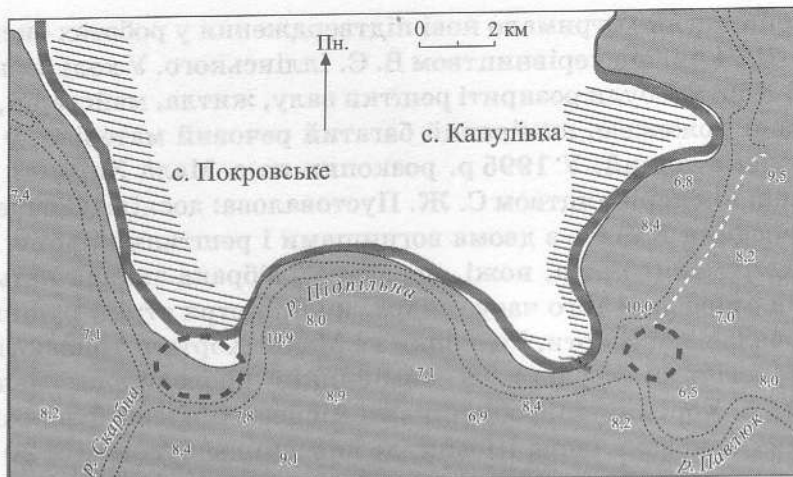
Археологічні дослідження козацьких старожитностей

Кам'янська й Олешківська Січі не були затоплені водами Каховського водосховища, що дало змогу організувати тут сучасні археологічні дослідження.

Археологічне дослідження Січей розпочалося вже після Першої світової війни. Дослідниками були розкриті рештки оборонних споруд, куренів, виробничих майстерень і зібраний численний речовий матеріал.

На Кам'янській Січі один курінь розкопав Б. Б. Копилов (1950-ті рр.), потім тут працював А. Л. Сокульський, а останнім часом – А. О. Козловський.

У 1990–1991 рр. у районі всіх Січей була здійснена розвідка експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом Д. Я. Телегіна та В. Є. Іллінського. Розвідка, зокрема, підтвердила, що п'ять із восьми Січей затоплені водами Каховського водосховища. На основі зіставлення історичних карт із сучасними лоціями Каховського моря експедиції вдалося локалізувати місцезнаходження затоплених Січей на дні водоймища. Встановлено, що Чортотлицька Січ опинилася на

Місцезнаходження Підпільненської та Чортомлицької Січі на дні Каховського водосховища

відстані півкілометра від берега на глибині 1–2 м; приблизно на такій же відстані від берега – рештки Нової Січі, хоча товща води над ними сягає 8–9 м. Дослідження ділянки водоймища в районі колишнього села Грушевський Кут, де тепер утворився острів, вірогідно вказують на розташування тут решток Базавлуцької Січі.

Експедиція також підтвердила, що Кам'янська й Олешківська Січі під затоплення не попали, але вони зазнали великого руйнування; їхня територія значною мірою забудована, культурний шар у багатьох місцях повністю знищений. Кам'янська Січ до того ж постійно розмивається Каховським морем.

У 1986–1987 рр. М. Товкайлом проводилися розкопки в районі риболовецького Гарду поблизу с. Богданівка Доманівського району Миколаївської області. Були досліджені рештки житла турлучного (тимчасового) типу, зібраний багатий матеріал часу Нової Січі: кераміка, кахлі, скляні вироби тощо.

Під час археологічних досліджень на Малій Хортиці були виявлені три оборонні комплекси: городище періоду міді–бронзи, споруда часів Байди-Вишневецького, яку можна вважати за Січ, та укріплення періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Найбільшу увагу привертає оборонна споруда XVI ст. типу городні – напівземлянки з кам'яними печами. Крім того, були зібрані побутові речі та предмети озброєння XVI ст.: сокири, ножі, кераміка, ядра, кулелійки, фрагменти рушниць і гармати.

У 1968 р. Р. О. Юрою на Малій Хортиці були розкриті рештки пожежі, у яких виявлений численний матеріал середини XVI ст. Дослідник тоді обережно висловив думку про приналежність цих решток фортеці Вишневецького.

Це припущення отримало нові підтвердження у роботах експедиції 1990–1994 рр. під керівництвом В. Є. Іллінського. У ході розкопок на Малій Хортиці були розкриті рештки валу, житла, майстерні, майже знищені пожежею, знайдений багатий речовий матеріал, у тому числі нумізматичний. У 1995 р. розкопки на о. Мала Хортиця були продовжені під керівництвом С. Ж. Пустовалова: досліджено ще одне житло середини XVI ст. з двома вогнищами і рештками льоху. Крім побутових речей (сокира, ножі, кераміка), зібрана значна кількість предметів озброєння того часу – ядра, кулі, вістря стріл, рушниця з дулом ковальської роботи. Розкопки на Малій Хортиці тривають.

Археологічних досліджень зимівників проводилося мало. У 1990 р. на о. Хортиці співробітниками місцевого музею був розкопаний зимівник козака Івана Шевця, де вивчені дві будови 15–20 м². У 1991 р. проведено обстеження зимівників уздовж р. Конки, розташованих на відстані 6–8 км один від одного.

Питання до уроку

1. Як ви думаєте, чим приваблювали дослідників запорізькі старожитності?
2. Які труднощі доводилося долати збирачам козацьких старожитностей?
3. Який внесок у вивчення давньої історії Запорізького краю зробили Д. Яворницький? Я. Новицький?
4. Яку допомогу у вивченні історії козацтва надає археологія?

Література до читання по темі

“Збирачі запорізьких старожитностей”

- Абросимова С. В. Дмитро Яворницький. – Запоріжжя, 1997.
- Бровко А. С., Бровко Б. А. Яків Новицький та його імениті предки. – Запоріжжя, 1997.
- Народна пам'ять про козацтво. – Запоріжжя, 1991.
- Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 7. – Київ, 1998.

Терміни для запам'ятовування

Меценат – заможна людина, яка цікавиться мистецтвами і надає допомогу діячам культури.

Експозиція – систематизоване розміщення матеріалу (експонатів), які виставляються в музеї з метою дати глядачам цілісне уявлення про певне явище чи подію.

Раритет – рідкісний, унікальний, надзвичайно цінний музейний предмет.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Кошові отамани Запорозької Січі:

Гуцький	квітень 1650	Пасько Василевич	2 травня 1682 -
Лютай	1652	Григорій Єрем'яненко (Іванович)	- 20 листопада 1682
Яків Барабаш	19 жовтня 1656 - 24 серпня 1658	Григорій Сагайдачний	- 1686
Шкурко Павло (Гомон)	30 березня 1658 - друга половина 1658	Федір Іванник	- 11 травня 1686 - 5 січня 1687
Іван Сірко	1659 - 1660	Григорій Сагайдачний	- 22 вересня 1687 - липень 1688 -
Петро Суховій	1660 -	Филон Лихопой	кінець липня - 20 грудня 1688
Іван Брюховецький	1662 -	Іван Гусак	20 грудня 1688 - 25 травня 1691
Сацько Туровець (Яцько Торський)	20 квітня 1663 - 24 червня 1663	Федір (Гусак)	- 28 травня - 6 червня 1691 -
Іван Сірко	4 серпня 1664 - 1665	Іван Гусак	- 15 червня 1691 - січень 1693
Іван Щербина	18 листопада 1664 -	Василь Кузьменко	- 28 травня - 24 січня 1693
Лесько Шкура	- 1665 -	Іван Гусак	червень - липень 1693
Іван Куриленко(Ждан, Ріг)	лютий 1665 - 22 травня 1667	Семен Рубан	13 липня 1693 - 10 травня 1694
Іван Донець	- 11 червня 1665 -	Іван Шарпило	літо 1694
Іван Величко-Білковський	- 27 вересня - 25 листопада 1666 -	Петро Прима (Примис)	літо 1694 - 18 лютого 1695
Пластун	- 9 грудня 1666		
Остан Васютенко (Чемерис)	22 травня - 28 червня 1667 -		
Іван Величко-Білковський	- 17 січня - 18 березня 1668 -	Максим Самійленко	травень-серпень 1695
Петро Кіхотський	перша половина 1669	Іван Гусак	- листопад 1695
Курило	1668 або початок 1669	Яків Мороз	- листопад 1695
Лук'ян Мартинович	червень 1669	Григорій Якименко	- 1 серпня 1696
Григорій Пелех	друга половина 1669	Яків Мороз	- 17 квітня 1696 - 17 лютого 1697
Михайло Ханенко	- 20 червня 1669 -	Йосип Федоренко	- 13 березня 1697 -
Іван Сірко	7 серпня 1670 -	Григорій Якименко	- 13 березня 1697 - 12 листопада 1698
Іван Сірко	1670 - 29 квітня 1672 -	Мартин Стук (Стукало)	- 14 травня 1698 - 12 червня 1699
Денис Кривоніс	1672		
Овсій Шашол	квітень - 17 жовтня 1672 -	Петро Прима	- 5 серпня 1699 - 13 лютого 1700
Микита Вдовиченко	- 27 жовтня 1672 -	Герасим Криса	- 27 лютого 1701 -
Лук'ян Андрійченко	20 жовтня 1672 - квітень 1673	Петро Сорочинський	28 червня 1701 - 3 жовтня 1702
Іван Сірко	- вересень 1673 - 11 серпня 1680	Кость Гордієнко	грудень 1703 - 27 травня 1706
Григорій Шип	- 29 липня 1678 -	Лук'ян Тимофієнко	- 8 вересня - грудень 1706
Іван Стягайло	- 29 серпня 1680 - травень 1681	Петро Сорочинський	6 червня - грудень 1707
Трохим Волошин (Костянтинівич)	- 8 серпня 1681 - 10 травня 1682 -	Кость Гордієнко	грудень 1707 -
Григорій Єрем'яненко (Іванович)	- 20 листопада 1682		
Василь Олексійович	- 2 травня 1682		

	квітень 1709	Павло Козелецький	1747
Петро Гордієнко	1709 – квітень 1710 –	Данило Гладкий (Яковлев, Яковенко)	
Йосип Кириленко	– 13 червня 1710 –	січень – грудень 1748	
Кость Гордієнко	– 29 листопада 1710 –	Яким Ігнатович	1748 – 1749
	1713 –	Олексій Козелецький	
Іван Малашевич	1713 – 1714	літо 1749 – 2 січня 1750 –	
Василь Йосипович	– 13 серпня 1714 –	Іван Кажан	1750
	23 лютого 1715 –	Василь Григорович	1751 – 25 липня
Іван Малашевич	– липень 1716 –	Яків Ігнатович	1752 –
	6 червня 1720 –	Павло Іванович	– 2 листопада 1752 –
Павло Федорович	7 липня 1725 –	25 лютого 1753	
	1727 –	Григорій Федорович (Лантух)	
Павло (Пасько) Сидоренко		– 25 червня 1753 –	
	– 13 березня 1728 –	Семен Тимотій	1753
Кость Гордієнко	3–4 червня 1728	Данило Гладкий (Стефанович)	
Іван Гусак	червень – липень 1728	– 22 жовтня – 25 грудня 1753 –	
Кость Гордієнко	липень 1728	Яків Гнатович	1754
Іван Малашевич	– серпень 1731 –	Григорій Федорович (Лантух)	
Іван Білицький	– серпень – 22 грудня	1755 – 20 червня 1756 –	
	1733 –	Данило Гладкий	1757
Іван Малашевич	1734 – 1735	Григорій Федорович	– 20 листопада
Іван Білицький	– березень 1735 –	1758 –	
Іван Малашевич	1736 – 1737	Іван Білицький	– 25 квітня –
Іван Білицький	1738	14 листопада 1760 –	
Кость Покотило	1739	Степан Рудь	23 серпня 1762
Яків Туркало	1739 – 1740		
Степан Гуманський	– 26 листопада	Петро Калишевський	1762
	1740 –	Григорій Федорович	– 16 квітня –
		22 серпня 1763 –	
Степан Гладкий	1741	Пилип Федорович	1764
Семен Єремівич	1742	Іван Білицький	– 27 березня 1765 –
Іван Малашевич	1743	Петро Калишевський	
Яким Ігнатович	1744	1765 – 14 серпня 1775	
Василь Сич (Григорович)			
	1745 – 23 травня 1747		

Мицик Ю.А. Козацький край.
Дніпропетровськ, 1997.-С.109-113.

Додаток 2

Курені в період Нової Січі :

Батуринський	Канівський	Переяславський
Брюховецький	Кисляківський	Пластунівський
Васюринський	Коніловський	Платнірівський
Ведмедівський	Коренівський	Полтавський
Величківський	Корсунський	Поповичівський
Вищестеблівський	Крилівський	Рогівський
Джерелівський	Куцівський	Сергіївський
Дерев'янківський	Левушківський	Тимошівський
Донський	Минський	Титарівський
Дядьківський	Мишастівський	Уманський
Іванівський	Нижчестеблівський	Шкуринський
Ірклівський	Незамайківський	Щербаківський
Калниболоцький	Пашківський	

8

клас

ІСТОРІЯ

рідного краю

-26-00

© ВИДАВНИЦТВО
Трем'єр
ЗАПОРІЖЖЯ

